

В.Г. КОРОЛЕНКО

КЎР МУЗИКАЧИ

ҶИССА

МУАЛЛИФДАН
(Олтинчи нашрига)¹

Бир неча марта нашр этилган дostonни яна қайта кўриб чиқиш ва унга қўшимчалар киритиш қутилмаган бир ҳодиса бўлиб, баъзи бир тушунтиришларни талаб этишини сезиб турибман. Дostonнинг асосий психологик моҳияти ёруғликка туғма, узвий интилишнинг тавсифига доир тасвирдан иборатдир. Қахрамонимнинг рухий кризиси ва бу кризиснинг ҳал этилиши ҳам шундан келиб чиқади. Оғзаки ва матбуот орқали билдирилган танқидий мулоҳазаларда мен бир эътирозни англадим, бу эътироз жуда асосли эътирозга ўхшайди: эътироз билдирувчилар онадан кўр туғилган болада бу қадар иқтидор бўлмаслиги керак, ҳеч қачон ёруғликни кўрмаган одам билмаган нарсаси учун қайғурмаслиги керак, дейдилар. Менимча, бу фикр тўғри бўлмаса керак: биз ҳеч қачон қушлар каби учган эмасмиз, аммо болалик ва ёшлик чоғимизда анча вақтгача тушимизда учиб юрганлигимиз ҳаммага маълум. Бирок, шуни ҳам эътироф этишим керакки, менинг дostonимга кирган бу талқин фақат хаёлий маҳсул, ҳеч қандай тажрибага асосланган эмас, фақат орадан бир неча йил ўтгач, яъни дostonим алоҳида китоб бўлиб чиққанидан кейинги сафарларимдан бирида кўрларни бевосита кузатишга муваффақ бўлдим. Кўр ва кўр бўлиб қолган икки қўнғироқчи тасвири (китобхон буларни VI бобда кўради), уларнинг феъл-атворидаги фарқлар, болалар билан бўлган воқеа, Егорнинг туш кўриши тўғрисидаги сўзлари — буларнинг ҳаммасини мен Тамбов епархиясидаги Саров монастирининг қўнғироқхонасида бевосита кўриб, ёндафтарларимга ёзиб олдим, эҳтимол, ўша икки кўр қўнғироқчи ҳозир ҳам одамларни қўнғироқхонага чорлаб юргандир. Шундан буён бу эпизод — мен юқорида таъкидлаган масалада ҳал этувчи эпизод деб ўйлайман — менинг дostonим ҳар сафар қайтадан нашр этилганда, виждонимни азоблаб келарди; эски мавзуни яна қайта қўлга олишнинг қийинлиги бу қўшимчани ўз вақтида киритишга халақит бериб келди. Ҳозир бу нарса ушбу нашрга киритилган қўшимчалар ичида энг муҳимини ташкил этади. Қолганлари майда-чуйда қўшимчалардир, чунки, модомики эски мавзуни қайта қўлга олган эканман, мен номигагина қўшимча киритиш билан чеклана олмадим ва илгаридан муайян бир изга тушиб қолган тасаввур самараси табиий равишда дostonнинг бошқа қисмларига киритилган қўшимчаларга ҳам ўз таъсирини кўрсатди.

1898 йил, 25 февраль

¹ Олтинчи нашрига анчагина қўшимчалар киритилди. (Автор изоҳи.)

БИРИНЧИ БОБ

I

Бола Жануби-ғарбий ўлкадаги бой оилада, жимжит ярим кечада туғилди. Навжувон она қаттиқ ҳушидан кетиб ётарди, лекин хонада чақалоқнинг сокин ва кишини ачинтирадиган йиғиси эшитилиши биланоқ, у кўзи юмуқ ҳолда ётган ерида типирчилай бошлади. Унинг лаблари алланималар деб пичирлади; қонсиз, ёш боланики сингари юзи чидаб бўлмас азобдан буришиб кетди. У беҳосдан юз берган кулфатни бошидан кечираётган эркатой болага ўхшар эди.

Доя хотин унинг алланималар деб пичирлаётган лабларига қулоғини тутди.

— Нега йиғлаяпти... нега? — деб сўради бемор, эшитилар-эшитилмас товуш билан.

Доя хотин саволга тушунмади. Чақалоқ яна чинқириб йиғлай бошлади. Беморнинг юзида қаттиқ азоб аломатлари пайдо бўлди. Юмуқ кўзларидан бир томчи ёш думалаб тушди.

— Нега, нега? — Боягидек секин пичирлади унинг лаблари. Бу гал доя хотин саволга тушунди ва бамайлихотир жавоб берди:

— Бола нега йиғлаяпти деб сўраяпсизми? Ўзи шунақа бўлади-да, ташвиш тортманг.

Аммо она ҳамон тинчлана олмасди. У ҳар гал бола йиғлаганда сесканиб тушар ва ғазаб аралаш бетоқатлик билан:

— Нега... бунақа... нега бунақа чинқириб йиғлайди? — дерди.

Доя хотин чақалоқнинг йиғисиди ҳеч қандай шубҳали нарса сезмади ва она ҳушидан кетиб ётгани учун алаҳлаяпти, деб ўйлади-да, уни қўйиб чақалоқ билан овора бўлди.

Навжувон она жим бўлди, ҳаракат билан ҳам, сўз билан ҳам ташқарига ёриб чиқолмай турган қандайдир чуқур азоб унинг кўзларидан йирик-йирик ёш томчиларини оқизмоқда эди. Ёш томчилари қалин киприклар орасидан сизиб ўтиб, мрамардай оқариб кетган юзидан думалаб тушарди.

Балки онанинг қалби янги туғилган чақалоқ билан бирга қандайдир туганмас бахтсизлик дунёга келганини, бу бахтсизлик янги туғилган бола билан то қабргача бирга бориш учун беланчакка маҳкам ёпишиб олганини сезгандир.

Балки у, ҳақиқатан ҳам алаҳлаётгандир. Лекин қандай бўлмасин, бола кўр туғилган эди.

II

Дастлаб буни ҳеч ким сезмади. Барча чақалоқлар каби, бу бола ҳам маълум вақтгача кўзини парда босгандек атрофга хира ва маъносиз боқар эди. Кунлар бирин-кетин ўтаверди, чақалоқ бир неча ҳафталик бўлиб қолди. Боланинг кўзлари равшанлашди, кўзидаги хира парда йўқолди, қорачиғи кўринди. Лекин бола қушларнинг шўх сайрашларига ва дераза олдида тебраниб турган кўм-кўк бук дарахтларининг шитирлаган овозларига қўшилиб уйга кирган офтоб нурига ўгирилиб боқмас эди. Тузалиб, анча ўзига келиб қолган она боланинг юзидаги бу ғалати аҳволни: ҳаракатсиз ва гўдакларга бутунлай ёт бўлган жиддийликни ҳаммадан олдин сезиб, ташвишланди.

Ёш жувон худди чўчиган мусичадек атрофдаги одамларга қарар ва:

— Менга айтинглар, нега у бунақа-я?— деб сўрар эди.

Одамлар бепарволик билан:

— Қанақа?— деб сўрашарди.— Ўз тенгқурларидан ҳеч қандай фарқи йўқ.

— Унга қаранглар, қўли билан алланимани ахтаряпти...

— Бола ёш, ҳали у қўл ҳаракатини кўриш сезгиси билан мувофиқлаштиролмайдми,— деб жавоб берди доктор.

— Нега у нукул бир томонга қарайди? У... у кўр эмасми?— деб бирдан даҳшат билан қичқириб юборди она шубҳаланиб. Ҳеч ким уни юпата олмади.

Доктор болани қўлига олиб дарров юзини ёруққа тутди ва унинг кўзларига қаради. Доктор бир оз хижолат тортди ва бир-икки оғиз бўлар-бўлмас гап айтди-да, икки кундан кейин келаман деб, чиқиб кетди.

Она боласини бағрига босиб йиғлар ва худди ўқ еган қуш сингари типирчиларди, боланинг кўзи эса илгаригидек бақрайиб, бир нуқтага тикилиб турарди.

Доктор ҳақиқатан ҳам икки кундан кейин офтальмоскоп¹ олиб келди. Шам ёқиб, боланинг кўзига яқинлаштириб ва узоқлаштириб кўрди, боланинг кўзига тикилди, ниҳоят, хижолат билан:

— Хоним, бахтга қарши, сиз янглишмапсиз... Бола ҳақиқатан ҳам кўр, тузатишнинг иложи йўқ...— деди.

Она бу сўзларни сокин изтироб билан тинглади. Кейин секингина:

— Мен буни аллақачон билган эдим,— деди.

III

Кўр бола кичик оилада туғилди. Юқорида айтиб ўтилганлардан ташқари, бу оилада боланинг отаси билан «Максим тоға» бор эди. Уни уйдагилар ҳам, ҳатто бегоналар ҳам «Максим тоға» деб

¹ Офтальмоскоп — кўзни текширадиган асбоб.

аташарди. Отанинг Жануби-ғарбий ўлкадаги мингларча қишлоқ помешчикларидан фарқи йўқ эди: у кўнгилчан ва мулоим киши бўлиб, ишчиларга яхши қарар, тегирмон қуришни ва қайта қуришни жуда яхши кўрадиган одам эди. Унинг бутун вақти шу билан ўтарди, шунинг учун ҳам уйда фақат маълум соатлардагина: тушки овқат вақтида, нонуштада ёки шунга ўхшаш пайтлардагина овози чиқиб қоларди. Шундай вақтларда у одатдагича: «Азизим, соғмисан?» дерди-да, кейин стол ёнига ўтириб тегирмоннинг дубдан ясалган ўқи ёки ғилдираклар ҳақида бирон сўз гапириб қўймаса, бошқа ҳеч нарса демас эди. Табиийки, унинг осийишта ва соддагина ҳаёти ўғлининг руҳий ҳаётига кам таъсир қиларди. Бироқ Максим тоға бутунлай бошқача одам эди. Бу ерда тасвир этилаётган воқеалардан ўн йилча илгари Максим тоғанинг ўтакетган жанжалкаш ва уришқоқлигини фақат шу атрофдагина эмас, балки Киевдаги «Контрактларда»¹ ҳам яхши билардилар. Ота фамилияси Яценко бўлган Попельская хонимнинг ҳар жиҳатдан ҳурматга сазовор бўлган оиласида бундай бебош одамнинг туғилганига ҳамма ҳайрон бўлар эди. У билан қандай муомалада бўлиш ва қайси йўл билан унинг кўнглини топишни ҳеч ким билмас эди. У панларнинг иззат-ҳурмат билан қилган хушмуомалаларига кўрс ва дағаллик билан жавоб қайтарар, деҳқонларнинг ўзбошимчалик ва қўполликларини эса кечирарди, ҳолбуки «шляхтич»ларнинг энг ювоши ҳам бундай муомала учун деҳқонга тарсаки тортиб юборар эди. Ниҳоят, бир куни, андишали кишиларнинг бахтига Максим тоға негадир австрияликлардан жуда қаттиқ аччиғланиб, Италияга кетиб қолди. У ерда худди ўзига ўхшаш жанжалкаш ва бидъатчи Гарибальди² билан топишиб олди. Пан-помешчикларнинг ваҳима билан айтишларига қараганда, Гарибальди шайтон билан оғиз-бурун ўпишармиш, ҳатто папани³ ҳам тўққиз пулга олмас эмиш. Албатта, бу йўлга кириб, Максим ўзининг беҳаловат кечгувчи жонига жафо қилди, бироқ «Контрактлар»да жанжал анча камайди ва кўпгина олий насаб оналар ўз ўғилларининг тақдири ҳақида ортиқча қайғуришдан қутулдилар.

Австрияликлар ҳам Максим тоғадан жуда қаттиқ ғазабланган бўлсалар керак. Пан-помешчикларнинг қадимдан севиб ўқийдиган газеталари «Курьерка»да босилиб чиқадиغان хабарларда, баъзан ашаддий гарибальдичиларнинг номлари орасида Максим тоғанинг номи ҳам учраб турарди. Бу ҳол кунлардан бир кун панлар Максимнинг жанг майдонида оти билан бирга ағдарилганини яна шу «Курьерка»да ўқишгунигача давом этди. Бу ашаддий волинликка¹ қарши кўп вақтдан бери тишларини қайраб юр-

¹ «Контрактлар» — бир вақтлар Киевда машҳур бўлган ярмарканинг маҳаллий номи. (Автор изоҳи.)

² Гарибальди — XIX аср ўртасида Италиядаги миллий озодлик ҳаракатининг йўлбошчиси.

Папа — католик динининг олий руҳонийси.

¹ Ҳозирги Волинь области назарда тутилади. (Таржимон изоҳи.)

ган австрияликлар уни қилич билан қийма-қийма қилишипти. (Ватандошларнинг сўзига қараганда, Гарибальди жангда қарийб биргина Максим тоғага суяниб қолган экан.)

— Ахийри ўз бошини еди,— дейишди ва: — Пётр авлиё ўз ноибига атайлаб раҳмдиллик қилипти,— деб қўйишди панлар. Шу билан Максимни ўлдига чиқариб юборишди.

Бироқ австрияликларнинг қиличи Максимнинг метин тиг танидан жудо қилолмаган экан, гарчи Максим оғир ярадор бўлган бўлса ҳам, лекин жони танида қолган экан. Гарибальдичилар ўзларининг иззат-хурматга сазовор бўлган сафдошини ўликлар орасидан топиб чиқишипти-да, аллақердаги госпиталга юборишипти. Шундай қилиб, орадан бир неча йил ўтгач, Максим тўсатдан сингисининг уйига келиб, шу ерда қолди.

Энди унинг дуэллар билан ҳам иши йўқ эди. Унг оёғи бутунлай кесиб ташлангани учун қўлтиқтаёқ билан юрарди, чап қўли ҳам шикастланган бўлиб, фақат қўлтиқтаёққа таянишга ярарди. Ўзи ҳам анча қуюлиб ва вазмин бўлиб қолган, фақат, бир вақтлар қиличи шартта кесгани сингари тили ҳам узиб-узиб олар эди. У «Контрактлар» га бормай қўйди, кўпчиликка ҳам жуда кам аралашар эди. Вақтини кўпинча ўзининг кутубхонасида, аллақандай китобларни ўқиш билан ўтказарди: буларнинг қандай китоб эканлигини ҳеч ким билмас эди, фақат мутлақо ҳаёсиз китоблар бўлса керак, деб ўйлашар эди. Бундан ташқари, у алланималардир ёзар, лекин унинг ёзганлари «Курьерка» да босилмагани учун, ҳеч ким унга жиддий эътибор бермас эди.

Қишлоқ уйида чақалоқ туғилиб ўса бошлаган пайтда Максим тоғанинг калта қирқилган сочларига оқ туша бошлаган эди. Ҳадеб қўлтиқтаёққа таяниб юраверганидан елкалари кўтарилиб кетган, гавдаси тўртбурчак шаклида бўлиб қолган эди. Унинг ғалати қиёфаси, қош-қовоғини солиб, қўлтиқтаёқни дўқиллатиб юриши ва оғзидан трубкасини қўймаслиги — нотаниш одамларни қўрқитарди, бу чавақланган танада оташин ва меҳрибон юрак ураётганини, қалин сочлар билан қопланган сўпоқ бошида эса толмас фикр ишлаётганини ногироннинг яқин кишиларигина биларди, холос.

Аммо яқин кишилар ҳам ўша вақтда унинг қандай муаммолар устида фикр юритаётганини билмасдилар. Улар баъзан Максим тоғанинг трубка тутатиб соатлаб қимирламай, қалин қошларини чимириб, хаёлга ботиб ўтирганганини кўрардилар, холос. Қолбуки, баданида соғ ери қолмаган жангчи ҳаёт курашдан иборат эканлиги ва унда ногиронлар учун ўрин йўқлиги тўғрисида ўйларди. Унинг хаёлига: «Энди мен бутунлай сафдан чиқдим, фурштатни¹ бекорга эгаллаб турибман, деган фикрлар келарди. У, ўзини ҳаёт гирдобидан четга улоқтириб ташлаган ва ерга қулатилган паҳлавон деб ҳисобларди. Янчилган чувалчанг сингари тупроқ остида тўлганиб ётмоқ қўрқоқлик эмасми, голибнинг

¹Ф у р ш т а т (немисча) — ҳарбий карвонда хизмат.

узангисига ёпишиб арзимаган ҳаётни тилаб олмоқ номардлик эмасми?» деб ўйларди.

Максим тоға дадиллик ва совуққонлик билан мана шундай аччиқ-аламли фикрлар юритиб, бу фикрнинг яхши ва ёмон жиҳатларини ҳар томонлама муҳокама қилишда ва таққослашда давом этар экан, унинг кўз олдида дунёга ногирон бўлиб келган янги жон пайдо бўлди. Дастлаб у кўр болага эътибор бермай юрди, лекин кейинчалик боланинг тақдири ҳам ўзининг тақдирига жуда ўхшаб тушгани учун, Максим тоғанинг эътиборини ўзига тортди.

Бир куни болага кўз қирини ташлаб, ўйчанлик билан:

— Ҳм... шундай, бу гўдак ҳам ногирон экан. Агар икковимиз бирга қўшилсан, битта бутун одам чиқishi мумкин,— деди.

Уша кундан кейин болага тез-тез назар ташлайдиган бўлиб қолди.

IV

Бола кўр бўлиб туғилган эди. Унинг бахтсизлигига ким айбдор? Ҳеч ким! Бу ерда бировнинг «ёвуз нияти»дан асар ҳам йўқ, шу билан бирга, бу бахтсизликнинг сабаби ҳаёт ва унинг мураккаб жараёнлари ичида беркиниб ётарди. Ҳар сафар боласига кўзи тушганда, онанинг юрак-бағри эзиларди. Бундай ҳолларда у, она бўлгани учун, ўғлининг ногиронлигини ва келажақда уни қандай оғир кулфатлар кутаётганини сезиб, азоб чекарди. Лекин, бу аҳтимол, мана шу бахтсизликнинг айбдорлари — болани дунёга келтирган бизлар — ота билан онадир, деган даҳшатли фикр ҳам ёш она қалбини эзарди... Уйдагиларнинг бутун диққат маркази чиройли, лекин кўзи кўрмайдиган ана шу ёш болага қаратилган бўлиши учун, унинг арзанда бўлиб ўсиши учун, боланинг ҳар қандай истаги ҳеч сўзсиз адо этилиши учун ана шунинг ўзи етарли эди.

Агар фалакнинг гардиши ва австрияликлар қиличи Максим тоғани қишлоққа, синглисининг уйига келиб туриб қолишга мажбур қилмаганда, ўз бахтсизлигидан ғазабланган ва атрофдагиларнинг ҳаммаси эрка ва инжиқ қилиб тарбиялаётган боланинг келажақда ким бўлиб етишиши номаълум эди.

Бу уйда кўр боланинг пайдо бўлиши ногирон жангчининг фикрларини аста-секин ва сездирмай бошқа томонга буриб юборди. У аввалгидек соатлаб трубкасини тутатиб ўтирар, аммо энди кўзларида чексиз дард-алам эмас, балки бола билан қизиқиб, чуқур фикрга чўмганлиги сезилиб турарди. Максим тоға болани қанча кўп кузатган сари қовоғи шунча осила борар ва трубкасини баттар тутатаверарди. Ниҳоят, бир куни у гапга аралашмоққа қарор қилди. У трубкасидан паға-паға тутун чиқара туриб:

— Бу гўдак мендан ҳам баттар бахтсиз бўлади. Аслида, туғилмагани яхши эди,— деди.

Навжувон она бошини қуйи солди, кўзларидан оққан ёш думалаб қўлидаги тикиб ўтирган каштасига тушди.

— Буни юзимга солмасанг ҳам бўларди, Макс,— деди у оҳиста.

— Буни эслатиш фойдасиз...

— Мен фақат бор гапни айтяпман, — деб жавоб қайтарди Максим.

— Менинг оёғим ва қўлим йўқ, лекин кўзим кўради. Боланинг эса кўзи кўрмайди, бир вақт келиб қўли ҳам, оёғи ҳам, иродаси ҳам ишламай қолади...

— Нима учун?

— Сўзимга қулоқ сол, Анна, — деди Максим мулойимгина. — Мен сенга аччиқ гапларни бекорга сўзлаб ўтирмас эдим. Боланинг асаблари жуда нозик. Қисман бўлса ҳам, кўрлигининг ўрнини босиш учун, ўзининг бошқа қобилиятларини ўстириш учун ҳамма имкониятлари бор. Бироқ бунинг учун машқ қилиш керак, машқ эса аҳтиёж орқасида бўлади. Болани ҳаракат қилиш заруриятидан сақлайдиган беҳуда ғамхўрлик уни мукаммал ҳаёт кечириш учун бўлган ҳамма имкониятлардан маҳрум этади.

Она ақлли эди. Шунинг учун ҳам боласи ҳар гал йиғлаганда ҳовлиқиб, ҳеч нарсага қарамай, унинг ёнига югуришдан ўзини тута олди. Шу гапдан бир неча ой ўтгач, бола бир уйдан иккинчи уйга эмаклаб чиқадиган, бирон шарпани сезди дегунча диққат билан қулоқ соладиган, қўлига тушган ҳар қандай нарсани бошқа болалардан кўра сезгирлик билан таниб оладиган бўлиб қолди.

V

Тез орада онасини юришидан, кўйлагининг ҳилпирашидан, ёлғиз ўзигагина маълум бўлган ва бошқаларнинг ақли етмайдиган аллақандай аломатларидан таниб оладиган бўлиб қолди. Уйда қанча кўп одам бўлмасин, улар қанақасига юрмасинлар, бола ҳамма вақт, ҳеч бир хатосиз онаси ўтирган томонга қараб борарди. Онаси уни беҳосдан кўтариб олганда ҳам, бола унинг тиззасига ўтирганини дарҳол билиб олар эди. Бошқалар кўтарганда эса у кўтарган одамнинг юзларини кичкина ва нозик бармоқчалари билан пайпаслаб кўрарди ва энагасини, Максим тоғасини, дадасини ҳам дарров таниб оларди. Бегона одамнинг қўлига тушиб қолгудай бўлса, қўлчаларининг ҳаракати секинлашар эди. Бола бегона одамнинг юзини бармоқлари билан оҳиста пайпаслаб кўрарди, чеҳрасидан унинг диққат билан синчиклаб текшираётгани сезилиб турарди, у худди бармоқларининг учи билан «тикилиб қараётгандек» бўларди.

У табиатан жуда ҳам тетик ва серҳаракат бола эди, бироқ орадан ойлар кетма-кет ўтган сари кўзининг кўрлиги боланинг эндигина ўсиб келаётган мижозига тобора кўпроқ таъсир қила бошлади, боладаги серҳаракатлик аста-секин йўқола борди. У бир бурчакка тикилиб олиб, худди бирон нарсага қулоқ солаётгандек, бир неча соатлаб қимирламай ўтирарди. Уйда жимжитлик ҳукм суриб, турли-туман товушлар боланинг эътиборини ўзига тортмаган пайтларда, у худди бирор нарса тўғрисида жиддий ўйлаётгандек кўринар, чиройли ва болаларга хос бўлмаган жиддий юзида таажжубланиш аломатлари пайдо бўлар эди.

Бунинг маъносини Максим тоға пайқади, боланинг нозик ва сезгир асаблари устун келиб, сезиш ва эшитиш сезгилари билан ўз туйғу ва таассуротларини мумкин қадар тўлароқ тиклашга тиришарди. Боладаги сезгининг ғоят ўткирлиги ҳаммани ҳайратда қолдирарди. Баъзан у ҳатто рангларни ҳам бир-биридан ажрата биладигандек кўринарди. Қўлига яхши бўялган бирорта лахтак тушиб қолгудай бўлса, у ўзининг нозик бармоқлари билан анча вақтгача пайпаслаб турар, унинг чеҳрасидан таажжуб билан тикилиб текшираётганлиги сезиларди. Аммо шундай бўлсада, унинг фақат эшитиш қуввати кўпроқ такомиллашаётганлиги тобора яққол кўзга ташлана бошлади.

Тез орада бола уйдаги нарсаларни уларнинг овозларидан жуда яхши ажратиб оладиган бўлиб қолди: уйдагиларнинг юришини, ногирон тоғаси ўтирган стулнинг қисирлаб кетишини, онасининг қўлидаги қатим ипнинг бир оҳангда шитирлашини, девордаги соатнинг бир маромда чиқиллашини фарқ қиладиган бўлди. Баъзан девор тагидан эмаклаб кета туриб, бошқалар учун эшитилмайдиган паст овозга диққат билан қулоқ солиб қолар ва девор сатҳидан ўрмалаб кетаётган пашшага қўлини чўзарди. Пашша ҳуркиб учиб кетса, кўрнинг юзида ҳайронлик ва ачиниш аломатлари пайдо бўларди. У пашшанинг сирли равишда ғойиб бўлишига тушуна олмас эди. Бироқ, кейинчалик, буни ҳам тушунганлиги чеҳрасидан кўриниб қоларди. У пашша учиб кетган томонга юзини бурар — такомиллашган, сезгир эшитиш қуввати ҳатто пашша қанотларининг визиллаган товушини ҳам эшитарди.

Теварак-атрофда жўшқин ҳаракат қилиб турган ва жаранглаб эшитилаётган бутун ёруғ дунё кўр боланинг кичкина бошига фақат товуш шаклидагина кирар, у фақат шу товушларнигина тасаввур эта оларди, холос. Товуш эшитганда чеҳраси тек қотиб қолар, ингичка бўйнини чўзиб туриб тингларди. Кўрнинг қошлари тез-тез ҳаракатга келар, чиройли, лекин кўр кўзлари унинг юзига жиддий ва аллақандай ачинарли тус бериб турар эди.

VI

Унинг ҳаётида учинчи қиш тугаб келмоқда эди. Ҳовлида қор эриб, баҳор сувлари шилдираб оқарди, касал бўлгани учун қиши билан уйда яшаб, очиқ ҳавога чиқмаган боланинг соғлиғи ҳам кундан-кунга яхшиланар эди.

Деразаларнинг иккинчи қавати кўчириб олинди, баҳор шабадаси уйга ҳам кириб келди. Ёруғ деразалардан баҳор қуёши жилмайиб боқар, дарахларнинг ҳали япроқ ёзмаган шоҳлари шамолда тебранарди, узоқдан, баъзи жойларида эриб кетаётган қор оқариб турган, баъзи жойларида эса энди кўкариб келаётган кўм-кўк майсалар, аста-секин бош кўтараётган шудгорлар кўринарди. Бутун коинот тўйиб-тўйиб эркин нафас олар, баҳор ҳамманинг ҳаётига янги ва ҳаётбахш куч бағишлар эди.

Кўр бола учун эса баҳор уйга кириб келаётган шошқин шовқи-

ни билангина сезиларди. У, бир-бирини қувлашиб, тошдан тошга сакраб, юмшоқ ер бағрига сингиб оқаётган сувларнинг шилдирашини, деразанинг нарёгида дарахт шохларининг бир-бирига тегиб қисирлашини ва дераза ойналарига енгил урилишини эшитарди. Эрталабки совуқда томнинг бўғотларига осилиб музлаб қолган, энди офтобда эрий бошлаган сумалаклардан чак-чак томаётган томчилар минг хил оҳангда жарангларди. Бу садолар уйга, худди майда тошлар шарақ-шуруқидек тўхтовсиз кириб турарди. Баъзан мана шу товушлар ва шов-шувлар орасидан баланд осмонда учиб кетаётган турналарнинг овозлари ҳам эшитилиб қолар ва бора-бора ҳавода эриб кетгандек оҳиста йўқоларди.

Табиатнинг бундай уйғонишига тушунмай, изтироб чекиб ҳайрон бўлаётганлиги боланинг чеҳрасидан кўриниб турарди. У қошларини қаттиқ чимираб, бўйнини чўзар, диққат билан қулоқ солар, сўнгра нотаниш товушлардан гўё ҳаяжонга келгандек бирдан қўлини чўзиб онасини ахтарар, ўзини онасининг қучоғига ташлаб, маҳкам ёпишиб оларди.

— Бунга нима бўлди? — деб сўрарди онаси ўзидан ва бошқалардан.

Максим тоға боланинг юзига термилар, лекин унинг нимадан кўрққанини англай олмас эди.

Ўғлининг юзларидаги ҳайронлик ва савол аломатини англаган она:

— У тушуна олмаяпти, — дерди.

Ҳақиқатан ҳам бола ҳаяжонланар ва безовталанар эди: чунки у янги-янги товушларни эшитар, ўзига таниш бўлган товушларни бирдан таниб, аллақаяққа йўқолиб кетаётганига ҳайрон бўларди.

VII

Баҳор шов-шуви тинди. Офтобнинг иссиқ шуълалари остида табиат ўз иши билан тобора кўпроқ шуғуллана бошлади. Ҳаёт гўёки тобора кучга тўлган, худди ўқдек учиб бораётган поезддек олға қараб тез кетмоқда. Яйловлар кўм-кўк майса билан қоплана бошлади, ҳавода қайин дарахтининг ёқимли ҳидлари анқиди.

Болани далага, шу ерга яқин бўлган дарё бўйига олиб чиқмоқчи бўлишди.

Онаси унинг қўлидан етаклади. Уларнинг ёнида қўлтиқтаёғини дўқиллатиб Максим тоға борарди. Улар қирғоқдаги офтоб қизитиб, шамол қуритган тепалик томонга йўл олишди. Бу тепаликда қалин ўсган кўкатлар кўм-кўк бўлиб ётар, у ердан узоқ-узоқ жойлар кўринарди.

Куннинг ёруғлигидан она билан Максим тоғанинг кўзлари қамашиб кетди. Қуёш нури уларнинг юзларини иситар, баҳор шамоли эса кўзга кўринмас қанотлари билан уларнинг юзларини елпиб ўтарди. Ҳавода кишини маст қилувчи алланарса сузиб юргандек туюларди. Она етаклаб кетаётган боласининг нозик қўли маҳкам қисилаётганини сезган бўлса ҳам, баҳорнинг маст қилув-

чи шабадаси унга шундай таъсир қилган эдики, у боласининг ҳаяжонига унча эътибор бермасди. У кўкрагини тўлдириб нафас олар ва ён-берига қарамай, илгарилар эди. Агар она ўгирилиб қараганида, боланинг чеҳрасидаги ғалати бир ифодани кўрган бўлар эди. Бола очиқ кўзларини қуёшга ўгириб, ҳеч нарсага тушунмай, ҳайрон бўлиб борар эди. У худди сувдан олинган балиқдек, оғзини каппа-каппа очиб, тез-тез нафас оларди. Боланинг ҳайратини ифода этувчи чеҳрасида ўқтин-ўқтин шодлик аломатлари пайдо бўлар, бу шодлик чеҳрасини бир лаҳза ёритиб ўтгандай туюларди. Сўнгра бу шодлик даҳшатга бориб етувчи ҳайрат билан алмашинар, боланинг чеҳрасида савол аломати кўринар эди. Унинг кўр кўзларигина илгаригидек, ҳамон бир томонга бақрайиб қараб турарди.

Тепаликка чиқиб, учовлари ерга ўтиришди. Она ўғлини яхшироқ ўтқизиб қўйиш учун кўтариб олганида, бола кўрққанидан яна онасининг кўйлагига ёпишди. У худди чуқур жарликка йиқилишдан кўрққандек, ўз остидаги заминни сезмаётгандек эди. Лекин она бу гал ҳам ўғлининг ҳаяжонланаётганини пайқамади, чунки ажойиб баҳор манзараси унинг бутун эътиборини ўзига жалб қилган эди.

Туш вақти эди. Қуёш мовий осмондан аста-секин ўтиб бормоқда. Улар ўтирган тепаликдан тўлиб-тошиб оқаётган дарё кўриниб турипти. Дарё музларни аллақачон оқизиб кетган аҳён-аҳёнда сув бетида сузиб ўтаётган ва эриб кетаётган охирги муз парчалари оппоқ ямоқдай бўлиб кўринди. Ўтлоқларни сув босган: сув бетида тўнгарилиб кўринган кўм-кўк осмондаги оқ булут парчалари секин-секин сузар, бояги муз парчалари сингари эриб кетаётгандай кўздан йўқоларди. Баъзан шамол жимирлатиб кетган сув бети офтобда ялтирарди. Дарёнинг нариги томонида сўлқиллаб ётган ерлар қорайиб, узоқлардаги похол томли кулбалар, кўзга зўрға чалинадиган кўм-кўк ўрмонлар ердан буруқсаб чиқиб турган ҳовурда товланиб кўринарди. Ер худди нафас олаётганга ва ундан буруқсаб ҳовур чиқиб турганга ўхшарди.

Бутун табиат буюк бир байрамга тайёрланаётган улкан қасрдек ясанган. Аммо буларнинг ҳаммаси одатдан ташқари тўлқинланаётган, ҳайқириб, пишқириб, жаранглаб унинг вужудини янгидан-янги тасаввурлар билан тўлдираётган бу таассуротлар кўр бола учун чексиз бир зулмат эди, бола кўрмаган, билмаган бу таассуротлар унинг гўдак юрагини ачиштирар эди.

Бола, ташқарига қадам қўйиб, қуёшнинг илиқ нурлари юзига тушган ва нозик баданини иситган замоноқ, гўё атрофдаги ҳамма нарсанинг қандайдир битта марказга интилаётганини сезгандек, кўр кўзларини беихтиёр қуёш томонга тикди. Унинг учун оламда на бепоён ва тип-тиник олислар, на мовий осмон ва кенг ёйилган уфқ бор эди. У фақат аллақандай моддий, илиқ бир нарсанинг юзини эркалаб силаётганини сезар эди холос. Сўнгра муздек ва енгил, аммо офтоб шуъласидан оғирроқ бир

нарса келиб, унинг юзидан бу роҳатбахш нарсани сидириб ялаб ўтиб кетарди. Уйда бола атрофида халал берадиган бирон нарсанинг йўқлиги туфайли, бемалол юришга одатланган эди. Бу ерда эса уни ажойиб ва тез ўзгарувчан ғалати тўлқинлар қуршаб олди. Бу тўлқинлар уни гоҳ эркалатар, гоҳ қитиқлаб ҳузур бахш этарди. Офтобнинг илиқ шуълаларини кимдир елпий бошлар ва шамол қулоқлари ёнидан ғувиллаб ўтиб, юзини, чаккаларини силаб бутун вужудини қамраб, гўё уни кўтариб аллақаяқларга, бола кўролмайдиган бўшлиққа олиб кетмоқчи бўлаётгандек туюларди, боланинг боши айланиб кетаётгандек бўларди. Шундай пайтларда бола онасининг қўлини янада маҳкамроқ қисиб ушлар, юраги худди уришдан тўхтаб қолаётгандек шувиллаб кетарди.

Ерга ўтқазишганда, бола бир озгина тинчлангандек бўлди. Энди у, бутун вужудини тўлдирган ғалати туйғуларга қарамай, айрим товушларни бир-биридан ажрата бошлади. Майин ва мулоим тўлқинлар илгаригидек тўхтовсиз келиб турар, қон томирларининг уриши мана шу тўлқинлар билан бир маромда бўлгани учун, унинг вужудига ҳам кираётгандек бўларди. Бироқ энди бу тўлқинлар гоҳ тўрғайларнинг янгроқ овозини, гоҳ япроқ ёзган қайин дарахтларининг оҳиста шитирлашини, гоҳ дарёнинг эшитилар-эшитилмас шилдирашини бирга олиб келарди. Осмонда қалдирғоч қанотларини визиллатиб, гир айланиб парвоз этиши, чивинларнинг гингиллаган овози эшитилар, далада қўш ҳайдаётган ва ҳўкизларни тезроқ юришга қистаётган қўшчининг баъзан чўзиб қичқирган ғамгин овози бу товушларнинг ҳаммасини босиб кетарди.

Бироқ бола бу товушларнинг ҳаммасини бир йўла тутиб ололмас, уларни бир-бирига қўшиб, тартибга соллолмас эди. Бу товушлар боланинг қоронғи миясига аралаш-қуралаш бўлиб кирар, баъзан оҳиста, ноаниқ, баъзан эса қаттиқ ва равшан эшитиларди. Баъзида бу товушларнинг ҳаммаси бирданига оҳангсиз ва қўпол эшитиларди. Даладан эсаётган шамол ҳамон боланинг қулоғида ғувилларди, унинг назарида, тўлқинлар тез елиб келаётгандек, уларнинг ғувиллаган товушлари бошқа барча товушларни, худди кечаги куннинг хотираси сингари аллақандай бошқа дунёдан келаётган товушларни босиб кетаётгандек бўларди. Товушлар тинган сари боланинг қалби толиқа бошларди. Юзи пир-пир қилиб уча бошлар, кўзлари гоҳ очилиб, гоҳ юмиларди, ҳаяжондан қошлари чимирилар, бутун киёфасидан савол ёғилар, фикри ва тасаввурининг зўр бериб ишлаётгани сезилиб турарди. Янги таассуротлар билан тўлиб-тошган ва ҳали мустақкамланиб улгурмаган ёш мия толиқа бошлади: у атрофдан ёпирилиб келаётган янгидан-янги таассуротлар билан курашиб, уларга бардош беришга ҳаракат қилар, уларнинг ҳаммасини бирга жамлаб ўзига сингдиришга, улардан ғолиб чиқишга интиларди. Бироқ гўдакнинг мияси бу вазифанинг уддасидан чиқолмас эди, чунки бундай вазифани бажариш учун унда кўриш қобилияти етишмас эди.

Турли-туман товушлар, ҳар хил жарангдор садолар ҳали ҳам бирин-кетин тизилишиб келаверарди... Болани қуршаб олган тўлқинлар борган сари кучайиб, атрофдаги гулдираётган зулматдан чиқиб янги тўлқинлар, янги овозлар билан алмашиб, яна ўша зулматга қайтар эди... улар болани янада тезроқ, баландроқ кўтариб, тебратар ва аллалар эди... Қўшчининг узун ва ғамгин садоси шу зулмат ичида яна бир марта янгради-да, сўнгра ҳаммаёқни жимжитлик босди.

Бола секин ингради-да, ўзини орқага, кўкатлар устига ташлади. Онаси дарҳол ўғлига ўгирилиб оқ тортиб юборди: бола кўкатда, ранги оппоқ оқарган ҳолда беҳуш ётарди.

VIII

Бу воқеа Максим тоғани қаттиқ ташвишга солди. Яқиндан бери у физиология, психология ва педагогикага доир китобларга ёзила бошлади ва бола руҳининг сирли ўсиши ва ривожланиши ҳақида фан нимаики билса, ҳаммасини ўзига хос зўр ғайрат билан ўргана бошлади.

Бу машғулоти уни борган сари кўпроқ қизиқтирар ва шу сабабдан у ҳаёт учун курашга ярамаслиги ҳақидаги, «янчилган чуваланг сингари тупроқ орасида тўлганмоқ» ва «фурштат» каби шум хаёллар унинг тўртбурчакка ўхшаш жисмидан аллақачон сездирмай чиқиб кетган эди. Буларнинг ўрнига у, болани диққат билан кузата бошлади, баъзан эса ширин хаёллар кексайиб борувчи қалбини элтиб кўярди. Болани кўр қилиб яратган табиат уни бошқа жиҳатлардан сийлаганлигига Максим тоға тобора кўпроқ ишонч ҳосил қила бошлади. Бола ўзига тушунарли бўлган ташқи таассуротларга жуда ҳам меҳр билан қулоқ соларди. Максим тоға ўз вазифасини: ўз фикри ва таъсири билан кўр боланинг қисматидаги адолатсизликни юмшатишдан, ҳаёт учун курашувчи жангчилар сафига, ўз ўрнига бу янги жангчини қўйиш учун бола зехнини ҳар томонлама ривожлантиришдан иборат, деб тушунди. Бу ишини ундан бошқа ҳеч ким қилолмас эди.

«Ким билади,— деб ўйларди кекса гарибальдичи,— фақат найза ва қилич билангина курашмайдилар-ку. Эҳтимол, тақдир ноҳақ ранжитган бу гўдак, вақти келганда, ўзига муносиб қуроли топиб, ҳаётдан маҳрум қилинган бошқа одамларни ҳимоя қилишга чиқар, ўшанда мендай ногирон кекса солдат ҳам бу дунёда беҳуда яшамаган бўламан...»

Ҳатто қирқинчи ва эллигинчи йиллардаги эркин мутафаккирлар ҳам табиатнинг «сирли башорати» тўғрисидаги хурофотдан холи эмас эдилар. Шунинг учун ҳам қобилияти зўр бўлган бу бола ўсган сари Максим тоғада кўрликнинг ўзи «сирли башорат»нинг бир тури деган фикрнинг узил-кесил қарор топа бошлаши бежиз эмас эди. У, ўзи тарбиялаб ўстираётган боланинг жанговар байроғига ҳозирданоқ: «Бадбахтларнинг бахтсиз ҳомийси», деган шиорни ёзиб қўйди.

Баҳордаги биринчи сайрдан кейин бола бир неча кунгача алаҳ-лаб ётди. Бола гоҳ қимирламай жим ётар, гоҳ алланималар деб довдирар, нималаргадир қулоқ соларди. Шу кунларда унинг чеҳрасида ўзига хос таажжубланиш аломатлари сира ҳам йўқолмади.

— У нималарнидир тушунмоқчи бўляпти-ю, лекин тушуна олмаяпти,— дерди навжувон она.

Максим ўйга чўмган ҳолда бошини тебратиб қўярди. У боланинг ҳаяжонланишига, тўсатдан ҳушидан кетиб қолишига ҳар хил таассуротларнинг кўплиги, боланинг мияси бу таассуротларни ўзлаштира олмаганлиги сабаб бўлса керак, деб тушунди ва аста-секин соғайиб келаётган болага бу таассуротларни қижжалаб тушунтиришга қарор қилди. Касал бола ётган ўйнинг деразалари зичлаб беркитилган эди. Бола соғайган сари деразаларни вақт-вақти билан очиб қўядиган бўлишди. Сўнгра болани хонама-хона етаклаб юрдилар, баъзан йўлакка, ҳовлига, боққа олиб чиқдилар. Ҳар сафар боланинг юзида ҳаяжонланиш аломатлари пайдо бўлганда, онаси уни таажжублантирган товушларни тушунтириб турарди.

— Чўпон чалаётган найнинг овози ўрмон орқасидан эшитиляпти,— дерди онаси.— Мана бу чумчуқларнинг чирқиллаши орасида тоғ чумчуғининг чирқиллаши ҳам эшитиляпти. Лайлак ўз гилдирагида¹ томоғини қоқяпти. У яқиндагина узоқ ўлкалардан учиб келди, энди эса жойига янги уя қурияпти.

Бола миннатдорлик билан порлаган чеҳрасидан онаси томон ўғирар, маъносига тушунган ҳолда зўр эътибор билан тинглашда давом этиб, унинг қўлини ушлаб, бошини тебратаар эди.

X

У эътиборини тортган ҳамма нарса ҳақида суриштирар, онаси ва кўпинча Максим тоға ҳар хил товушлар чиқараётган нарса ёки жониворлар ҳақида гапириб берардилар. Онасининг жонли ва равшан қилиб гапириб берганлари болада чуқурроқ таассурот қолдирарди, баъзан бу таассуротлар болага оғир таъсир қиларди. Навжувон она ўзи азобланар, чеҳрасидан ғам ёғилар, ўкинч ва аламга тўлган кўзлари билан термилиб, боласида шакл ва турли ранглар ҳақида тушунча ҳосил қилишга тиришарди. Бола диққат билан тинглар, қошларини чимираар, ҳатто пешонаси тиришиб, ажин ҳам пайдо бўларди. Афтидан боланинг мияси кучи етмайдиган оғир масалани ечишга уринар, фақатгина эшитган, аммо кўрмаган нарсаларини кўз олдида гавдалантирмоқчи-ю, ле-

¹ Малороссияда ва Польшада лайлаклар учун узун устун ўрнатилиб, устига гилдирак боглаб кўйилади. Лайлак шу гилдиракка уя куради. (Автор изоҳи.)

кин бундан ҳеч натижа чиқмаётгандек кўринарди. Бундай ҳолларда Максим тоға қовоғини соларди, онанинг кўзларида ёш пайдо бўлиб, бола эса диққат билан тинглаганидан юзлари оқариб кетганда, Максим гапга аралашарди. У синглисидан гапни илиб олар эди-да, фақат бўшлиққа ва товушга тааллуқли тасаввурларга асосланишга ҳаракат қиларди. Шунда кўр боланинг чехраси тинчланарди.

Бола ўз уясида ҳадеб томоғини қоқаётган лайлак ҳақида: — Хўш, у қанақа, каттами? — деб сўрарди.

Шу гапни айтаётганда бола қўлларини ёзиб кўрсатарди. У, бу хил саволларни берганда одатда қўлини шундай ёзарди. Максим тоға эса керак бўлган ерда боланинг қўлини тўхтатиб: «Ҳа, шундай келади», дерди. Лекин бу сафар бола ўзининг кичкинагина қулочини батамом ёзиб юборди, шунда ҳам Максим тоға:

— Йўқ, йўқ, ундан ҳам катта, — деди. — Агар уни уйга келтириб, полга қўйилса, боши стулнинг суянчигидан ҳам юқорида туради.

— Катта экан... — деди бола, хаёл суриб. — Тоғчумчуқ эса мана шунча! — У жуфтлаб турган кафтларини сал очиб кўрсатди.

— Ҳа, тоғчумчуқ шунақа кичкина... лекин катта қушлар ҳеч қачон кичкина қушлардай яхши сайрай олмайди. Тоғчумчуқ ўз овозини ҳаммага ёқтиришга ҳаракат қилади. Лайлак эса, басавлат қуш, уясида бир оёқлаб туради ва худди малайларидан аччигланган хўжайиндек атрофга қарайди, овозини хириллашига ҳам, уни биров эшитиб қолишига ҳам парво қилмай, овозининг борица қичқираверади.

Бола бу тасвирларни эшитиб кулар, онасининг сўзларини тушуниш учун ҳаракат қилган вақтдаги толиқишларини ҳам унутиб юборарди. Лекин, шунга қарамай, онасининг сўзлари уни кўпроқ қизиқтирарди ва у, Максим тоғадан эмас, онасидан сўраб билишни афзал кўрарди.

ИККИНЧИ БОБ

I

Боланинг қоронғи мияси янгидан-янги тасаввурлар билан бойиб борди. У борган сари ўткирлашиб борувчи эшитиш қобилияти билан ўзини қуршаб олган табиатни тобора мукамалроқ била бошлади. Кўр болага бутун олам илгаригидек қоп-қора зулмат ичида эди. Бу зулмат унинг мияси устида оғир қора булутдек осилиб турарди ва гарчи бу зулмат туғилган кундан бошлаб унинг тепасида осилиб турса ҳам, гарчи бола ўз бахтсизлигига кўникишга мажбурдек туюлса ҳам, лекин ундаги болалик табиати қандайдир бир савқи табиийга кўра, бу зулматдан қутулиш учун зўр бериб интиларди. Боланинг ноаниқ ёруғликка бунчалик зўр бериб интилиши

унинг юзидаги борган сари ортаётган азобланиш аломатларидан яққол сезилиб турарди.

Шунга қарамай, унинг жуда хурсанд, болаларча шод бўлган пайтлари ҳам бўларди, бундай ҳоллар — боланинг ўзига таниш бўлган ташқи таассуротлар унга янги туйғулар берган, уни кўзга кўринмас оламнинг янги ҳодисалари билан таништирган пайтларда юз берарди. Буюк қудратли табиат кўр бола учун бутунлай қоронғи ва зулмат бўлиб қолмаган эди. Масалан, бир куни уни дарёнинг соҳилидаги баланд тепага олиб чиққанларида, у жуда пастдан оқаётган дарёнинг шовиллашига алоҳида диққат билан, нафасини чиқармай қулоқ солар экан, оёғининг остидан кўчиб кетган майда тошларнинг пастга думалаб кетганини эшитиб онасининг этагига маҳкам ёпишди. Шундан бери у чуқурликни баланд қоя остида сувнинг секин шовиллаб оқаётган товуши шаклида ёки пастга думалаб кетаётган тошларнинг шарпаси шаклида тасаввур этадиган бўлди.

Узоқлик унинг қулоқларига бўғиқ, сўниб борувчи қўшиқ каби эшитиларди. Баҳорги момақалдироқ осмонни гулдуратиб, бутун оламни ларзага келтирганда ва ғазаб билан бўкириб булутлар орасига кириб кетганда, кўр бола бу овозга қўрқув аралаш эҳтиром билан қулоқ солар ва юраги дукиллаб ураб экан, осмоннинг нақадар кенглиги ва баландлигини тасаввур қиларди.

Шундай қилиб, товушлар унинг учун ташқи дунёни бевоcита ифодаловчи бирдан-бир асосий восита эди, бошқа йўллар билан олинган таассуротлар эшитиш орқали олинган таассуротларга қўшимча эди.

Баъзан кун қизигида теvarак-атрофда жимжитлик ҳукм сурган, одамлар ҳаракати сусайган ва табиатда унинг ўзига хос осойишталик ҳукм суриб, ҳаёт секин-аста шилдираб турган пайтларда кўр боланинг чехрасида аллақандай ўзига хос ифодалар пайдо бўларди. Ташқи сукунатнинг таъсири остида унинг юрагидан фақат ўзи учун тушунарли аллақандай товушлар қайнаб чиқаётгандай ва бу товушларга зўр диққат билан қулоқ солаётгандай туюларди. Бундай пайтларда унга назар солган одам унинг қалбида туғилаётган ноаниқ фикр оҳиста, лекин тобора жаранглаб эшитилаётган қўшиқдек зўрайиб бораётганини сезарди.

II

Бола тўрт ёшга тўлиб, бешга қадам қўйди. У нимжон ва нозик бўлса ҳам, уйда эркин ва ҳатто бемалол чопқиллаб юрарди. Унинг уйда сира адашмай бемалол ва дадил юрганини, бурилиш лозим бўлган ерда бурилганини ва истаган нарсасини қидириб топиб олишини кўрган бегона киши, бу бола кўр эмас, балки узоқларга ўтқир назар ташлаб, қаттиқ

хаёл суриб юрган бола, деб ўйларди. Аммо ҳовлида юрганда, ҳасса билан ерни пайпаслаб, туртиб-туртиб қийинчилик билан қадам ташларди. Агар қўлида ҳассаси бўлмаса, йўлда учраган ҳар бир нарсани қўли билан пайпаслаб, унинг нималигини текшириб, ерда эмаклашни афзал кўрарди.

III

Ёзнинг жимжит оқшоми эди. Максим тоға боғда ўтирарди. Отаси, одатдагидек, қаердадир, узоқ далада иш билан овора бўлиб юрарди. Ҳовли ва теварак-атроф жимжит эди. Қишлоқ ҳам уйқуга чўмган, қовоқхонада хизматчи ва ходимларнинг ғовур-ғувури ҳам босилган эди. Болани ётқизишганига ярим соатча бўлди.

Бола мудраб ётар эди. Кейинги вақтларда шундай тинч соатларда аллақандай бир хотиралар унинг ёдига тушадиган бўлиб қолди. У мовий осмонни қандай қилиб қоронғилик босишини, юлдузлар чарақлаган осмон фониди дарахтларнинг қорайиб кўринган учларининг силкинишини, ҳовлининг атрофидаги қатор уйларнинг қорайиб кўринадиган бўғотларини, ой ва юлдуз нури билан бирга ерга кўкимтир қоронғи тушишини кўрмас эди, албатта. Бироқ бола бир неча кундан буён аллақандай жозибадор бир таассурот билан уйқуга кетар, эртасига нима бўлганини ўзи билолмас эди.

Мудроқ унинг миясини бутунлай чулғаган пайтларда, дарахтларнинг ғира-шира шитирлашлари бутунлай тинган чоғларда у, узоқда ҳурган қишлоқ итларининг овозини ҳам, дарёнинг нариги томонида сайраган булбуллар товушини ва яйловда ўтлаб юрган тойлар бўйнидаги қўнғироқчаларнинг жиринглашини ҳам ажрата олмай қолган вақтларда, бу айрим товушларнинг ҳаммаси бир-бирига қўшилиб, йўқолиб кетганда, унинг назарида, битта мунтазам оҳангга уйғунлашган бу товушларнинг ҳаммаси деразадан оҳиста учиб кириб, унинг каравоти устида узоқ парвоз қилиб юргандек ғалати бир ноаниқ, лекин ажиб тотли туйғулар бахш этгандек бўларди. Эрталаб ҳузур билан уйғонаркан, онасидан:

— Кеча... нима бўлди? Нима ўзи? — деб сўрарди.

Онаси унинг нима тўғрисида гапирётганини билмасди. Болани кўрган тушлари ҳаяжонга солаётган бўлса керак, деб ўйларди. Ўғлини онасининг ўзи ётқизар, меҳрибонлик билан чўқинтирар ва боласи мудрай бошлагандагина чиқиб кетар экан, ҳеч нарсани сезмас эди. Лекин эртасига бола, ўзини ёқимли ҳаяжонга солган алланималар ҳақида яна гапирарди:

— Бирам яхшики, ойи, бирам яхшики! Бу нима ўзи?

Бу ғалати сирни билиш учун онаси бу сафар, боласининг ёнида узоқроқ ўтиришга қарор қилди. У, боласининг каравоти ёнидаги стулда ихтиёрсиз равишда тўрини тез-тез тўқиб, Пет-

русининг нафас олишига қулоқ солиб ўтирарди. Бола ухлаб қолгандек кўринди, бироқ бирдан қоронғида унинг оҳиста гапирган овози эшитилди:

— Ойи, шу ердамисан?

— Ҳа, ҳа, ўғлим, шу ердаман...

— Чикиб кет, у сендан кўрқаяпти, шунинг учун ҳалигача келмаяпти. Мен ухлаб қолай деган бўлсам ҳам, ҳалигача ундан дарак йўқ...

Таажжубда қолган она уйқу аралаш айтилган бу ғамгин пичирлашни аллақандай бир ҳолатда тинглади... Бола ўзининг ширин ва тотли тушлари ҳақида худди аниқ бир нарса тўғрисида гапиргандек ишонч билан гапирарди. Шунга қарамай, она ўрнидан туриб болага энгашиб қаради, юзидан бир ўпиб, боғ томондан келиб очиқ турган деразадан қулоқ солиш мақсадида секин уйдан чиқиб кетди.

Онаси дераза олдига етиб келгани ҳам йўқ эдики, сир очилди. У бирдан жанубнинг тунги шамолига қўшилиб, отхона томондан найнинг оҳиста жаранглаб келаётган овозини эшитиб қолди. У найнинг бола мудраб кетаётган пайтига тўғри келиб қолган содда садолари унинг миясида ғоят ёқимли таассуротлар туғдирганини англади.

Унинг ўзи ҳам малорос куйининг ёқимли садоларига қулоқ солиб бир неча дақиқа туриб қолди-да, бутунлай хотиржам бўлгач, боғнинг қоронғи хиёбони бўйлаб Максим тоға турган уйга қараб кетди.

«Иохим найни яхши чалар экан. Ажабо, қўпол кўринган бу йигитнинг ҳали шундай нозик санъати бор экан-а»,— деб ўйлади она.

IV

Иохим чиндан ҳам найни яхши чаларди. Скрипка чалиш унга чўт эмас эди. Якшанба кунлари қовоқхонада «Казак» ёки полякча шўх «Краковяк»ни ҳеч ким унчалик яхши чала олмас эди. Шундай пайтлар бўлардики, у бир бурчакдаги курсига ўтириб олиб, скрипкани соқоли қирилган ияги билан маҳкам қисиб, қундуз шапкасини чапаничасига орқага суриб қўйиб, камонни скрипканинг таранг торларига зарб билан уриб чалиб юборганда, қовоқхонада ўйинга тушмаган одам қолмас эди. Ҳатто Иохимга қўшилиб контробасда¹ жўр бўлаётган бир кўзи кўр кекса яҳудий ҳам қизишиб кетарди. Унинг бесўнақай «контробаси» ўзининг салмоқли, йўғон овози билан Иохим скрипкасининг оҳангдор, нозик ва енгил товушларига етиб олишга ҳаракат қилар, кекса Янкельнинг ўзи эса елкаларини учуриб, ермолка кийган ялтироқ бошини ликиллайтиб, бутун

¹ Контробас — энг йўғон овоз чиқарадиган скрипкага ўхшаш музика асбоби.

гавдаси билан ўйноқи, шўх музика оҳангига мос дикиллар эди. Ўйноқи, шўх музикани эшитиши биланоқ оёқларининг ўзи ўйинга тушиб кетишга одатланиб қолган оддий халқ тўғрисида нима ҳам деб бўлар эди?

Бироқ Иохим, қўшни паннинг Марья деган оқсоч қизига ишқи тушиб қолгандан бери, нима учундир, скрипканинг шўх садо-ларидан айниди. Дарҳақиқат, скрипка ҳам ўткир қизнинг юрагини мафтун эта олмади. Марья музикачи хохолнинг мўйловдор «башарасидан» кўра, паннинг уйида мўйловини қирдириб юрадиган камердинер немиснинг афт-ангорини афзал кўрди. Шундан бери кечқурунлари қовоқхонада ва кечки базмларда Иохим скрипка-сининг овози эшитилмай қолди. Иохим скрипкасини отхонадаги қозикқа илиб қўйди, бир вақтлар астойдил кўнгил қўйиб чалиб юрган скрипкасининг энди зах отхонада ётавериб, торлари бирин-кетин чирсиллаб узилаётганига ҳам парво қилмай қўйди. Скрипканинг торлари чирсиллаб узилганда худди нола қилгандек шу қадар жаранглар эдики, ҳатто отларнинг ҳам уларга раҳми келиб, бошларини шафқатсиз хўжайин томонга буриб, кишнаб кўярди.

Иохим скрипканинг ўрнига, кўчадан ўтиб кетаётган бир тоғли карпатликдан най сотиб олди. У, найнинг ҳазин ва ёқимли товушлари ўзининг шўрпешонасига кўпроқ мос тушади, менинг поймол этилган муҳаббатимнинг аччиқ аламларини яхшироқ ифода этади, деб ўйлаган бўлса керак. Бироқ карпатликдан сотиб олинган най унинг ишончини оқламади. Иохим ўнтача най сотиб олди, ҳар қанақасига чалиб кўрди. Учيني қирқди, сувга солиб ҳўллаб, офтобда қуритиб кўрди, кейин шамолда қуритиш учун ипга боғлаб бўғот тагига осиб ҳам қўйди, аммо бундан ҳеч қандай натижа чиқмади: тоғликнинг найи хохолнинг қалбига қулоқ солмади. У куйлаш ўрнига чийиллаб юборарди, кўнгил эритувчи садо кутганда чириллар эди. Шундай қилиб, най унинг кайфиятига қулоқ солмади. Ниҳоят, тоғли саёқлар-нинг биронтаси ҳам яхши най ясай олмаслигига ишонч ҳосил қилгач, улардан ихлоси қайтди. Шундан кейин Иохим ўз қўли билан най ясамоқчи бўлди. У бир неча кунгача қовоғини солиб дала ва ботқоқликларда ўз дидига ёқадиган новдани қидириб юрди. Ҳар бир тол ёнига бориб новдасини бирма-бир ушлаб кўрарди, баъзиларини эса кесиб ҳам олди, лекин уларнинг биронтаси унинг дидига ёқмади. У илгаригидек қовоғи солинган ҳолда новда қидиришда давом этди. Секин жилдираб оқаётган сой ёнидан чиқиб қолди. Кўл бўлиб ётган сой суви нилуфарлар-нинг оппоқ гулларини секин-секин қимирлатиб кўярди, чуқур сойнинг қорайиб кўринган сатҳига эгилиб тулган қалин толлар орасидан бу ерга шамол ҳам кирмасди. Иохим буталарни икки ёнга қайириб, сой ёқасига келди, бир неча дақиқа тургандан кейин, қидирган нарсасини худди шу ердан топа олишини пай-қади. Пешонасидаги ажинлар ҳам йўқолиб, чехраси ёришди. Этигининг кўнжидан қайишга боғлаб қўйилган қаламтарошини

олди, толларнинг оҳиста шитирлаётган новдаларига бирпас қараб турди-да, сув бўйидаги жарлик устида ингичка ва тикка ўсиб турган бир толнинг олдига бориб тўхтади. Нима учундир толни чертиб кўрди, унинг тебранишига мароқ билан қараб турди-да, барглarning шилдираган овозига қулоқ солиб, бошини силкитиб қўйди.

Иохим қувонганидан:

— Худди ўзгинаси-я, — деб пичирлади ва олдин кесиб олган новдаларининг ҳаммасини сувга ташлади.

Най ҳам жуда аломат чиқди. Новдани яхшилаб қуритгандан кейин, унинг ичини қизиган темир билан тешиб тозалади, олти жойидан тешди, еттинчисини қийтиқ қилиб тешди-да, найнинг бир учини пўкак билан маҳкам бекитиб, пўкакнинг ичидан кичкина тешикча очиб қўйди. Сўнгра най бир ҳафтагача ипда осиглиқ турди, қуёшда исиб, шамолда қуриди. Шундан кейин уни пичоқ билан йўнди, ойна билан тарашлаб, бир парча қалин мовут билан яхшилаб ишқаб, пардоз берди. Найнинг юқори томони думалоқ, ўртаси силлиқ қилиб тарашланган бўлиб, унинг устига қизиган эгри темир билан ўйиб ҳар хил гул солди. Найни уч-тўрт марта чалиб кўриб, хурсанд бўлганидан бошини силкитиб, томоқ қоқди ва шошилганича найни кўрпасининг тагига бекитиб қўйди. У ўзи ясаган найни кундузги ғала-ғовурда чалиб кўришни истамади. Лекин ўша куни кечқурун отхонадан найнинг нозик, ёқимли ва жарангдор овозлари эшитилди. Иохим ўзи ясаган найдан жуда мамнун эди. Гўёки най унинг жону дили эди. Найдан чиққан садолар худди унинг илиқ ва мулойим қалбидан қайнаб чиқаётгандай туюлар ва унинг туйғусидаги ҳар бир ўзгариш, унинг ҳар бир қайғу-ҳасрати дарҳол бу ажойиб найда акс этгандай бўларди, ундан бирин-кетин завқ билан жаранглаб чиқаётган садолар оқшомнинг тинч қучоғида секин-аста эриб кетаётгандай бўларди.

Иохим ўз найини шу қадар севиб қолдики, уни қаёққа борса ёнида олиб кетадиган бўлди. Кундузи отларга қарар, уларни суғоргани олиб борар, извошга қўшиб «Бекач» ёки Максимни сайрга олиб чиқарди. Баъзан бағри тош Марья яшаган қишлоқ томонга қараганда, ишқ-муҳаббат ҳасрати унинг юрагини эзарди. Лекин кеч кириши билан дунёдаги ҳамма нарсани унутарди, ҳатто қорақўз, қорақош Марьянинг қиёфаси ҳам кўринмасди. Бу қиёфа ўзининг аниқ шаклини йўқотар, Иохимнинг кўзига тумандек ғира-шира кўринар, фақат ажойиб найнинг куйларига мунгли оҳанг берарди холос.

Ўша куни кечқурун Иохим отхонада худди мана шундай куйни чалиб бутун туйғуларини най куйига бағишлаб қузур қилиб ётар эди. У шафқатсиз гўзалнигина эмас, ҳатто ўзини ҳам унутиб юборган бир пайтда бирдан чўчиб ўрнидан сал кўтарилди. Куйнинг энг таъсирли ерига етганда, аллакимнинг мулойим бармоқлари унинг юзини пайпаслаб ўтганини, қўлидан сирғалиб тушиб, найни пайпаслай бошлаганини сездди. Шу билан

бирга, ёнида бировнинг ҳаяжонланиб тез-тез нафас олаётганини эшитди.

— Ё бисмилло, ё бисмилло,— деб калима келтирди Иохим ва:— Шайтонмисан ё одам?— деб қўшиб қўйди, жинлар оралаб қолмадимикан, деб қўрқиб. Бироқ отхонанинг қия очилиб турган дарвозасидан мўралаб турган ой нури унинг янглишганини кўрсатди. Ёғоч каравоти ёнида кўр бойвачча қўллари унга чўзиб турар эди.

Бир соатдан кейин ухлаб ётган Петрусдан хабар олмоқчи бўлиб кирган онаси, уни ўрнида топмади. Аввал у жуда қўрқиб кетди, бироқ оналик ҳисси йўқолган ўғлини қаердан қидириш кераклигини айтиб берди. Иохим нафасини ростлаш учун тўхтаган эди, отхона дарвозаси ёнида турган «муҳтарам пани»га кўзи тушиб, хижолат бўлди. Афтидан, она Иохимнинг музикасига қулоқ солиб ва каравотда Иохимнинг пўстинига ўралиб, тўхтаб қолган куйни ҳамон тинглаб ўтирган ўғлига анчадан бери қараб турган бўлса керак.

V

Шундан кейин бола ҳар куни кечқурун отхонага, Иохимнинг олдига келиб турадиган бўлди. Кундуз кунлари най чалиб беришни Иохимдан сўраш унинг хаёлига ҳам келмас эди. Унинг назарида, кундузги ғала-ғовурда найнинг сокин ва нозик садоларини эшитиш ғайритабиий бир нарса бўлиб кўринарди. Аммо қош қорайиши билан Петрусь типирчилаб қолар эди. Кечки овқат ва кечки чой маҳали Петруснинг тоқатсизлик билан кутган минутлари яқинлашиб келаётганидан дарак берарди. Бу тунги музика сеанслари онасига ёқмаса ҳам, эркатойининг уйқу олдидан отхонага, отбоқар найчининг олдига бориб, бир-икки соат музика эшитиб келишини тақиклай олмасди. Бу соатлар боланинг хаётида энг бахтли онлар бўлиб қолди. Онаси кечқурунги таассуротлар ҳатто эртасига ҳам боланинг миясини банд этганини, ҳатто ўзининг эркалашларига ҳам илтифотсиз қарайдиган бўлганини сезар, тиззасида ўтириб бўйнидан кучоқлаган кезларида ҳам, Иохимнинг кечаги куйларини хаёлчанлик билан эслаганига жуда ҳам рашки келарди.

Шунда, у бундан бир неча йил бурун пани Радецкаянинг Киевдаги пансионида¹ ўқиб юрган вақтларида турли «нозик санъатлар» қаторида музика чалишни ҳам ўрганганини эслади. Сирасини айтганда, бу унча ҳам ширин хотиралардан эмас эди, нега деганда, бу хотирани эслаганида, музикадан дарс берган қари немис қиз Клапс эсига тушиб кетарди: муаллима ҳаддан ташқари орик, башараси совуқ ва баджаҳл эди. Бу ўтакетган захар қари қиз толибаларининг бармоқларини «эпчил» қилиш учун нуқул эзар, қайирар эди ва шу йўл билан қизларнинг му-

¹ Пансион — ётоқхона ҳам бериб ўқитадиган ўрта мактаб.

зикага бўлган ҳар қандай орзу-ҳавасларини совитарди. Қизлар Клапснинг бундай таълим-тарбия усуллари уёқда турсин, уни кўрганларидаёқ турган жойларида қотиб қолишарди. Шу сабабли Анна Михайловна пансионни тамомлагач, ҳатто эрга теккандан кейин музика билан шуғулланишни сира ҳавас қилмади. Ҳозир эса, отбоқар-найчининг музикасини тинглар экан, боласини ундан қизганиш билан бирга ўз қалбида музикага аста-секин муҳаббат туйғулари уйғониб келаётганини, қари немис қизнинг сиймоси эса тобора хиралашиб йўқолиб бораётганини сизди. Натижада Попельская хоним шаҳардан пианино олдириб келишни эридан илтимос қилди.

— Ихтиёринг, жоним, — деди меҳрибон эри. — Музикани унча ёқтирмас эдинг шекилли.

Уша куниеқ шаҳарга хат ёзилди, лекин пианино сотиб олиниб шаҳардан келтирилгунча, орадан икки-уч ҳафта ўтиши турган гап эди.

Ҳолбуки, ҳар куни кечқурун отхонадан найнинг ёқимли наволари эшитиларди, бола эса, ҳатто онасидан сўрамасданок, ўша томонга югурадиган бўлиб қолди.

Отхонанинг ўзига хос ҳиди, қуруқ пичанининг ёқимли иси ва хом тери қайишларнинг қўланса ҳидлари билан қўшилиб кетган эди. Отларнинг панжара орасидан тумшукларини суқиб, юлқиб олган пичанни карсиллатиб кавшаши эшитиларди. Найчи нафасини ростлаш учун тўхтаган пайтларда, боғдаги кўм-кўк дарахтларнинг шитирлаган овозлари эшитилиб турарди. Петрик музикага мафтун бўлиб тинглаб ўтирарди.

У Иохимнинг музика чалишига халақит бермас эди. Иохим нафасини ростлаш учун тўхтаб, икки-уч минут сукут қилган пайтларда, боланинг мафтунлиги ғалати бир ҳавас билан алмашар эди. У қалтираган қўлларини найга чўзиб, найни олар, лабига қўйиб пуфлаб кўрарди. Шу вақтда бола ҳовлиқиб қолиб, нафаси тикилгани учун, найнинг овози ҳам хириллаб, секин чиқарди. Лекин Петрик аста-секин бу содда асбобнинг тилини билиб олди. Иохим унинг кичкина бармоқларини найнинг тешикларига қўйиб кўрсатар ва гарчи боланинг бармоқчалари найнинг тешиклари-ни беркитишга кичиклик қилса ҳам, ҳар ҳолда у, кўп ўтмай, айрим мусиқа оҳангларини яхши ўрганиб олди. Шу билан бирга, унинг назарида ҳар бир нотанинг алоҳида, ўзига хос шакли ва ҳислари бордай туюлар эди. Петрик ҳар бир товушнинг қайси тешикда туришини, унинг қаердан чиқишини билиб олди. Баъзан Иохим биронта осонгина куйни чалгудек бўлса, боланинг бамоқлари ҳам кимирлай бошлар эди. У ҳар бир товушнинг қайси тешикдан чиқаётганини жуда аниқ сезиб турарди.

VI

Ниҳоят, орадан роса уч ҳафта ўтгач, шаҳардан пианино олиб келишди. Хизматкорлар шаҳардан олиб келинган «музика»ни

уйга олиб кириш учун шов-шув кўтариб, ҳовлиқишиб юришганда, Петя ҳовлининг ўртасида диққат билан қулоқ солиб турар эди. «Музыка» жуда оғир бўлса керак, чунки уни аравадан туширмоқчи бўлганларида арава қарсиллаб кетди, хизматкорлар эса харсиллашиб, зўр-базўр нафас олишарди. Ана, улар оҳиста, битта-битта қадам ташлаб юра бошладилар. Ҳар бир қадам ташлаганларида уларнинг тепасида бир нарса гоҳ гурунглаб, гоҳ жаранглаб эшитилар эди. Бу ғалати музикани меҳмонхонага олиб кириб қўйишганда, у худди бировга ғазаб билан дўқ қилгандек, қандайдир бўғиқ товуш билан ўкириб қўйди.

Буларнинг ҳаммаси боланинг юрагига ғулғула солди, у қўрқди. Янги келган жонсиз ва шу билан бирга оғир ва сержаҳл меҳмон унинг дидига тўғри келмади. Шунинг учун у боққа чиқиб кетди ва пианинони ўрнатишганини, шаҳардан келган созловчи унинг торларини калит билан бураб, клавишларини босиб созлаганини эшитмади. Ҳамма нарса тахт бўлгандан кейингина онаси Петяни уйга чақиришни буюрди.

Венанинг энг яхши устаси ясаган асбоб билан қурулланган Анна Михайловна, содда қишлоқ найи устидан ғалаба қозонишига асло шубҳа қилмай, қувона бошлади. У энди Петя отхона билан найчини бутунлай унутиб юборади, бутун шодликни энди ўзимдан олади, деб қатъий ишонган эди. У Максим билан қўрқапаса уйга кирган ўғлига ҳамда чет элдан келтирилган музикани эшитишга ижозат сўраб кирган ва кўзини ерга тикиб, сочини пешонасига осилтириб эшик ёнида хижолат тортиб турган Иохимга кулиб қараб турарди. Максим тоға билан Петя ўриндиққа ўтиришгандан кейин, Анна Михайловна пианино клавишларини босиб чала кетди.

У пани Радецкая пансионида қари немис қизи Клапе қўли остида жуда яхши ўрганиб олган пьесани чала бошлади. Бу пьеса жуда ғалати ва дабдабали бўлиб, бармоқларини ниҳоятда усталик билан ишлатишни талаб қиладиган қийин бир асар эди. Имтиҳонда Анна Михайловна шу куйни чалиб, ўзини, айниқаса муаллимасини ҳурматга сазовор этган эди. Камгап пан Польшский панна Яценко худди ана шу қийин куйни моҳирлик билан ижро этган чорак соат ичида унга ошиқ бўлиб қолганини биров аниқ айтмаса ҳам, лекин кўплар буни сезган эди. Энди эса, ёш жувон бу қийин куйни бошқа бир ғалабани қўлга киритиш умидида чалаётган эди: у отбоқарнинг найини севиб қолган боласининг кўнглини ўзига қаттиқроқ жалб этишни истарди.

Бироқ бу гал унинг умидлари пучга чиқди: Венадан келтирилган асбоб Украинанинг кичкинагина тол новдасига бас кела олмади. Тўғри, Вена пианиносининг кучли воситалари бор эди, у қимматбаҳо ёғочдан ясалган, торлари жуда яхши, веналик уста ҳам уни ясашда бор ҳунарини кўрсатган, оҳанглари ҳам минг хил эди. Лекин Украина найининг ҳам дўстлари оз эмас эди: у ўз ватанида, қадрдон Украина табииати қўйнида эди.

Иохим пичоғи билан кесиб, бағрини қизиган темир билан

тешмасдан илгари, бу тол новдаси шу ерда, бола учун қадрдон бўлган сой бўйида чайқалиб турар эди. Украин найчисининг ўткир кўзлари бу новдага тушмасдан илгари жар тепасида уни Украина қуёши иситиб, Украина шамоли тебратиб турар эди. Шунинг учун келгинди музика асбоби содда най билан курашишга ожизлик қилар эди, нега деганда, бу найнинг ёқимли садолари сокин оқшом пайтида, сирли шарпалар ва уйқуга кетаётган дарахтларнинг шитирлаши орасида, қадрдон Украина табиатининг ажойиб сирли куйлари билан биргаликда кўр бола қалбига жо бўлган эди.

Пани Попельская билан Иохим ўртасида ҳам фарқ катта эди. Анна Михайловнанинг бармоқлари тез ва чаққон ҳаракат қилиши, чалган куйи анча мураккаб ва оҳангларга бой эканлиги, қари қиз Клапс ҳам ўз шогирдини бу мураккаб асбобни чалишга ўргатиш учун анча меҳнат сарф этгани тўғри. Аммо Иохимда узвий музика туйғуси зўр эди. У севарди, соғинарди, соғинарди, ўзининг муҳаббат ва ғам-ҳасратини қадрдон табиат билан ўртоқлашарди. Шу табиат, ундаги ўрмонларнинг шовқини, чўллардаги ўтларнинг оҳиста шитирлаши, ёшлик чоғларида эшитган ва киши юрагини эзиб юборадиган қадимги қўшиқлар унга илҳом берарди.

Шундай қилиб, Венадан келган музика асбоби отбоқар найини енга олмади. Орадан бир дақиқа ўтмай, Максим тоға қўлтиқтаёғини тўқиллатиб ерга урди. Анна Михайловна акаси томонга ўгирилиб қараганда, Петрикнинг ўша биринчи баҳор кунини саёҳатга чиққанда кўкат устида беҳуш ётганидагига ўхшаб ранги ўчиб кетганини кўрди.

Иохим ачиниб болага тикилди, кейин немис музыкасига жирканиб бир қараб қўйди-да, оёғидаги қўпол «этиклари» билан ерни дўқиллатиб чиқиб кетди.

VII

Муваффақиятсизликка учраган бечора она қаттиқ хижолат тортди, аламига чидамай йиғлади. «Аслзодалар»нинг гулдирос қарсақларига сазовор бўлган «муҳтарам пани» Попельскаянинг мағлубиятга учраши, яна кимдан денг? Ана шу оддий отбоқар Иохимдан, унинг арзимайдиган найидан бунчалик мағлубиятга учраши унга жуда қаттиқ таъсир қилди. Концерт муваффақиятсизликка учрагандан кейин хохол отбоқарнинг илфитотсиз назар ташлаши эсига тушганда, ғазабидан юзи қип-қизариб кетарди, у «жирканч малай»ни жуда ёмон кўриб қолди.

Шундай бўлишига қарамай, ўғли ҳар кун икки кечқурун отхонага қараб югурганда, у деразани очиб, икки қўлини иягига тираб иштиёқ билан тинглар эди. Дастлаб у, «бемаъни чириллаш»нинг фақат келишимсиз жойларинигина илиб олишга уриниб, ғазаб билан қулоқ солар эди. Бироқ бу бемаъни чириллаш аста-секин унинг диққатини ўзига тортганини, ўйчан, мунгли куйларни завқ билан берилиб тинглай бошлаганини ҳам ўзи сезмай қоларди. Сўнгра бирдан ўзига келиб, бу оҳангларнинг жозибаси нимада,

уларнинг мафтун этувчи сири нимадан иборат, деб сўрарди ўз-ўзидан. Қуёшнинг оҳиста ботиши, аста-секин қош қорайиши ва куйнинг табиат билан ҳамоҳанглиги бу масалани ҳал қилиб берди.

«Ҳа, тўғри, бу ерда аллақандай махсус самимий ҳиссиёт, кишини мафтун этадиган поэзия бор, бу поэзияни нота билан ўрганиб бўлмайди», — дерди у ўз-ўзига ва мағлубиятга учраганини ган оларди.

Бу ҳақиқат эди. Бу поэзиянинг сири, аллақачонлар йўқ бўлиб кетган ўтмиш билан шу ўтмишнинг шоҳиди ва инсон қалбида абадий яшовчи табиат ўртасидаги ажойиб боғланишда эди. Катта ва қўпол этик кийган, қўллари қаварган бу мужикда ана шу монандлик, табиатнинг ана шу жонли ҳиссиётлари мужассам эди.

Такаббур «пани» ана шу отбоқар малайга ён берганини ўзи ҳам сезган эди. У кўзларини сузиб турган Иохимнинг йиртиқ, кир кийимларини, ундан буруқсаб турган арава мойнинг ҳидларини унута бошлади. Энди у чалинаётган куйни эшитаётганда, Иохимнинг мулойим очиқ чехраси, узун мўйловлари остида жилмаяётган лаблари кўз олдига келар эди. Баъзан, ёш жувоннинг яна жаҳли чиқиб, юзлари қизариб-бўзариб кетарди, бу боласининг диққатини ўзига тортиш учун курашаман деб, мана шу мужик билан жанг қилмоқ учун майдонга чиққанини, курашда «малай» голиб келганини сезар эди.

Боғдаги дарахтлар аёлнинг тепасида нималарнидир шивирлашар, кўкимтир осмонда юлдузлар тобора чарақлаб, ер юзи тобора қоронғилашиб борар, Иохимнинг ёқимли куйлари ёш жувоннинг қалбини аллақандай қайғу-ҳасратларга тўлдираар эди. У борган сари тақдирга тан берарди-да, табиий соф ва содда поэзиянинг сирларини чуқурроқ ўргана борарди.

VIII

Дарҳақиқат, Иохимнинг ҳиссиётлари жонли ва самимий эди! Уники-чи? Наҳотки, унда шунақа ҳиссиётдан бир қатра ҳам бўлмаса? Нега бўлмаса унинг кўкси ёнади, юраги ҳаяжонланиб ўйнайди, беихтиёр кўзига ёш келади?

Ахир бу, Иохим сингари жонли ҳузур ва роҳат бера олмагани сабабли, Иохим ёнига қочиб кетувчи бахтсиз, мазлум бир кўр ўғлига оташини муҳаббат ҳисси эмасми?

У пианино чалганда, боласининг юзида пайдо бўлган азоб аломатларини эслаган эди, кўзидан қайноқ ёшлар қуйила бошлади. У бир неча марта ҳўнграб йиғлаб юборишдан ўзини зўрға тийди.

Шўрлик она! Боласининг кўрлиги унинг учун ҳам абадий ва бедаво бир дард бўлиб қолди. Бу унинг боласига чексиз муҳаббатда, унинг куйган юраги боласининг тортган азоблари билан кўзга кўринмас мингларча иплар воситаси-ла боғланганлигида

кўриниб турарди. Бошқа одам фақат аччиғланиб қўя қоладиган мана шу сабаб — яъни отбоқар найчи хохол билан бўлган рақобат унинг учун жуда ва аламли азоб манбаи бўлиб қолди.

Вақтлар онага ҳеч қандай энгиллик келтирмай ўтаверди, лекин бефойда ҳам бўлмади: у Иохимнинг найидан чиққан бу ёқимли поэзиянинг ўзига ҳам зўр таъсир этаётганини яққол сеза бошлади. Шундан кейин унинг қалбида умид пайдо бўлди. Тўсатдан пайдо бўлган бу умид таъсири остида, у пианинонинг олдига бир неча бор яқин келиб, заиф найнинг овозини босиб юбормоқ учун пианино клавишларини қаттиқ-қаттиқ босмоқчи бўлиб, қопқоғини очар эди. Бироқ ҳар гал юраги бетламас, уят аралаш қўрқув ҳисси уни бу нарсадан қайтарарди. У ўғлининг қўрққанидан оппоқ оқариб кетган юзини, хохолнинг илтифотсиз қарашини эслар ва уялганидан қоронғида юзи қизарар, қўли эса қўрқув ва ҳавас билан пианино устида, ҳавода югурар эди...

Шундай бўлса ҳам, унинг ўзига бўлган руҳий ишончи кундан-кунга орта борарди. Кечқурунлари боласи узоқ хиёбонга ёки боққа ўйнагани чиқиб кетган пайтларда, у ўтириб пианино чалар эди. Дастлабки машқлари ўзига унча ёқмади, бармоқлари ички кайфиятига бўйсунмай пианинонинг овозлари ҳам унинг қалбидаги ҳиссиётларга мос келавермас эди. Лекин унинг кайфияти борган сари товушлар билан уйғунлаша бошлади, хохол берган сабоқ бекор кетмади. Оналик муҳаббати ва боласини нима ўзига тортаётганини тўғри сеза билиш ҳисси бу сабоқларни тезда ўзлаштиришга ёрдам берди. Энди унинг бармоқлари остидан гумбура-гумбур қўпол «пьеса»лар эмас, балки Украинанинг мунгли ва ёқимли куйлари нолир ва йиғлар, бу куйлар қоронғи хоналарда янграб, она юрагини эритар эди.

Ниҳоят, у очикдан-очик курашга чиқиш учун ўзида етарли журъат топди. Шундай қилиб, оқшом пайтлари хўжайин уйи билан Иохим яшайдиган отхона ўртасида ғалати бир мусобақа бошланди. Бўғотидан қамишлар осилиб турган қоронғи отхонадан найнинг ёқимли садоси эшитилганда, ой нури тушиб турган дарахтлар орасидан йилтираб кўринган уйнинг деразаларидан пианинонинг ёқимли жаранглаган садолари эшитилар эди.

Дастлаб бола ҳам, Иохим ҳам уйдан эшитилаётган «маккор» музыкага эътибор беришмади: улар бу музикани ёмон кўриб қолган эдилар. Иохим най чалишдан тўхтагудек бўлса, бола уни:

— Э! Чалсанг-чи, чал!.. — деб қистар эди.

Бироқ орадан уч кун ўтар-ўтмас, Иохим най чалаётганда тез-тез тўхтайдиган бўлиб қолди. Иохим найини бир четга қўйиб, пианинонинг овозини тобора диққат билан тинглай бошлади, ҳатто бола ҳам Иохимни: «Чалсанг-чи», деб қисташни унутиб иштиёқ билан қулоқ соладиган бўлиб қолди. Ниҳоят, Иохим ўйчанлик билан:

— Қара, нақадар ёқимли... Жуда аломат нарса экан... — деди. Кейин Иохим ҳамон ўша паришонхотирлик билан болани

етаклади-да, боғдан ўтиб, меҳмонхонанинг очиқ деразаси томон юриди.

Иохим, «мухтарам пани» ўз дилхушлиги учун чалапти, бизга эътибор бермайди, деб ўйлаган эди. Лекин Анна Михайловна тўхтаган пайтларда ўз рақиби — найнинг «овози» тинганини сезгач, ўзининг ғалаба қозонганини кўриб, ўзида йўқ қўвонган эди.

Шу билан бирга унинг Иохимга бўлган ғазаби ҳам тамомила йўқолди. У ўзини бахтли сезар ва бу бахт учун Иохимдан миннатдор эканлигини яхши биларди: болани қандай қилиб яна ўзига оғдириб олиш йўлини унга ўша Иохим ўргатди. Агар боласи энди ўз онасидан дунё-дунё янги таассуротлар олаётган бўлса, бунинг учун онаси ҳам, боласи ҳам ўша найчи мужикдан, ўз устозларидан миннатдор бўлишлари керак.

IX

Ишлар юришиб кетди. Эртасига бола оҳиста юриб меҳмонхонага кирди: у ерда шаҳардан келган ва унга ёт кўринган баджаҳл ва бақироқ меҳмон келиб қўнган кундан бери сира кирмаган эди. Эндиликда бу меҳмоннинг кечаги куйлари болани ўзига тортган ва унинг пианинога бўлган муносабатини ўзгартган эди. У пианино турган ерга келганда тортинчоқликдан асар ҳам қолмади, пианинодан бир неча қадам нарида тўхтади-да, қулоқ солди. Меҳмонхонада ҳеч ким йўқ эди. Онаси нариги хонада нафасини чиқармай боласининг ҳар бир ҳаракатини, асабий чехрасидаги ҳар бир ифодани қувонч билан кузатиб, диванда кашта тикиб ўтирар эди.

Бола анча наридан қўлини чўзиб, пианинонинг силлиқ қопқоғини ушлаб кўрди-ю, дарров орқасига тисланди. Бир-икки марта шу ҳаракатни такрорлагач, яқинроқ борди-да, пианинонинг ҳаммаёғини пайпаслаб, диққат билан текшира бошлади, оёқларини ушлаб кўриш учун энгашди, атрофидан айланиб чиқди. Ниҳоят, унинг қўллари пианинонинг силлиқ клавишларига тегди.

Пианино торларидан чиққан сокин овоз ҳавода секин янгради. Бола онасининг ўйлашича, аллақачон сўниб бўлган товуш тўлқинларига анча вақтгача қулоқ солиб тургач, зўр диққат билан бошқа клавишни босди. Сўнгра ҳамма клавишларни бирма-бир босгач, пировардида энг юқори овоз чиқарадиган клавишга етди. У ҳар бир товушга анча вақтгача қулоқ солиб турарди, бу товушлар бирин-кетин жаранглаб эшитилгач, ҳавода тўлқинланиб, оҳиста сўниб кетарди. Кўр боланинг юзида диққат билан бир қаторда ҳузур ифодалари ҳам акс этарди, афтидан, у ҳар бир товушни завқ билан тингларди. Унинг бу айрим товушларга диққат билан қулоқ солиши, унинг артистлик қобилиятига эга эканидан дарак берарди.

Аммо бундан ташқари, кўр бола ҳар бир товушга ҳам яна

қандайдир алоҳида эътибор бергандай бўларди. У ингичка товуш чиқарадиган клавишларни босганда шўх ва жарангли садо янграб эшитилса, унинг чехраси очилар ва бу товушларни осмонгача кузатаётгандек, бўйинни чўзиб қулоқ солиб турарди. Аксинча, зўрга эшитиладиган йўғон товуш оҳиста жаранглаб эшитилганда, ерга энгашиб қулоғини тутарди, унинг назарида бу паст ва йўғон товуш ер узра тарқалиб, полнинг устига ёйилиб, уйнинг бурчакларига сингиб кетаётгандек туюларди.

Х

Максим тоға бунақанги музика тажрибаларига анча бепарво қарарди. Шуниси қизиқки, боланинг музикага бўлган ҳаваси ногиронда икки хил туйғу уйғотди. Бир томондан, боланинг музикага бу қадар берилиб кетиши, унинг музикага бўлган қобилияти-ни, шу билан бирга, унинг келажакда ким бўлиб ётишажагини кўрсатар эди. Иккинчи томондан, бу фикрга кекса солдатнинг қалбида ноаниқ ўксиниш қўшилар эди.

«Албатта, музика ҳам яхши нарса, у ҳам халойиққа яхши таъсир қиладиган кучли восита,— деб ўйларди Максим.— Кўр ўз атрофига юзларча олифта ва бойвуччаларни тўплаб, уларга ҳар хил... «вальс» ва «ноктюрн»¹ларни чалиб беради, улар эса рўмолчалари билан кўзёшларини артадилар. (Тўғрисини айтганда, Максимнинг музика соҳасидаги маълумоти «вальс» ва «ноктюрн»лардан нарига ўтмас эди.) Афсуски, менинг ниятим бошқа эди, лекин иложим қанча! Бола кўр, майли, ҳаётда нимага қобил бўлса, шунга эришсин. Ҳар ҳолда, ашулачи бўлса, дуруст бўлармиди, дейман-да. Ашула ҳаммага ҳам таъсир қилади. Ашула образлар яратади, мияда фикр, қалбда жасорат туғдиради».

Бир куни Максим бола кетидан Иохимнинг отхонасига кириб:

— Ҳой, Иохим! Шу ҳуштак чалишингни ҳеч бўлмаса бир нафас тўхтат! Бу кўча болаларига ёки даладаги подачи болага ярашади. Марьянинг ишқида мажнун бўлиб қолган бўлсанг ҳам ҳар ҳолда сен кап-катта одамсан-ку! Уялсанг бўлмайдими! Қиз ташлаб кетди, деб намунча шалвилламасанг! Худди қафасга тушган беданадек, эртадан-кечгача сайраганинг-сайраган-а!— деди.

Иохим, паннинг узундан-узоқ ўгит-насиҳатини тинглар экан, Максимнинг сабабсиз газабланишидан қоронғида кулимсираб турарди. Фақат паннинг болалар ва подачилар ҳақида айтган гаплари Иохимга сал алам қилди.

— Ундай деманг, пан,— деди Иохим.— Подачи бола уёқда турсин, Украинанинг ҳеч қайси подачисида ҳам бунақанги найни тополмайсиз... Уларники най эмас, шунчаки бир ҳуштак, бу бўлса... Мана, бир эшитиб кўринг-а!

У бармоқлари билан найнинг ҳамма тешиklarини бекитиб октава икки оралиғидаги тонни олди-да, баралла чиққан товуш-

¹ Ноктюрн — кичик лирик музика асарининг бир тури.

лардан ниҳоятда шодланди. Максимнинг аччиғи чиқиб, тупурди.

— Туф-ей, падарингга қусур! Бутун ақлдан ажралипти бу йигит! Найингни бошимга ураманми? Найинг ҳам, хотинлар ҳам, сенинг Марьянг ҳам, ҳаммаси бир гўр. Ундан кўра, агар билсанг, қадимги яхши ашулалардан айтиб берсанг-чи!

Максим Яценко малорослардан бўлиб, мужиклар ва қароллар билан яхши муомалада бўларди. У кўп бақирар ва сўкар эди-ю, лекин озор бермас эди, шунинг учун ҳам одамлар уни ҳурмат қилар ва у билан бемалол сўзлашаверардилар.

— Нима бўпти? — деб жавоб берди Иохим, паннинг таклифи-га жавобан.— Бир вақтлар ашула айтишда бошқалардан қолишмасдим. Балки бизнинг мужикча ашуламиз ҳам сизга ёқмас? — деб суҳбатдошига киноя қилди.

— Бемаъни валдирашингни қўй,— деди Максим.— Агар одам ашулани яхши айта билса, найни яхши ашула билан тенглаштириб бўлмайди! Қани, Петрусь, Иохимнинг ашуласини эшитайлик-чи! Лекин бу ашулани тушунармикансан?

— Бу «малайлар»нинг ашуласими? — деб сўради бола.— Мен «малайлар» гапини тушунаман.

Максим хўрсинди. У романтик эди, бир замонлар янги, эркин ҳаётни ҳаёл қилиб юрар эди.

— Вой болаи нодон-эй! Бу «малайлар»нинг ашуласи эмас... Бу қудратли, эркесвар халқ қўшиғи. Онангнинг боболари бу қўшиқларни Днепр даштларида, Дунай ва Қора денгиз бўйларида куйлаганлар... Сен буни бир кун катта бўлганингда тушуниб оларсан,— деди у ўйчанлик билан.— Лекин мен бошқа нарсдан кўрқаман.

Ҳақиқатан ҳам Максим, боланинг бошқа нарсани тушунмаслигидан кўрқар эди. У, қўшиқда куйланган халқ ҳаётининг ёрқин манзаралари кишига таъсир қилиши учун, албатта, буларни кўрувчи кўз бўлиши шарт, деб ўйларди. Максим боланинг қоронғи босган мияси халқ поэзиясининг тасвирий тилини ўзлаштиролмади, деб кўрқар эди. У Украинада ўтган қадимги машҳур қўбузчи ва бандуристларнинг кўпчилиги кўрлар эканини унутган эди. Шўрпешона ва ногиронлик, садақа ҳамда хайр-эхсон сўраб тиланчилик қилишга, кўча-кўйларда лира ёки бандура¹ чалиб юришга мажбур қилгани ҳам рост. Бироқ уларнинг ҳаммаси ҳам тиланчи ва дағал овозда хориш қилувчилар эмас, уларнинг ҳаммаси ҳам қариб кўздан қолган ожиз кишилар эмас эдилар. Сўқирлик — ёруғ дунёни қора парда билан тўсиб турарди, бу парда, албатта, мияни қоплаб, унинг ишини оғирлаштиради, лекин ҳар ҳолда, ирсий таассуротлар ва бошқа йўллар билан олинадиган таассуротлар туфайли, мия гарчи зулматда бўлса ҳам, ғамгин, қайғули ва қоронғи, аммо ўзига хос поэзияга эга бўлган дунёни вужудга келтиради.

¹ Лира, бандура — Украина чолғу асбоблари.

Максим билан бола пичан устига ўтиришди. Иохим эса сўрига чиқиб ёнбошлади (бу ҳолат унинг артистлик кайфиятига кўпроқ мувофиқ келарди), бир оз ўйлагач, ашула айта бошлади. Тасодифанми ёки инстинктининг сезгирлигиданми, ҳар ҳолда танлаган қўшиғи айна муддао эди. Қўшиқ тарихий манзараларни тасвирларди:

Ой, там на горі, тай женці жнуть'.

Бу ажойиб халқ қўшиғини моҳир ашулачи оғзидан эшитган одамлар хотирасида тарихий ёдгорликларнинг баланд овоз билан чўзиб айтиладиган ғамгин, қадимий куйи яхши сақланган бўлса керак. Бу қўшиқ қонли жанглар ва қаҳрамонликларни тасвирламайди. Бу қўшиқ казак йигитининг гўзал ёри билан хайрлашувини ҳам, жасоратли ҳужумни ҳам, қайиқларда мовий денгиз ва Дунайни кезишни ҳам тараннум этмайди. Лип этиб ўтиб кетган ширин хаёл, тарихий ўтмиш тўғрисида хотирадан бир парча сифатида украиналик кишининг қўққисдан эсига тушиб кетган бу қўшиқ фақат бир манзара эди. Аллақачонлари йўқ бўлиб кетган қадрдон ўтмишни эслатувчи бу туман каби хира ва ёқимли манзара ҳозирги роҳатсиз ва ҳузур-ҳаловатсиз кунларда бирдан кўз олдига келди. Қадрдон ўтмиш ғойиб бўлиб кетган бўлса ҳам, лекин ҳали батамом йўқолмаган! Казакларнинг жасади кўмилган баланд тепа қабрлар ана шу ўтмишнинг шоҳидлари бўлади. У ерда ярим кечада оловлар ёнади, инграган овозлар эшитилди. Халқ дostonи ва замон ўтиши билан йўқолиб кетаётган халқ қўшиғи ҳам ана шуни куйлайди.

Ой, там на горі, тай женці жнуть.

А под-під горою, по-під зеленою

Козаки ідуть!..

Козаки ідуть!..

(Қирларда ўроқчилар ғалла ўрмоқда. Ям-яшил қирлар этагида казаклар келмоқда.)

Максим Яценко ғамгин қўшиқни зўр қизиқиш билан тинглади. Қўшиқнинг мазмунига жуда мос тушган бу ёқимли оҳанг гўё уфқда ботиб бораётган қуёшнинг заррин нурлари остида ялтираб кўринган ана шу манзарани унинг кўз олдига гавдалантирди. Тинч далаларда ва кўм-кўк қирларда, экинзорларда ўроқчилар қадрларини букиб ғалла ўрмоқдалар. Пастда отрядлар бирин-кетин ўтиб бормоқда, водийнинг кечки сояларида аста-секин кўздан ғойиб бўлиб бормоқда.

По переду Дорошенко

Веде свое військо, військо запорожське

Хорошенько².

¹ Вой, ана қирда ўроқчилар ғалла ўрмоқда.

² Олдинда Дорошенко ўз лашкарини, Запорожье аскарларини бошлаб бормоқда.

Ўтмиш ҳақида қўшиқнинг чўзиқ садолари тўлқинланади ва зулмат ичидан янгидан-янги одамларни чақириш учун жаранглайди ва охири оқиста сўнади.

XII

Бола қўшиқни жуда ғамгин ва хомушлик билан тинглади. Ашулачи, тепаликда ғалла ўраётган ўроқчилар ҳақида куйлаганда, Петрусь дарҳол ўзига таниш бўлган тепаликни тасаввур қиларди. У тепаликни пастда, тошга урилиб оқаётган тўлқинларнинг узоқдан шовуллаган товушларидан таниди. У ўроқчилик нима эканини ҳам билади, ўроқларнинг жаранглаши, ўрилган ғаллаларнинг шилдираб ерга ётиши қулоғига эшитилиб туради. Ашулачи тепалик тагида нималар бўлаётганини куйлаганда, кўр боланинг хаёли дарров тепаликдан пастга, водийга кўчарди...

Ўроқларнинг жаранглаши тинди, лекин бола ўроқчиларнинг тепаликда қолганликларини билади, уларнинг овозлари эшитилмаслигига тушунади, чунки тикка қоя тагида туриб, шовуллаган овозни эшитган қарағай дарахтлари каби, бу тепалик ҳам жуда баланд. Пастдан, дарё бўйидан отларнинг дупури эшитилади. Отлар жуда кўп, уларнинг овози қоронғида, тепалик тагидан гуриллаб эшитилмоқда. «Келаётган казаклар» ана шулар.

У казакнинг ҳам ким эканлигини билади. Аҳён-аҳёнда кўр-ғонга кириб юрадиган қари Хведько чолни ҳам «кекса казак» деб 'атарди. У кўпинча Петрусни тиззасига ўтқазарди-да, қалтироқ қўллари билан сочларини силаб, эркалатарди. Бола ҳам одати бўйича, чолнинг юзларини пайпаслаб силаб кўрганда, ўзининг нозик ва сезгир бармоқлари билан унинг юзини чуқур ажин босганини, осилиб тушган узун мўйловларини, чўккан юзларини, юзидан оқиб тушаётган қарилик кўзёшларини сезарди. Чўзиб айтилаётган қўшиқни эшитганда, у пастда, тепалик тагида худди мана шу Хведькога ўхшаган «казаклар»ни тасаввур қилар эди. Боланинг назарида, улар Хведько каби қари, букчайган, соқоллари пахмоқ, юзлари буришган отлиқ казаклар эди. Ана, улар қоронғида аста-секин келишяпти ва нима учундир Хведькога ўхшаб йиғлашяпти, бунинг сабаби эҳтимол, Иохим айтган қўшиқнинг — ёш хотинини ташлаб жанговар сафарга кетаётган «беғам казаклар» ҳақидаги қўшиқнинг узоқ ва ғамгин садолари ҳамон тепалик устида ҳамда бутун водийда жаранглаб турганидадир.

Бола кўр бўлса ҳам, лекин унинг ўткир сезгилари қўшиқнинг поэтик образларини яхши тасаввур эта олишини Максим бир қарашдаёқ пайқаб олар эди.

Учинчи БОБ

I

Максим ўрнатган тартибга кўра, бола иложи бўлган жойда ўз ҳолига қўйиб берилди, бу эса энг яхши натижалар берди. Бола уйда ўзини жуда эркин сезар, ҳамма ерда ўзи бемалол

юрар, хонасини ўзи йиғиштирар, ўйинчоқлари ва бошқа нарсаларни тартиб билан сақлар эди. Бундан ташқари, Максим боланинг ҳолига яраша жисмоний тарбия билан ҳам шуғуллантирди: боланинг ўзига хос гимнастикаси бор эди, олти ёшга қадам қўйганда Максим унга битта хушбичим, ювош тойчоқ олиб берди. Онаси, дастлаб, кўр боланинг от миниб юра олишига кўзи етмасди ва акасининг бу ишини тентакликдан бошқа нарса эмас, деб ҳисоблади. Лекин инвалид ўзининг бутун нуфузини сафарбар қилди, натижада орадан икки-уч ой ўтгач, Петрусъ Иохим билан бирга бемалол от чоптириб юрадиган бўлди, фақат муюлишларга келгандагина Иохим уни огоҳлантириб қўярди.

Шундай қилиб, унинг кўрлиги жисмоний жиҳатдан тўғри тарбиялашга халал бермади, бундан ташқари, кўрликни боланинг руҳий табиатига таъсири анчагина сусайтирилди. У ёшига нисбатан новча ва қотма, келишган, бир оз нурсиз чеҳрасининг бичими нозик ва маънодор эди. Қоп-қора сочлари чеҳрасини янада оқартириб кўрсатар, катта, қора ва камҳаракат кўзлари одам диққатини тортувчи бир ифода берар эди. Қоши тепасида пайдо бўлган ингичка ажин бўйнини бир оз олдинга чўзиш одаги, аҳён-аҳёнда чиройли чеҳрасида пайдо бўладиган ғамгинлик ифодаси — кўрлигини кўрсатувчи аломатлар шугина эди. У таниш ерда сира янглишмай, дадил юрарди, шундай бўлса-да, ундаги табиий ғайратнинг бўғилиб турганлиги ва вақти-вақти билан чеҳрасида асабийланиш аломатлари пайдо бўлгани сезилиб турарди.

II

Эшитиш орқали ташқи дунёдан таассурот олиш кўр бола учун энди бирдан-бир восита бўлиб қолди. Товуш унинг учун бирдан-бир фикр манбаи, бутун ақлий фаолиятнинг дастаги бўлиб қолди. У қўшиқларнинг маҳлиё қилувчи ёқимли оҳангларини тингларкан, дарров ёдлаб олар, уларнинг мазмунлари билан танишар, уни ўзича ғамгин, хурсанд ёки ўйчан оҳангларга кўмар эди. У атрофидаги табиат товушларига янада синчиклаб қулоқ солар ва улардан олган ғира-шира таассуротларини ўзига таниш бўлиб қолган товушларга қўшар, баъзан бу товушларни умумлаштириб, шундай куйга солардики, бундай қулоққа ўрнашиб қолган куй қаерда тамомланиб, шахсий ижодиёти қаерда бошланишини ажратиб олиш қийин эди. Иккаласи бир-бирига шундай чамбарчас боғланиб кетар эдики, унинг ўзи ҳам қўшиқларда бу икки нарсани ажратиб ололмас эди. Онаси пианинода ўргатган нарсаларининг ҳаммасини дарҳол ўрганиб оларди, лекин Иохимнинг найини ҳам яхши кўрарди. Пианино товушга бой, овози тўлиқ ва жаранглаб чиқарди, ammo у уйда турарди, найни эса далага ҳам олиб кетиш мумкин. Найнинг ёқимли садолари даланинг эркин нафасига шу қадар қўшилиб кетардики, баъзан бу садо-

ларни узоқлардан шамол учириб келтираётиптими ёки унинг ўзи найда чаляптими, билмай қоларди.

Музыкага бундай қаттиқ берилиб кетиши унинг фикрини ўстиришда асосий восита бўлиб қолди, музыка унинг ҳаётини тўлдирар ва янгилаб турарди. Максим болани ўз она юртининг тарихи билан таништириш учун музикадан фойдалана бошлади ва бу тарих кўр боланинг хаёлида товушлар орқали гавдаланиб кўринди. Бола қўшиқлар тингларкан, уларнинг қаҳрамонлари билан, бу қаҳрамонларнинг тақдири, ўз ватанининг тақдири билан танишишга қизиқар эди. Адабиётга бўлган ҳаваси ҳам ана шундан бошланди. Бола тўққиз ёшга қадам қўйганда, Максим унга дарс бера бошлади. Максимнинг яхши дарс бериши болага ёқиб қолди (бунинг учун Максим кўрларни ўқиш усулларини обдан ўрганиб чиққан эди). Бу дарслар боланинг аҳвол-руҳиясига янги аломатлар киритди, ғира-шира сезиладиган музикавий ҳиссиётлар равшан ва аниқроқ сезила бошлади.

Шундай қилиб, боланинг бекорчи вақти қолмади, ташқи гаассуротлар камлик қилади, деб бўлмас эди. У соғлом болалар сингари тўлиқ ҳаёт кечирар эди. У ўзининг кўрлигини сезмаётгандай ҳам бўларди.

Шунга қарамай, унинг табиатида болаларга хос бўлмаган аллақандай гамгинлик аломатлари сезилиб турарди.

Максим бунинг сабаби болалар билан бирга бўлмаслигидан деб ўйлар, бу етишмовчиликни тўлдиришга ҳаракат қиларди.

Қўрғонга чақириб келтирилган қишлоқ болалари тортинар, эркин ўйнаша олмас эди. Нотаниш ва бегона шароитга тушиб қолишларидан ташқари, «панич»нинг кўрлиги уларни хижолат қилар эди. Улар, Петрусга қўрқиб-писиб қарашар, бир ерга ғуж бўлиб олиб жим туришар ёки бир-бировлари билан пичирлашиб сўзлашардилар. Болаларни далада ёки боғда ёлғиз қолдиришганда эса, улар ўзларини эркин ҳис этар, ҳар хил ўйинлар ўйнашиб шўхлик қилишарди, лекин кўр бола ҳамма вақт бир чеккада қолиб кетар, ўртоқларининг тўполонларини маъюс бир ҳолда тинглаб ўтирарди.

Баъзан Иохим болаларни атрофига тўплаб, уларга ҳар хил эртақлар айтиб берарди. Ҳар хил тентакнамо шайтонларни, айёр алвастиларни ва жинларни яхши биладиган қишлоқ болалари ҳам ўз билган-эшитганларини сўзлаб, Иохимга қўшимча қилишарди, умуман бу суҳбатлар қизгин ўтарди. Кўр буларни зўр иштиёқ билан қизиқиб тингларди, лекин камдан-кам қуларди. Афтидан, унга жонли тилдаги юмор унчалик тушунарли бўлмаса керак, чунки Петрус эртақчининг кўзлари кулиб туришини, юзидаги ажинларнинг ҳаракатга келишини, мўйловларининг қимирлаб туришини кўрмас эди.

Тасвир этилаётган вақтдан сал илгари қўшни имениеда янги «поссессор»¹ пайдо бўлди. Ҳатто энг ювош пан Попельский билан ҳам тез-тез уришиб турадиган илгариги қўшни ўрнига, энди кекса Яскульский хотини билан кўчиб келган эди. Икковининг ёшини бирга қўшганда юзга етса ҳам, улар яқиндагина турмуш қурган эдилар, чунки пан Якуб ижарага имение олиш учун анча вақтгача пул жамғара олмади, шу сабабдан бировларникида хўжалик мудирини бўлиб ишлаб юрди. Пани Агнешка эса бахтиёр дақиқалар келишини кутиб, графиня Потоцкаянинг уйида фахрий «ходима» бўлиб ишлади. Бахтиёр дақиқа келиб, куёв билан келин қўл ушлашиб костёлга² борган вақтда куёвнинг сочлари ва мўйлови мош-гуруч бўлиб қолган, келиннинг уялганидан лоладек қип-қизарган юзи атрофидаги сочлари ҳам оқара бошлаган эди.

Бироқ бу ҳол уларнинг бахтиёр яшашларига халал бермади, қариликда келган бу муҳаббатнинг самараси ўлароқ бир қизча туғилди, бу қизча кўр бола билан деярли тенгдош эди. Қариган чоғларида уй-жойли бўлиб, бировники бўлса ҳам ҳар ҳолда ўзларини тўла ҳуқуқли хўжайин ҳис қилган чолу кампир неча йиллар «бировларникида» тортган азоб-уқубатлари эвазига эндиликда ўзларини ардоқлаб, тинч ва осойишта ҳаёт кечири бошладилар. Илгари ижарага олган имениелари анча қимматга тушган эди, шунинг учун арзонроқ имение топишга тўғри келди. Лекин бу ерда ҳам улар ўзларича ҳаёт кечири бошладилар, Яскульская уйнинг бир бурчагига бахмалга ўралган иконалар кўйди. Тол новдалари ва қаттиқ бўрон турганда ёқиладиган ёки ўлаётган касалнинг қўлига тутқазиб қўйиладиган шамлар, аллақандай гиёҳ ва илдиэлар солинган халталар ҳам шу бурчақда турарди. Пани Яскульская эрини ва қишлоқ халқини ана шулар билан даволар эди. Бу гиёҳларнинг аллақандай ёқимли хиди бутун уйни тутиб кетганди. Бу ҳидлар ҳар бир одамда шу озода уй ҳақида, унинг тинч ва осойишталиги ҳақида, у уйда бизнинг замонамиз учун ғайритабиий тинч ҳаёт кечириётган чол-кампир тўғрисида яхши хотиралар қолдирарди.

Чол-кампир тарбиясида биринчи кўришдаёқ ўзининг жиддийлиги билан ҳаммани ҳайратда қолдирадиган узун, сарик сочли, кўк кўз яккаю ягона қизча ўсмоқда эди. Ота-онанинг қариликда келган сокин муҳаббати қизнинг сермулоҳазалигида, вазмин ҳаракатларида, ўйчанлигида ва кўк кўзларининг теранлигида акс этгандек кўринарди. У ҳеч қачон бегоналардан ётсирамас, болалар билан танишишдан қочмасди, улар билан

¹ Жануби-ғарбий ўлкада имениен: ижарага қўйиш кенг тарқалган бўлиб, ижарачи (маҳаллий тилда: «поссессор») имениени бошқариб туради. У имение эгасига маълум миқдорда ҳақ тўлагандан кейин, оз ёки кўп даромад олиш унинг шахсий ҳаракатига боғлиқ бўлади. (Автор изоҳи.)

² Черков.

баравар ўйнаб кетаверарди. Лекин қиз буларни шу қадар камтарлик ва самимият билан қилар эдики, гўёки буларни шахсан ўзи учун эмас, балки ана шу ўртоқлари учун қилаётгандек кўринарди. Ҳақиқатан ҳам, у ёлғиз юрганда ҳам зерикмас, ўзи ўйнаб, гул териб, қўғирчоғи билан суҳбатлашиб юрар эди ва буларнинг ҳаммасини шу қадар жиддийлик ва салмоқ билан қилар эдики, олдингизда гўдак қизча эмас, балки кичкинагина аёл тургандек туюларди.

IV

Кунлардан бир куни Петрик дарё бўйидаги тепаликда ёлғиз ўтирарди. Қуёш ботиб борар, атроф жимжит эди, фақат қишлоққа қайтиб келаётган поданинг маъраши узоқдан эшитилиб турарди. Бола най чалишдан эндигина тўхтаб, майса устида ётар ва ёз оқшомида лаззатланиб мудрарди. У мудрай бошлаган эдиямки, кимнингдир енгил қадам товуши унинг уйқусини қочириб юборди. У ранжигансимон тирсагига тиралиб қаддини кўтарди-да, қулоқ солди. Оёқ товуши тепаликнинг ёнбағрига келганда тўхтади. Бу қадам ташлаш унга нотаниш эди.

Шу пайт тўсатдан бир ёш қизчанинг:

— Ҳой бола! Бу ерда ҳозир ким най чалди, билмайсанми? — деган товушини эшитди.

Кўр бола ёлғиз ўтирганида олдига биров келишини ёқтирмас эди. Шунинг учун ҳам у саволга истар-истамас:

— Мен эдим... — деб жавоб берди.

Унинг жавобини эшитган қизча ҳайратланиб: «Вой!» деб юборди-да, шу ондаёқ соддадиллик билан:

— Жуда яхши чаларкансан! — деди.

Кўр бир нафас индамай турганидан кейин:

— Нега кетмаяпсиз? — деб сўради, қутилмаган ҳамсуҳбат қизчанинг ҳамон жойида турганини пайқаб.

— Нимага мени ҳайдайсан? — деб сўради қизча, соф ва самимий ажабланган оҳангда.

Бу болаларга хос сокин товуш кўрнинг қулоқларига ёқимли эшитилса ҳам, у аввалги оҳангда:

— Мен олдимга биров келишини ёқтирмайман... — деди.

Қизча кулиб юборди.

— Буни қара-я!.. Ҳамма ер сеникими, одамларнинг юришини тақиқлашга ҳаққинг борми?

— Ойим, менинг олдимга ҳеч ким келмасин деб буюрган.

— Ойинг-а? — деб ўйчанлик билан сўради қизча. — Менинг ойим дарё бўйида юришимга рухсат берган...

Болани ҳамма эркалатиб юборгани учун, бошқаларнинг бу хилда қаршилиқ кўрсатишини ёмон кўрар эди. Унинг чеҳрасида ғазаб аломатлари пайдо бўлиб, асабийл шди, қаддини кўтариб, ранжиган овоз билан:

— Кетинг, кетинг, кетинг!.. — деди.

Агар шу маҳал қўрғондан болани чойга чақираётган Иохимнинг овози эшитилмаганда, бу воқеа нима билан тамом бўлиши номаълум эди. Петрик тепалиқдан ғизиллаб тушиб кетди. Орқасидан қизчанинг аччиғи келиб:

— Вой, ёмон бола экансан!— дегани эшитилди.

V

Эртаси куни бола яна ўша жойда ўтирганида, кечаги воқеани эслади. Энди у воқеа унинг аччиғини келтирмас эди. Аксинча, у кечаги мулойим ва юмшоқ товушли қизчанинг яна келишини истарди. У бундай мулойим товушни сира эшитмаган эди. Унга таниш бўлган болалар қаттиқ бақирлар, шовқин солишар, кулишар, уришар ва йиғлашар эди, лекин уларнинг биронтаси ҳам бунчалик ёқимли сўзлаёлмас эди. У нотаниш қизчани хафа қилганига ачинар, энди сира ҳам келмас деб ўйларди.

Ҳақиқатан ҳам қизча уч кунгача келмай юрди. Бироқ тўртинчи куни Петрусь пастда, сой бўйида унинг оёқ товушини эшитиб қолди. Қиз секин келарди. Қирғоқдаги шағаллар қизчанинг оёқлари остида оҳиста оҳиста ғижирлар, ўзи эса эшитилар-эшитилмас полякча ашула айтиб келарди.

— Менга қаранг! Келаётган яна сизмисиз?— деб сўради бола, қизча яқин келганда.

Қизча индамади. Шағаллар илгаригидек, унинг оёқлари остида ғижирларди. Унинг ашула айтган вақтдаги ясама бепарво товуши, болага ўша кунги хафагарчиликни ҳали унутмаганидан дарак берарди.

Шундай бўлса ҳам, қизча бир неча қадам юргандан кейин тўхтади. Икки-уч дақиқа жимлик ҳукм сурди. Қизча бу вақтда қўлидаги ёввойи гулларни саралаб турарди, бола эса унинг жавобини кутарди. Бу тўхташдан ва ундан кейинги жимликдан бола қизчанинг жўрттага менсимасдан турганини пайқади.

— Мен эканимни кўрмаяпсизми?— деди қизча кибр билан, гулларини яхшилаб дасталагач.

Бу оддий савол кўрнинг кўнглига қаттиқ ботди. У жавоб қайтармади, фақат ерга тиралиб турган қўллари бирдан қалтираб кетиб, ўтларни ғижимлай бошлади. Аммо суҳбат бошланган эди, қизча турган жойида, ҳамон гулдастаси билан овора бўларкан:

— Сенга найни бунчалик яхши чалишни ким ўргатди?— деб сўради.

— Иохим ўргатди,— деб жавоб берди Петрусь.

— Жуда яхши! Нима учун бунақа сержаҳлсан-а?

— Мен... сиздан хафа бўлаётганим йўқ!— деди бола секингина.

— Ундай бўлса, мен ҳам хафа эмасман... Кел, бирга ўйнаймиз.

— Мен сиз билан ўйнай олмайман,— деди бола бошини қуйи солиб.

— Ұйнай олмайсан? Нима учун?

— Шундай...

— Нима учун, ахир?

— Шундай-да,— деди бола секин ва бошини янада қуйи солди.

У ўзининг кўрлиги ҳақида ҳали ҳеч ким билан сўзлашмаган эди, ҳадеб: «Бирга ўйнайлик», деб илтимос қилувчи софдил қизчанинг мулойим сўроқлари унинг кўнглига янада қаттиқроқ ботарди.

Қизча тепага чиқди.

— Жуда ғалати бола экансан,— деди меҳрибонлик билан боланинг ёнидаги майсага ўтириб.— Ҳали мен билан таниш бўлмаганинг учун шунақадирсан. Мени яхши таниб олсанг, кейин қўрқмайдиган бўласан. Мен ҳеч кимдан қўрқмайман.

Қизча бу сўзларни бепарволик билан айтар эди, шу онда Петрусь қизчанинг гулдасталарни этагига солганини эшитди.

— Гулларни қаердан тердингиз?— деб сўради у.

— Ҳув, анави ердан,— келган томонини боши билан ишора қилиб кўрсатди қизча.

— Ўтлоқданми?

— Йўқ, анави ердан.

— Демак, ўрмонзордан терибсиз-да? Булар қанақа гул?

— Ҳали гулларнинг қанақалигини ҳам билмайсанми?.. Вой, жуда ғалати экансан-ку... Ростдан ҳам сен жуда ғалати бола экансан...

Бола битта гулни қўлига олиб, барглари ва косачасини бармоқлари билан тез, лекин енгилгина пайпаслаб кўрди.

— Бу айиқтовон, мана буниси гунафша,— деди у.

Сўнгра бола ўз ҳамсухбати билан ҳам шу йўсинда танишмоқчи бўлди: чап қўли билан қизчанинг елкасидан ушлади-да, ўнг қўли билан сочларини сийпалай бошлади, сўнгра кўз-қовоқларини сийпалади ва бармоқлари билан юзини силаб кўрди, баъзан қўлини тўхтатиб, қизнинг юзидаги нотаниш жойларни диққат билан ушлаб кўра бошлади.

Буларнинг ҳаммаси шундай кутилмаган ва шундай тез қилиндики, ҳайрон қолган қизча нима дейишини билолмай қолди; фақат у кўзларини катта очиб, ваҳима билан болага тикилиб гузарди. У янги танишининг юзида қандайдир, одатдан ташқари бир нарса борлигини фақат энди сезган эди. Қонсиз ва нозик чеҳрасидаги диққат аломати ҳаракатсиз кўзларининг бақрайиб гуришига сира ҳам дахлсиздек эди. Боланинг кўзи қаёққадир, бошча бир томонга қарар, унинг қараши қилаётган ишига сира боғланмас, ботаётган қуёшнинг нури кўзига тушиб, ғалати бўлиб ялтирарди. Буларнинг ҳаммаси қизчага бир дақиқалик зўр даҳшатдек кўринди.

Қизча елкасидан боланинг қўлини олиб ташлаб, ирғиб ўрнидан турди-да, йиглаб юборди.

У йиғи аралаш ғазаб билан:

— Нимага мени кўрқитасан, ярамас бола? Мен сенга нима ёмонлик қилдим?.. Нима учун?..— деди.

Бола бошини қуйи солиб, нима дейишини билмай ўтирарди, юрагини ғалати оғир туйғу — хафалик билан хўрланиш туйғуси эзарди. У ўзининг заифлиги, жисмоний камчилиги фақат ачинтиришгина эмас, балки одамни даҳшатга солишга ҳам сабаб бўлиши мумкинлигини биринчи марта англади. Албатта, у ўзини азобловчи оғир туйғунинг нималигини аниқ англай олмасди, ammo тасаввури аниқ ва равшан бўлмагани учун ҳам азоби камаймас эди.

Аччиқ хўрлик ва алам боланинг томоғига келиб тўхтаб қолди, у кўкат устига ўзини ташлади-да, йиғлаб юборди. Унинг йиғиси борган сари кучаяр, гурур ҳисси уни йиғидан тийишга ундаган сари, баттар хўнграб йиғлар ва кичкина танаси қалтирар эди.

Тепаликдан тушиб келган қизча бу йиғини эшитиб ҳайрон бўлди-да, орқасига қайрилиб қаради. Янги танишининг мук тушиб аччиқ-аччиқ йиғлаётганини кўриб, раҳми келди ва секин тепаликка чиқиб, боланинг олдига келди.

— Ҳой бола,— деди секингина қизча.— Нега йиғлаяпсан? Сен мени бориб чақади, деб ўйлаяпсанми? Қўй, йиғлама, ҳеч кимга айтмайман.

Меҳрибонлик билан айтилган бу мулоим сўзлар болага яна қаттиқ таъсир қилди, у баттар йиғлаб юборди. Қизча унинг ёнига чўққайди, шу тарзда ярим минутча ўтиргандан сўнг, секингина боланинг сочларини силай бошлади. Она жазолаган боласини юпатгандек, қизча ҳам боланинг бошини ердан кўтарди-да, дастрўмолчаси билан унинг кўзёшларини арта бошлади.

— Қўй, йиғлама, бўлди!— деди катталарга хос товуш билан.— Мен ҳеч аччиғланмайман. Мени кўрқитганинг учун афсусланаётганингни сезиб турибман...

— Мен сени кўрқитмоқчи эмас эдим,— деди бола чуқур хўрсиниб, ўзини босиб олиш мақсадида.

— Майли, майли! Мен аччиғланмайман!.. Энди сен ҳеч шундай қилмайсан-а? — деди қизча ва уни ўрнидан турғизиб, ўзининг ёнига ўтқизмоқчи бўлди.

Бола қизчага бўйсунди. Энди у яна боягидек, кун ботаётган томонга қараб ўтирарди: қизча боланинг қизғиш қуёш нури акс этган юзига қараркан, унга яна ғалати бўлиб кўринди. Боланинг кўзёшлари тийилмаган, кўзлари эса ҳамон илгаригидек ҳаракатсиз эди. Чехраси асабийлашиб тортишар, шу билан бирга унда болаларга хос бўлмаган оғир, чуқур қайғу акс этарди.

— Ҳар ҳолда, сен жуда ғалати бола экансан,— деди қизча хаёлга чўмиб.

— Мен ғалати эмасман,— деб жавоб берди бола ўксиниб.— Йўқ, мен ғалати эмасман... Мен... кўрман!

— Кўрман, дейсанми?— деб қичқириб юборди титроқ товуш билан қизча, боланинг секингина айтган бу аянч сўзи қизчанинг

озик ёш қалбига ханжардай санчилди. — Кў-ўрман дейсанми? — деб такрорлади у, яна баттар титроқ товуш билан, ачиниш ҳисларидан қутулиш учун чора излагандек, бирдан боланинг бўйидан кучоқлади-да, юзига юзини қўйди.

Тўсатдан очилган бу аянчли сирдан воқиф бўлиб қолган дилбар қиз ўзининг юксак вазминлигида туролмай, бирдан қайғуга чўмган ва ҳимоясиз қолган гўдакка айланди-да, ўкраб йиглаб юборди.

VI

Бир неча минут жимликда ўтди.

Қизча йигидан тўхтади, лекин хўрсиниб, ўпкасини тутолмас эди. Темирдай қизиган осмонда гир айланиб, уфқнинг қора чизиги орқасига яширинаётган қуёшга жиққа ёшга тўлган кўзлари билан термулар эди. Оловли шарнинг олтинсимон чизиги яна бир марта ялт этиб кўринди-ю, бир оздан сўнг икки-уч учқун сачратган эди, бирдан узоқдаги қоронғи ўрмонни кўкимтир рангга бўяди.

Дарёдан шабада эсди, сокин оқшомнинг кириб келиши боланинг юзида акс этди, у қизчанинг раҳмдиллигига ҳайрон қолиб, бошини эгиб ўтирарди.

Қизча ўзининг кўнгилчанлигини англаймоқчи бўлиб:

— Сенга раҳмим келади,— деди ҳамон пиқиллаб йиглаб.

Сўнгра, ўзини бир оз тутиб олгач, гапни иккови ҳам бепарво қарайдиган бошқа нарсага бурмоқчи бўлди.

— Қуёш ҳам ботди,— деди у хаёл суриб.

Бола маъюс оҳангда:

— Мен унинг қанақалигини билмайман, фақат уни сезаман холос...— деди.

— Қуёшни билмайсанми?

— Ҳа, билмайман.

— Ойингни-чи... уни ҳам билмайсанми?

— Ойимни биламан. Узоқдан келаётгандаёқ юришидан дарров пайқаб олавераман.

Суҳбат осойишта давом этди.

— Биласанми,— деди кўр бир оз жонланиб.— Мен қуёшни сезаман, унинг қачон ботганини ҳам биламан.

— Қандай қилиб биласан?

— Шундай... нима десам экан... Қандай қилиб билишимни ўзим ҳам тушунолмайман...

— Ҳа-а!— деди қизча, худди жавобга қаноатлангандай. Шундан кейин иккиси ҳам жим қолишди.

— Мен ўқишни биламан, яқинда ёзишни ҳам ўрганиб оламан,— деб сўз бошлади Петрусъ.

Қизча:

— Қандай қилиб...— деб сўз бошлаган эди, лекин хижолат

бўлиб, бу қалтис саволни давом эттирмади. Аммо бола дарров тушунди.

— Мен ўз китобимни ўқийман,— деб тушунтирди бола,— бармоқ билан.

— Бармоқ билан? Мен бўлсам сира бармоқ билан ўқишни ўргана олмас эдим... Ҳатто кўзим билан ҳам аранг ўқийман. Дадам, хотин-қизлар илм-фанни яхши тушунишмайди, дейди.

— Мен ҳатто французча ўқишни ҳам биламан!

— Французчани ҳам дейсанми?.. Бармоқ билан-а... Қандай ақлли бола экансан!— деб завқланди қизча чин кўнгилдан.— Бироқ шамоллаб қолмасанг деб кўрқаман. Ана, дарёдан туман кўтариляпти...

— Ўзинг-чи?

— Мен кўрқмайман, менга ҳеч нарса қилмайди.

— Бўлмаса, мен ҳам кўрқмайман. Эркаклар хотин-қизлардан кўра тезроқ шамоллаши мумкинми? Максим тоғам: «Эркак киши ҳеч нарсадан — совуқдан ҳам, очликдан ҳам, момақалди роқдан ҳам, булутдан ҳам кўрқмаслиги керак», дейди.

— Максим тоға дейсанми?.. Қўлтиқтаёқ билан юрадиган кишими?.. Мен уни кўрганман. У жуда кўрқинчли одам!

— Йўқ, у ҳеч кўрқинчли эмас. Жуда меҳрибон одам.

— Йўқ, кўрқинчли!— деди қизча қатъий ишонч билан.— Сен билмайсан, чунки сен уни кўрмагансан.

— У мени ҳамма нарсага ўргатади-ю, нега билмай!

— Урадими?

— Ҳеч қачон урмайди, менга қаттиқ ҳам гапирмайди... Ҳеч қачон қаттиқ гапирмайди...

— Буниси яхши. Кўр болани уриб бўладими? Бу гуноҳ бўлади-ку.

— Ҳа, у ҳеч кимни урмайди,— деди Петрусь паришон ҳолда, чунки унинг сезгир кулоқлари яқинлашиб келаётган Иохимнинг оёқ товушини эшитган эди.

Ҳақиқатан ҳам сал вақтдан кейин кўрғонни қирғоқдан ажратиб турган тепалик устида Иохимнинг барваста қомати кўринди. Унинг:

— Па-ни-чу-у-у!— деб қичқирган товуши ҳаммаёққа тарқалиб, оқшом сукунатида жаранглаб эшитилди.

— Сени чақиришяпти,— деди қизча ўриндан тураётиб.

— Эшитдим. Лекин сира кетгим келмаяпти.

— Майли, бора қол! Мен эртага сенинг олдингга келаман. Ҳозир сени ҳам кутишяпти, мени ҳам.

Қизча ўз ваъдасида туриб, Петрусь кутгандан ҳам эртароқ етиб келди. Эртаси Петрусь ўз бўлмасида Максим билан дарс тайёрлаб ўтирганда, бирдан бошини кўтариб кулоқ солди-да, ҳаяжон билан:

— Бир минутга рухсат бер, тоға! Қизча келди,— деди.

— Тагин қанақа қиз?— деб ажабланди Максим ва боланинг кетидан ташқари эшикка чиқди.

Ҳақиқатан ҳам Петруснинг кечаги таниш қизи худди шу вақтда дарвозадан қўрғонга кириб келмоқда эди. У ҳовлидан ўтиб кетаётган Анна Михайловнани кўриб, ҳеч тортинмасдан, тўппа-тўғри унинг ёнига борди.

Қизни бирон иш билан юборган бўлсалар керак деб ўйлаган Анна Михайловна:

— Хўш, нима иш билан келдинг, яхши қиз? — деб сўради.

Қиз жиддийлик билан қўлини узатиб кўришди-да:

— Сизнинг кўр ўғлингиз бор-а?.. — деб сўради.

— Ҳа, бор, жонгинам, кўр бола менинг ўғлим бўлади, — деб жавоб берди Попельская хоним, қизнинг тиниқ, нурли кўзлари ва очиқ муомаласига суқланиб қараб.

— Биласизми... Ойим ўғлингизнинг олдига келишимга рухсат берди. Уни кўрсам бўладими?

Бироқ шу пайтда қизчанинг олдига Петруснинг ўзи югуриб келди, айвонда Максимнинг қораси кўринди.

— Ойи, мен сизга айтган кечаги қиз шу! — деди Петрусь қиз билан кўришиб. — Лекин ҳозир дарсим бор-да.

— Майли, бу сафар Максим тоғанг рухсат этар, ўзим ундан сўраб бераман. — Қўлтиқтаёғини дўқиллатиб келаётган Максим тоға ёнига ўз уйдагидек сира тортинмасдан борди-да, кўришиб, мамнун оҳангда:

— Кўр болани урмас экансиз, яхши қиласиз. У менга ҳам-масини айтиб берди, — деди.

— Шундайми, хоним? — деди Максим, ҳазиломуз жиддийлик билан, қизнинг кичкина қўлчасини ўзининг улкан қўли билан ушлаб. — Шундай гўзал қизчани мендан мамнун қила олгани учун, ўз шогирдимдан беҳад миннатдорман.

Максим қизчанинг қўлини силаб, кулиб юборди. Қизча эса хотин зотини ёмон кўрувчи Максимнинг қалбини эритиб, тиниқ кўзлари билан унга термулиб турарди.

— Аннуся, бунга қара, — деди Максим синглисига аллақандай кулиб қараб. — Кўрдингми, Пётримиз ўзига таниш ортдирадиган бўлиб қопти. Кўзи кўр бўлса ҳам, ҳар ҳолда янглишмапти, анча тузуккина қизчани топиб олипти, диди жойида, тўғри эмасми?

— Бу нима деганинг, Макс? — деб сўради жувон ва юзлари қип-қизариб кетди.

Максим ўзининг ҳазили билан ҳушёр онанинг дилига қаттиқ текканини ва унинг қалбидаги яширин сезгисини қитиқлаганини сезди-да:

— Ҳазиллашяпман! — деди.

Анна Михайловна баттароқ қизарди ва дарҳол энгашиб қизчани астойдил меҳр билан бағрига босди, қизча эса бу кутилмаган меҳрибончиликни тушунмай, таажжубланган бўлса ҳам, лекин илгаригидек очиқ кўнғил билан қарши олди.

Шу кундан бошлаб, ижарага олинган имение билан Попельскийларнинг қўрғони ўртасида энг самимий муносабат бошланди. Қизчанинг номи Эвелина эди. У ҳар куни Попельскийлар қўрғонига келадиган бўлди. Орадан бир оз вақт ўтгач, қизча ҳам Максим қўлида ўқий бошлади. Болаларнинг биргаликда ўқиши дастлаб пан Яскульскийга ёқмади. Биринчидан, у хотин киши ювишга берилган кирни ёзиб олиш ва харажат дафтарларини эплай олса кифоя, деб ҳисобларди. Иккинчидан, Яскульский тақводор католиклардан эди, шунинг учун, Максимнинг Рим папасининг талаб ва иродасига қарамай, австрияликларга қарши уруш қилганини маъқулламасди. Ниҳоят, у осмонда худо бор, Вольтер¹ ва вольтерчилар эса дўзах ўтида куяди, деб ишонар, кўп кишиларнинг фикрига кўра, пан Максимнинг ҳам тақдир шундай бўлиши керак эди. Бироқ Максим билан яхшироқ танишгандан кейин бу шаккок ва жанжалкаш даҳрийнинг ёқимли ва доно одам эканлигини билгач, унга ён беришга мажбур бўлди.

Шундай бўлса ҳам, кекса шляхтичнинг кўнгли ғаш эди, шу сабабдан у қизини биринчи марта ўқишга олиб келганда, унга дабдабали суръатда насихат қилди, аслида бу сўзлар Максимга тегизиб айтилаётган эди.

У қизининг елкасига қўлини қўйиб, унинг бўлажак муаллими Максимга тикилиб:

— Қизим Веля... осмонда худо борлигини, Римда унинг муқаддас «ноиб» — папа борлигини унутма. Буни сенга мен — Валентин Яскульский айтаман, сен менга ишонмоғинг керак, чунки мен сенинг отанг бўламан — бу primo², — деди.

Шундан кейин у Максим турган томонга яна бир қараб қўйди. Бу билан пан Яскульский, мен ҳам лотин тилини биламан, илм-ҳикматдан хабарим бор, мени алдаш қийин, дегандек қилиб қўйди.

— Secundo³ мен ўзимизга яраша «герб эгасиман»⁴. Бизнинг гербда «ғарам билан қарға» суратидан ташқари, кўм-кўк далада турган крестнинг сурати ҳам солинганлиги бежиз эмас. Яскульскийларнинг яхши рицарь бўлиш билан бирга, қиличларини ташлаб, худога итоат қилган вақтлари ҳам бўлган, осмонда худо борлигини биладилар, шунинг учун сен менга ишонмоғинг керак. Orlis terrarimга, яъни бу дунёга тааллуқли ҳамма нарса тўғрисида пан Максим Яценко нима деса, унга қулоқ солгин ва яхши ўқигин.

¹ Вольтер — XVIII асрда ўтган француз ёзувчиси ва философи бўлиб, феодал тузум ва черковга қарши эди. Вольтерчилар — Вольтернинг маслақдошлари.

² Primo (лотинча) — биринчидан, дегани.

³ Secundo (лотинча) — иккинчидан дегани.

⁴ Герб эгаси — Ғарбий Европа дворянларининг ҳар бириси ўз герби ўз байроғига эга бўларди.

Бу сўзларга жавобан Максим кулимсираб:

— Пан Валентин, хотиржам бўлинг, биз қизчаларга Гарибальди отрядига киришни таклиф этаётганимиз йўқ, — деди.

IX

Болаларнинг бирга ўқиши иккиси учун ҳам жуда фойдали бўлди. Петрусь табиий, қиздан яхшироқ ўқирди, аммо шундай бўлса ҳам, икки ўртада мусобақа борарди. Бундан ташқари, дарс тайёрлашда Петрусь кўпинча қизга кўмаклашарди. Қизча эса, Петрусь яхши тушунмаган баъзи нарсаларни тушунтириш учун жуда яхши ва қулай йўл топар эди. Бундан ташқари, қизнинг бирга ўқиши Петруснинг ақлий машғулотини анча жонлантирди.

Умуман айтганда, бу дўстлик, ҳақиқатан ҳам, тақдирнинг муруввати эди. Энди бола ёлғизликни изламас эди. У шундай бир ўртоқ топиб олдики, катталарнинг муҳаббати ҳам унга бундай таъсир бағишламас эди: сезгир руҳи тинч роҳат топган пайтларда, қизнинг шу ердалиги уни севинтирарди. Улар теналикка ёки дарё бўйига ҳамиша бирга боришарди. Петрусь най чалганда қизча маҳлиё бўлиб тингларди. Бола най чалишни тўхтатганда, қизча атрофдаги манзаралардан олган таассуротларини болаларга хос жонли тил билан ҳикоя қилиб берарди. Албатта, у кўрган-билганларини керакли сўзлар топиб тўлиқ айтиб беролмас эди, лекин унинг содда сўзларидан, гапининг оҳангидан ҳар бир воқеанинг ўзига хос хислатларини дарров пайқаб оларди! Масалан, қизча ер устига рутубатли қоронги тун бостириб келаётгани ҳақида сўзлаганда, бола қизнинг чўчиб гапирган овозидан бу қоронғиликни кўраётгандек бўларди. Еки баъзан қизча ўйчан бошини осмонга кўтариб: «Ху, ана, қоп-қора булут сузиб келяпти!» деганда, Петрусга дарҳол совуқ шабада эсгандай сезиларди ва узоқларда, баланд осмонда секин-аста сузиб келаётган даҳшатли қоп-қора бир нарсанинг шарпаси эшитилгандек туюларди.

ТҮРТИНЧИ БОБ

I

Шундай одамлар бўладики, уларнинг қисматларига муҳаббат йўлида қайғу-ҳасрат чекиш ва шу билан бирга ўзларини фидо этиш ёзилган бўлади — бундай кишиларга ўзганинг қайғу-ҳасрати худди табиий бир эҳтиёждан бўлиб қолади. Табиатнинг ўзи уларни хотиржам қилиб яратган, шу хотиржамлик бўлмаса, кундалик ҳаёт қаҳрамонлиги ҳам бўлмас эди. Табиат улардаги шахсий манфаатпарастликни атайлаб пасайтирган, бу интилиш

ва эҳтиёжларни миждонинг энг асосий хусусиятига бўйсундирган бўлади. Бундай кишилар кўпинча совуққон, мулоҳазали, туйғу-ҳиссиётлардан маҳрум кўринади. Улар инсоний ҳаёт талабларига бепарво қарайдилар ва ўз зиммаларига тушган бурч йўлидан, худди шахсий бахтларининг ёрқин йўлидан кетаётгандек, хотиржам кетаверадилар. Ҳаётнинг чиркин ишлари уларнинг оёқлари остида қолиб кетаверади. Ҳатто уларга қилинган иғво ва тухматлар ҳам худди оққуш қанотларидан ифлос томчилар думалаб тушгандек, уларнинг оппоқ кийимлари устидан думалаб тушиб кетаверади...

Пётрнинг кичкина дўсти ҳам ана шундай кишининг ҳамма фазилатларига эга эди, бу фазилатларни тарбия ва ҳаёт етиштирмайди, балки даҳо каби камдан-кам одамларда ёшлик чоғидаёқ пайдо бўлади. Кўр боланинг онаси бу дўстликни ўғлига берилган катта бир бахт деб биларди. Максим тоға ҳам буни яхши тушунарди. У энди шогирдим илгари етишмаган нарсага эришди, энди кўр боланинг руҳий тарбияси равон йўлдан тинчгина давом этади, деб ўйлар эди...

Аммо бундай деб ўйлаш катта хато эди.

II

Бола ёшлик вақтида, Максим унинг бутун руҳий тарбиясини батамом қўлга олдим ва бола бевосита менинг таъсири остида бўлмаса ҳам, ҳар ҳолда, боланинг бу соҳадаги ҳар бир қадами, ҳар бир янги таассуроти менинг назоратимдан ташқари бўлмайди, деб ўйларди. Бироқ бола улғайиб, болаликдан ўсмирликка ўтиш пайти келганда, Максим ўзининг бу мағрурона педагогик хаёллари пуч эканини англади. Деярли ҳар ҳафта бирон янгилик бўлиб турарди, бу янгиликнинг кўр боладан чиқишига баъзан одам ишонгиси ҳам келмасди, Максим эса болада пайдо бўладиган янги гоё ва тасаввурнинг манбаини биламан, деб сира билолмасди. Боланинг қалбида аллақандай сирли куч булоқдек қайнаб турар, унинг энг теран ерларидан боланинг руҳий ўсишининг кутилмаган намуналарини юзага чиқариб турар эди, Максим эса ўзининг педагогик ишига аралашувчи ҳаётгӣй ҳодисаларнинг изчиллик билан ривожланувчи сирли жараёнларига тан берар эди. Табиатнинг бу каби ундашлари унинг ўз сирларини очиб бериши болага шундай таассуротлар берардики, кўр бола буларга шахсий тажрибалари орқали эриша олмас эди. Максим бу ишда ҳаётгӣй ҳодисаларнинг алоҳида ҳаётда юзага келадиган минг хил жараёнлар билан боғлиқ эканини пайқар эди.

— Олдинига бу ҳол Максимни жуда қўрқитиб юборди. У боланинг онгини эгаллаган ёлғиз ўзи эмаслигини, бу онгнинг ўсишида ўз таъсирдан бегона нарсалар ҳам борлигини кўриб, ўзи тарбиялаб ўстираётган боланинг қисмати учун қаттиқ қайғуриб, кўр

болада фақат қайғу-ҳасратлар манбаи бўлиши мумкин бўлган талабларнинг пайдо бўлишидан қўрқарди. Шунинг учун Максим, аллақайлардан пайдо бўлувчи бу манбани қаердан бўлса ҳам кидириб топишга ва кўр боланинг фойдасини кўзлаб, бу ҳиссиётлар манбаига олиб борадиган йўлни тўсишга ҳаракат қила бошлади.

Бу кутилмаган таассуротларни онаси ҳам сеза бошлаган эди. Бир куни эрталаб Петрик ҳаддан ташқари саросимага тушган қолда онасининг олдига югуриб борди.

— Ойи, ойи! — деб қичқирди у. — Мен туш кўрдим.

— Тушингда нималарни кўрдинг, болам? — деб шубҳаланиб зўради онаси.

— Мен тушимда... сени ва Максим тоғамни кўрган эмишман, аннайкейин, ҳамма нарсани кўрар эмишман... Ойижон, шундай яхшики, шундай яхшики!

— Яна нималарни кўрдинг, болам?

— Эсимда йўқ.

— Мен эсингда борманми?

— Йўқ, — деди бола, ўйланиб туриб. — Ҳаммаси эсимдан чиқиб қолди... Аммо туш кўрганим рост, рост... — деди, бир нафас жим тургандан кейин ва бирдан чехрасида ғамгинлик аломатлари пайдо бўлди. Кўр кўзлари жиққа ёшга тўлди...

Бу яна бир неча марта такрорланди ва ҳар сафар бола борган сари кўпроқ хафаланиб, ҳаяжонланадиган бўлиб қолди.

III

Бир куни Максим ҳовлидан ўтиб кетаётиб, одатда музика дарси ўтказиладиган меҳмонхонадан ғалати музика машқини эшитиб қолди. Бу куй икки хил нотадан иборат эди. Олдин тез-тез ва кетма-кет чалиш натижасида энг ингичка товуш жаранглаб эшитиларди, унинг кетидан энг ингичка товуш жаранглаб, пастки йўғон товуш дарангларди. Бу ғалати машқни билишга қизиққан Максим, қўлтиқтаёғини дўқиллатиб ҳовлидан ўтди-да, меҳмонхонага кирди. Кутилмаган манзара устидан чиқиб қолган Максим турган жойида қотиб қолди.

Ун ёшга қадам қўйган бола онасининг олдида пастаклина курсида ўтирар эди. Унинг олдида паничга Йохим тутиб берган ва қўлга ўргатилган лайлак боласи бўйинини чўзиб, тумшугини ҳар томонга қаратиб турарди. Бола уни ҳар куни эрта билан ўзи овқатлантирарди, лайлак ҳам янги хўжайинининг кетидан эргашиб юрар эди. Ҳозир Петрусь чехрасида зўр диққат аломатлари акс этган ҳолда, бир қўли билан лайлакни ушлаб, иккинчи қўли билан унинг бўйнидан бошлаб то думигача силаб турарди. Чехраси ҳаяжондан ловиллаётган, кўзлари маънос онаси эса зармоқлари билан пианино клавишларини босиб, энг ингичка товушда чаларди. Шу билан бирга, она ўтирган жойида бир оз

энгашиб, ўглининг юзига диққат билан тикилиб боқарди. Боланинг қўли лайлакнинг оппоқ патларини сийпалаб бориб, қанотларини учидаги қора патларга ўтганда, Анна Михайловна дарҳол бошқа клавишни босарди, шунда уйни йўғон ва бўғиқ товуш тўлдиарди.

Она ҳам, ўғил ҳам ўз машғулотларига шу қадар берилиб кетган эдиларки, ҳайратда қолган Максим то ўзига келиб:

— Аннуса! Бу нимаси?— деб савол бермагунча, унинг кирганини ҳам пайқамадилар.

Ёш аёл тикилиб турган акасига кўзи тушгач, худди ножўя ҳаракат қилаётганида устози кўриб қолган шогирддай қизариб кетди.

— Мана, буни қара,— деди у хижолат чекиб,— Петрусь лайлакнинг ранги ҳар хиллигини пайқармуш-у, лекин ранглар ўртасидаги тафовутни яхши тушуна олмас эмиш... Рост, бу гапни олдин ўзи бошлади, менимча, тўғри айтяпти...

— Хўш, нима бўпти?

— Ҳеч нима, фақат мен унга... озгина... бу фарқни товушлар воситаси билан тушунтирмақчи бўлдим холос... Аччиғинг келмасин, Макс, аммо менимча, буларнинг бир-бирига жуда ўхшашлиги борга ўхшайди...

— Бу кутилмаган фикр Максимни шу қадар таажжублантирдик, у бир неча минут синглисига нима деярини билмай қолди. Максим бу тажрибани яна бир марта такрорлашни сўради-да, диққат билан қулоқ солиб ўтирган Петрусга қараб, бош чайқади.

Петрусь чиқиб кетганидан кейин Максим синглисига:

— Анна, сўзимга қулоқ сол,— деди, синглиси билан иккови ёлғиз қолгач.— Болада ҳеч вақт яхшилаб тушунтириб беролмайдиган савол туғдиришинг яхши эмас...

— Ахир бу ҳақда даставвал унинг ўзи гап бошлади-ку...— деб акасининг гапини бўлди Анна Михайловна.

— Бари бир. Боланинг кўрлигига тан беришдан бошқа чораси йўқ, биз эса шундай қилишимиз керакки, у ёруғликни бутунлай унутсин. Мен ҳеч қандай ташқи таассуротлар унда бефойда саволлар туғдирмаслигига уринаман. Агар бу ташқи таассуротларни йўқота олсак эди, худди биз беш сезгига эга бўла туриб, олтинчиси етишмайди, деб қайғурмаганимиздай, бола ҳам ўз сезгиларининг етишмаслигини пайқамаган бўларди.

— Биз қайғурамыз,— деб оҳиста эътироз билдирди Анна Михайловна.

— Аня!

— Биз қайғурамыз,— деди у ўжарлик билан.— Биз эришолмаган нарсаларимиз устида кўп қайғурамыз...

Синглиси акасининг далилларига кўнди, лекин бу сафар Максим қаттиқ янглишган эди: боладаги ташқи таассуротларни четлатишга уриниб, боланинг қалбига табиат ўз қудрати билан жойлаштириб қўйган истакларнинг нақадар зўрлигини эсдан чиқарган эди.

«Кўз — кўнгил ойнасидир», деган экан аллаким. Балки кўзни кўнгилга ёрқин, ёруғ дунёдан таассуротлар қуйиладиган деразага ўхшатса тўғрироқ бўлар. Руҳий тузилишимизнинг қандай бир улуши ёруғликдан оладиган таассуротларга қанчалик боғлиқ эканлигини ким билади?

Одам — бепоен ҳаёт закъирининг бир бўғинидир, қадим замонлардан бошланган ва инсон авлодлари орқали боғланиб келаётган бу занжир келажагининг ҳам поёни йўқдир. Ана шундай бўғинларнинг бирида, кўр болада машъум тасодиф шу деразаларни беркитди: боланинг бутун умри зулмат ичида ўтадиган бўлди. Аммо бу, боланинг кўнглидаги ёруғлик таассуротларига жавоб берувчи торлар бутунлай узилиб кетди, дегани бўладими? Йўқ, ёруғликни сезиш ана шу қоронғи ҳаёт орқали ҳам давом этиши ва келажақ авлодга ўтиши мумкин. Боланинг қалби турли инсоний қобилиятларга эга бўлган бутун қалб эди, ҳар қандай қобилият қониқишга интилгани каби боланинг қоронғи қалбида ҳам ёруғликка бениҳоя интилиш яшар эди.

Наслдан ўтган ноаниқ «имконият»ларнинг мудраётган, биринчи ёруғ нур томон кўтарилишга тайёр турган куч сирли теранликнинг аллақаерида дахлсиз ётарди. Аммо деразалар ёпиқлигича турар, боланинг тақдири ҳал эди: у ҳеч қачон бу ёруғликни кўрмайди, унинг ҳаёти зулматда ўтиб кетади!..

Бу зулмат эса минг хил шарпалар билан тўла эди.

Агар боланинг ҳаёти йўқчилик ва қайғу-ҳасрат билан тўла ўтганда эди, эҳтимол бу, унинг фикрини азобнинг ташқи сабаблар билан банд қилган бўларди. Лекин унинг яқин одамлари болани хафа қилиши мумкин бўлган ҳамма нарсаларни ундан четлатар эдилар. Унинг тинч ва осойишта ҳаёт кечириши учун барча шароитни туғдириб бердилар, шунинг учун унинг кўнглида ҳукм сурган ана шу тинчликда унинг руҳан қониқмаслиги тобора кўпроқ сезилар эди. Уни қуршаб олган тинчлик ва зулмат орасидан қониқишни истовчи қандайдир эҳтиёж келиб чиқар, қалбнинг энг теран ерида мудраётган туганмас кучни ишлатишга иштиёқ пайдо бўлар эди.

Ҳар қандай одам ёшлигида учишга интилгани каби, шу ёшда ўзининг ажойиб тушлари билан бошланувчи интилиш ва олдиндан сезиш ҳиссиётлари мана шулардан келиб чиқади.

Ниҳоят, боланинг юзида оғир савол аломати бўлиб кўринган ёш миянинг ихтиёрсиз ҳаракати ҳам мана шундан келиб чиқади. Мана шу наслдан ўтган, лекин шахсий ҳаётда ишлатилмаган нурни тасаввур этиш «имкониятлари» боланинг кичкина бошида шаклсиз, чалкаш ва қора шарпа бўлиб турар, уни қийнар ва зўр бериб тирилишга ундар эди.

Табиат умумий қонунни бузган тасодифий «ҳодиса»га беихтиёр равишда қарши турмоқда эди.

Шундай қилиб, Максим ташқи таассуротларни йўқотиш учун ҳар қанча уринмасин, лекин қаноатланмаган талабнинг бостириб келишини йўқота олмади. Максим ўзининг эҳтиёткорлиги билан эришган энг катта нарсаси боладаги эҳтиёжларни вақтидан илгари рағбатлантирмаслик ва кўрнинг дардини оширмаслик бўлди. Қолган ҳамма масалада боланинг шум тақдири бутун аччиқ оқибаatlари билан бирга ўз йўлида давом этиши керак эди.

Унинг шум тақдири эса қора булутдек ёпирилиб келмоқда эди. Боладаги табиий ғайрат худди қайтаётган тўлқин каби, йил сайин камайиб борар, ғамгинлиги ва маъюслиги эса тобора ошар, унинг хулқини ўзгартириб борар эди. Болалигида ҳар бир янги таассуротдан қаҳ-қаҳ уриб кулса, энди борган сари кам кулар эди. Ҳар қандай қизиқ гаплар, кулги ва шодликлардан маҳрум эди. Аммо жанубий ўлка табиатида мавжуд бўлган ва халқ кўшиқларида акс этган ғамгин ва маъюс туйғуларни дарров илиб оларди. «В полі могила вітром говорила» кўшиғини эшитганда, ҳар гал кўзи ёшланарди, ўзи ҳам далага чиқиб, шу суҳбатни тинглагиси келарди. Унда ёлғиз қолиш истаги кундан-кунга зўраяр, дарсдан бўш вақтларида ёлғиз ўзи сайр қилгани чиққанда, уйдагилар унга халал бермаслик учун бола юрган томонга боришмас эди. Адирдаги тепалардан бирида ёки дарё бўйидаги тепаликда, ёинки таниш тикка қояда ўтириб олиб, япроқларнинг шитирлашини, кўкатларнинг пичирлашини ё бўлмаса, адир шамолининг оҳ-зорини тинглаб ўтирар эди. Буларнинг ҳаммаси унинг кайфиятига айни муддао бўлиб тушарди. Шундай пайтлардагина у табиатни тўлиқ равишда тушунар эди. Бу ерда уни табиат ҳеч қандай муайян ва мажхул муаммолар билан қийнамас эди. Бу ерда шамол тўппа-тўғри кўнглига келиб қуйилар, кўкатлар эса худди ачиниб пичирлагандай бўлар эди. Ўсмирнинг кўнгли атрофни қуршаб олган табиат билан уйғунлашиб, унинг меҳрибонлик билан эркалатишидан кўнгли эриб кетганда, кўкрагидан алланарса кўтарилиб, бутун вужудига тарқалганини сезар эди. Шунда у зах ерга ё нам кўкатга ётар эди-да, пиқиллаб йиғлар эди, лекин унинг бу кўзёшларида алам бўлмас эди. Баъзан қўлига найини олар эди-да, ўзининг шу ондаги кайфиятига ва адирнинг жимжитлигига мос келадиган бирон куйни чалар ва ўзини унутиб юборар эди.

Табиий, шу кайфиятда бирдан қулоққа кирган ҳар қандай одам товуши унга оғир таъсир қилар, кайфини бузар эди. Бундай пайтларда фақат энг яқин дўст, энг яхши кўрган одам билан сўзлашиш мумкин. Боланинг эса — ўзи билан тенг дўсти фақат биргина эди, у ҳам бўлса — посессор қўрғонда турадиган сариқ сочли қизча эди...

¹ «Даштдаги қабр шамол билан сўзлашар».

Бу дўстлик жуда самимий бўлиб, кундан-кунга мустаҳкам-ланиб борарди. Икки ўртадаги муносабатга Эвелина ўзининг-хотиржамлигини, шодлигини киритса, ҳаётнинг янги нозик кўринишларини кўрга тушунтириб борса, кўр ўз навбатида қизни ўзининг қайғу-ҳасратига ошно қиларди... Бола билан биринчи танишиш маъсуманинг зийрак қалбини яралагандек, юракка урилган ханжар суғуриб олинса, қон тирқираб оқиб кетадигандек туюлар эди. Кўр бола билан адирдаги тепаликда биринчи учрашганда қиз унинг аҳволига жуда ачинган эди, энди эса бола билан бирга бўлиш унинг учун заруратга айланди. Уни кўрмаган пайтларда худди шу жароҳат яна очилгандек туюлар, оғриги кучаяр эди ва қиз ўзининг ана шу азобланиш-ларини болага узлуксиз ғамхўрлик қилиш билан қондириш учун, кичкина дўсти ёнига боришга ошиқарди.

VI

Кузнинг илиқ кечаларидан бирида иккала оила уй олдидаги супачада кўм-кўк осмондаги чарақлаб турган юлдузларни то-моша қилиб ўтирар эди. Кўр одатдагидек, дўсти Эвелина билан онасининг ёнида ўтирарди.

Ҳаммалари бирдан жим бўлиб қолишди. Қўрғон атрофи жимжит, фақат япроқлар баъзан бир сесканиб, нималарнидир шивирларди-да, яна жим бўлиб қоларди.

Шу онда катта бир юлдуз кўм-кўк осмоннинг алла-қаеридан ялтираб учди-да, ортидан узун из қолдириб осмон кўксини ёриб ўтди, бу из аста-секин сўниб, кўз-дан ғойиб бўлди. Ҳамма бирдан осмонга қаради. Петрик-нинг қўлини ушлаб ўтирган онаси, ўғлининг чўчиб тушганини сезди.

— У нима... нима эди? — дея ҳаяжон билан сўради Петрик онасига ўгирилиб.

— Юлдуз учди, болам.

— Ҳа, юлдуз учдимиз, — деди бола хаёл суриб, — мен ҳам шундайдир деб ўйлаган эдим.

— Сен буни қаёқдан била қолдинг, ўғлим? — деб сўради онаси, унинг товушида ғамгинлик ва шубҳа сезиларди.

— Йўқ, у тўғри айтяпти, — деб гапга аралашди Эвелина. — У кўп нарсани билади... «шундай»...

Боладаги сезгиларнинг бундай тараққий этиши унинг ўсмир-ликдан йигитлик даврига кира бошлаганидан дарак берарди. Аммо унинг ўсиши ҳозирча жуда хотиржамлик билан борар эди. У ўз тақдирига тан берган, ҳамиша унинг вужудини тўлди-риб келган ва ўзи ўрганиб қолган қайғу-аламлар ҳам энди бир оз қайта бошлагандай кўринарди. Бироқ булар вақтинча эди. Бундай тинчиш даврини табиат жўрттага берса керак, бу даврда ёш вужуд янги бўронни қарши олиш учун пишиб, тобла-нади. Мана шу тинч даврда янги муаммолар туғилиб, етилиб

туради. Бир туртки бўлса бас, руҳий тинчлик худди тўсатдан турган бўрондан ҳаракатга келган денгиз каби, таг-тугигача ларзага келиб, чайқала бошлайди.

БЕШИНЧИ БОБ

I

Шу тарзда яна бир неча йил ўтди. Тинч кўрғонда ҳеч қандай ўзгариш бўлгани йўқ. Боғдаги бук даратлари ҳамон илгаригидек шитирлар, фақат япроқлари бир оз қорайгандек, тўқ тусга киргандай эди. Кўркам деворлар ҳамон илгаригидек оқариб кўринар, лекин ҳозир улар бир томонга сал қийшайган ва чўккандай эди, похол томларнинг бўғотлари илгаригидек қовоғини солиб тургандай туюларди, ҳатто Иохим чалган найнинг садолари ҳам худди ўша пайтлардагидай отхонадан эшитилиб турарди, аммо кўрғонда бир умр бўйдоқ ўтаётган отбоқар Иохимнинг ўзи ҳам энди кўр паничнинг найдами ёки фортепьянодами, бари бир, чалганини тинглашни яхши кўрарди.

Максимнинг сочлари оппоқ оқариб кетган. Попельскийларнинг бошқа фарзанди бўлмаганидан, тўнғич кўр ўғил илгаригидек уйдагиларнинг арзандаси бўлиб, ҳамманинг диққат эътибори шу болага қаратилганди. Уни деб кўрғондагилар тинчгина ҳаёт билан қаноатланиб, ўз доирасидан четга чиқмасдилар, фақат ўз «кулбаси»да худди шундай тинч ҳаёт кечираётган посессор оиласи билан яқин эдилар. Шундай қилиб, балоғатга етиб қолган Пётр, бамисоли иссиқхонада битган гулдай бепоён ва йироқ ҳаётнинг кескин таъсирларидан ажратилган ҳолда ўсмокда эди.

Пётр илгаригидек улкан, қоронғи дунё марказида турарди. Унинг тепаси ҳам, атрофи ҳам, ҳамма томони поёнсиз зулмат эди; унинг нозик ва сезгир вужуди ҳар қандай ташқи таассуротни қарши олишга ва таранг тортилган тордай жаранглашга тайёр турарди. Бундай зийраклик унинг кайфиятига қаттиқ таъсир қиларди, назарида, ана шу зулмат ҳозир ўзининг кўзга кўринмас кўлларини менга чўзади-ю, қалбимда толиқиб мудраётган ва ёруғликка интилаётган аллақандай туйғуларни кўзгатиб юборади деб ўйларди.

Бироқ кўрғоннинг таниш, меҳрибон ва кишини зериктирадиган қоронғи ҳаёти ҳамон эски боғнинг кишини аллаловчи, ноаниқ ва ширин хаёлларга чўмдирувчи шовқинидан иборат эди холос. Кўр бола дунёни ашулалардан, тарихдан, китоблардангина биларди. Боғдаги дарахтларнинг секин шитирлаши ва кўрғоннинг ҳар кунги мўхтадил ҳаёти билан яшаётган кўр, йироқ ҳаётнинг шиддатли ғалаёнларини фақат ҳикоялардан эшитиб биларди. Буларнинг ҳаммаси унга ашула, дoston, эртақ каби сеҳрли бўлиб кўринарди.

Бундан ортиғи ортиқ эди. Ҳар томондан гўёки девор билан қуршаб олинган ўғлининг қалби қандайдир бир сеҳрли, сунъий лекин тинч уйқуда мудраб ётганини онаси яхши биларди ва ўғлининг бу осойишта ҳаётини бузишни истамас ва бузишга қўрқарди ҳам.

Аста-секин ўсиб, бўйи етиб қолган Эвелина бу сеҳрли осойишта ҳаётга тиниқ кўзлари билан назар ташлар экан, унинг бу боқишларида баъзан ниманидир тушунмай турганини, келажакни ўйлаётганини кўриш мумкин эди-ю, бироқ сабрсизланишидан асар ҳам йўқ эди. Кўрнинг отаси Попельский имениени яхшилаб йўлга солиб юборди, лекин у содда одам бўлганидан, ўз ўғлининг истиқболи билан сира қизиқмас эди, албатта. У ҳамма нарса ўз йўли билан бўлаверади, деб ўйларди. Фақат биргина Максим, ўз табиатига кўра, бу тинчликка зўрга чидаб келар ва режамга вақтинча кириб қолган бир нарса деб қарар эди. Максим, ҳаётнинг кескин ўзгаришига бардош бера олиши учун боланинг руҳига дам бериб, мустаҳкамлаш, чиниқтириш керак, деб ўйларди.

Ҳолбуки, бу сеҳрли чегарадан ташқарида ҳаёт тинмай қайнар, мавж урарди. Ниҳоят, шундай бир пайт келдики, кекса устоз, ихотани бузиб, иссиқхона эшигини очиб юборишга, ташқи дунё шабадасини киритишга қарор берди.

II

Биринчи тажриба сифатида Максим Попельскийлар қўрғонидан 70 чақиримча нарида турадиган ўзининг эски бир ўртоғини меҳмондорчиликка чақирди. Максим илгарилари ҳам баъзан ўртоғиникига бориб-келиб юрарди, лекин ҳозир Ставрученколарникига бир қанча ёшлар меҳмон бўлиб келганини эшитиб, ҳаммаларини меҳмонга чақириб, унга хат ёзди. Бу таклиф мамнуният билан қабул қилинди. Қариялар эскидан қадрдон дўст эдилар, ёшлар эса, Максим Яценконинг бир замонлар донг чиқарганини, маълум анъаналар унинг номи билан боғлиқ эканлигини билар эдилар. Ставрученконинг ўғилларидан бири Киев университетининг ўша вақтда янги расм бўлган филология факультетида ўқир эди. Яна бир ўғли Петербург консерваториясида музикадан таълим оларди. Улар билан бирга яқин помешчиклардан бирининг ўғли ёш бир кадет¹ ҳам келган эди.

Ставрученко бақувват, сочлари оппоқ, қазағча узун мўйловли чол эди, казакчасига кенг чолвор кийиб юрарди. У тамаки халтачаси билан трубкасини доим камарига осиб юрарди, гапирганда фақат малорус лаҳжасида гапирар ва узун чопон билан малорусча гул солиб тикилган кўйлак кийган икки ўғлининг ол-

¹ Кадет — подшо Россиясида ўрта ҳарбий мактаб ўқувчиси.

дида худди Гоголнинг Тарас Бульбаси билан унинг ўғилларига ўхшаб кетарди. Аммо Гоголь қаҳрамони ўзининг романтиклиги билан ажралиб турса, Ставрученкода романтизмдан асар ҳам йўқ эди. Аксинча, у бутун ҳаётини крепостной муносабатлар билан жуда яхши мослаштира билган, эндиликда эса, «қуллик» тугатилгандан кейин, янги шароитларга ҳам жуда яхши мослашиб олган тажрибали, уста помешчик эди. Помешчиклар ўз одамларини қай даражада билса, у ҳам ўз одамларини шу даражада биларди, яъни у, ўз қишлоғидаги ҳар бир деҳқонни ва ҳар бир деҳқоннинг сигирини ва ҳаттоки, деҳқоннинг ҳамёнида қанча пули борлигини ҳам биларди.

Бироқ гарчи у Бульбага ўхшаб ўз ўғиллари билан муштлашмаса ҳам, ҳар ҳолда улар ўртасида доим жанжал-сурон чиқиб турарди, бу даҳанаки жанглар исталган вақтда, исталган жойда бўлаверарди. Ҳамма ерда, уйда ҳам, меҳмондорчиликка борганда ҳам, арзимаган баҳона боис чол билан ёшлар ўртасида тортишув бошланиб кетарди. Одатда, бу тортишувлар шундай бошланарди: чол «идеал паничларни» масхара қилиб куларди. Буни кўриб ёшлар қизишиб кетарди, уларнинг кетидан чол ҳам қизишиб кетарди, натижада икки ўртада шундай жанжал-сурон кўтарилиб кетардики, икки томон ҳам ҳазилакам калтакланмас эди.

Бу «оталар ва болалар» ўртасидаги маълум низонинг акс этиши эди, фақат бу ерда бунақанги ҳодисалар анчагина юмшоқроқ шаклда бўларди. Болалигидаёқ юборилган ёшлар қишлоқни фақат қисқа муддатли каникул вақтларидагина кўришарди, шунинг учун улар халқни помешчик оталаридай яхши билмас эдилар. Жамиятда «халқпарварлик» тўлқини кўтарила бошлаганда, бу йигитлар гимназиянинг юқори синфларида ўқир эдилар, улар ана шу вақтдан бошлаб халқни ўрганишга киришдилар, аммо бу ишни китобдан бошладилар. Иккинчи қадам уларни «халқ руҳининг» шу халқ ижодида ифодаланишини бевосита ўрганишга олиб келди. Паничларнинг узун оқ чопон ва гул солиб тикилган кўйлак кийиб қишлоқма-қишлоқ юриши ўша вақтларда Жанубий-ғарбий ўлкада жуда расм бўлиб кетган эди. Иқтисодий шароитларни ўрганишга унчалик эътибор берилмас эди. Еш йигитлар халқ қўшиқларини ва музыкаларини ёзиб олардилар, қадимги дoston ва ҳикояларни ўрганардилар, тарихий фактларни халқ хотирасида қолган фактлар билан таққослаб кўрардилар, умуман улар мужикка миллий романтизмнинг шоирона кўзгуси орқали қарардилар. Бу одат қарияларда ҳам бор эди, аммо улар, ҳар ҳолда, ёшлар билан бирон муросага кела олмас эдилар.

Юзлари қип-қизариб кетган студент кўзларини чақнатиб ваъзхонлик қиларкан:

— Ана бунинг гапини бир эшит, — дерди Ставрученко, тирсаги билан Максимни туртиб. — Вой итвачча-ей, тилининг

бийронлигини айтмайсанми!.. Уни қара-я, ҳақиқатан ҳам мияси жойида кўринади! Ҳой, олим, ундан кўра, менинг Нечипорим сени қандай аҳмоқ қилганини сўзлаб бер-чи!

Чол мўйловини силаб, кула-кула, бўлган воқеани хохолларга хос юмор билан сўзлаб берар эди. Йигитлар уялиб қизаришар, лекин улар ҳам бўш келмасди. «Биз фалон қишлоқли Нечипор билан Хведькони танимасак ҳам, ҳар ҳолда биз бутун халқнинг умумий хусусиятларини ўрганамиз, биз юксак нуқтадан қараймиз, шундай қарагандагина умумий хулоса чиқариш ва кенг равишда умумлаштириш мумкин. Улар бир назар билан узоқ келажакни кўрадилар, эскилик ботқоғига тиқилиб қолган амалиётчилар эса бир дарахтни кўрадилар-у, унинг ортидаги ўрмонни кўрмайдилар».

Ўз ўғилларининг доно нутқларини эшитган чол мамнун бўлмай иложи йўқ эди.

— Мактабда бекорга ўқимаганликларинг кўриниб турипти, — дерди у, ғурур билан атрофдагиларга қараб. — Шундай бўлса ҳамки, менинг Хведьком сенларнинг ҳар икковингни ҳам сувга олиб бориб, суғормай олиб келади, ҳа!.. Мен бўлсам, бу муттаҳамни икки буклаб халтачамга жойлайман-да, чўнтагимга солиб кетавераман. Демак, сенлар менинг назаримда, бир пашшадай-санлар, холос.

III

Ана шундай тортишувларнинг бири эндигина тугаган эди. Қариялар уйга кириб кетишди, Ставрuchenко турли қизиқ воқеаларни завқ билан ҳикоя қилганида, ўтирганларнинг хоҳолаб кулишлари очиқ турган деразадан эшитилиб турарди.

Еш-яланглар боғда қолишди. Студент ўзининг узун чопонини тагига солиб, қоракўл шапкасини чаккасига қўндириб, гўё ўзини эркин тутгандай, майса устига ётди. Унинг акаси супачада Эвелина билан ёнма-ён ўтирар эди. Унинг ёнида мундирининг ҳамма тугмалари солинган кадет ўтирарди, ундан сал нарироқда эса, дераза тоқчасига суяниб ва бошини қуйи солиб кўр бола ўтирарди, у ҳозиргина тугаган, ўзини ниҳоятда ҳаяжонга солган тортишувлар устида фикр юритиб ўтирар эди.

— Бу ерда ўтган гаплар тўғрисида сиз нима дейсиз, панна Эвелина? — деб, ёнидаги қиздан сўради, кичик Ставрuchenко. — Сиз сира гапирмадингиз шекилли.

— Буларнинг ҳаммаси, яъни отангизга айтганларингиз, жуда яхши гаплар эди. Бироқ...

— Хўш, кейин нима бўпти? Ҳа... нима бўпти?

Қиз анча вақтгача жавоб бермади. У кўлидаги каштасини тиззасига қўйди, кўли билан силаб текислади-да, бошини сал

эгиб, чуқур хаёлга чўмган кишидек, каштасига тикилиб ўтирди. У тўрнинг каттароғини олиш кераклиги тўғрисидами ёки қайтармоқчи бўлган жавоби тўғрисида ўйлаётими, билиш қийин эди.

Ҳолбуки, ёш йигитлар унинг жавобини сабрсизлик билан кутар эдилар. Студент тирсагига тиралиб кўкрагини кўтарди-да, юзини қиз томонга ўгириб мароқ билан унга тикилди. Қизнинг ёнидаги йигит унга бемалол тикилиб ўтирарди. Кўр оҳиста ўз вазиятини ўзгартиб, қаддини ростлади ва бўйинини чўзиб, суҳбатдошлардан юзини четга бурди.

— Бироқ,— деди қиз, каштасини қўли билан текислашда давом этар экан,— жаноблар, ҳар бир одамнинг ўзига яраша ҳаёт йўли бор.

— Ана холос!— деб қичқириб юборди студент.— Қандай донолик! Ўзингиз нечага кирдингиз, панночка?

— Ун еттига,— деб соддагина жавоб берди Эвелина, лекин шу ондаёқ:— сиз мени анча катта деб ўйлаган эдингиз-а, шундай эмасми? — деди, ўзини билиб-билмасликка уриб.

Йигитлар кулишди.

— Агар сизнинг ёшингизни мендан сўрашганда,— деди қизнинг ёнида ўтирган йигит,— мен, ўн учда деб айтишимни ҳам, йигирма учда деб айтишимни ҳам билмас эдим. Ҳақиқатан ҳам, баъзан худди ёш гўдакларга ўхшаб кетасиз, баъзан эса, худди кўпни кўрган кампирлардек фикр юритасиз.

— Жиддий иш устида жиддий фикр юритмоқ керак, Гаврило Петрович,— деди ёш аёл насиҳатомуз оҳанг билан ва яна ишга тутинди.

Ҳамма жим қолди. Эвелина ҳам сизини кашта тика бошлади, ёш йигитлар эса доно қизчанинг кичкинагина қадди-қоматига ҳайрат билан тикилганча қолдилар.

IV

Пётр билан биринчи марта учрашгандан бери Эвелина, албатта, анча ўсган, улгайган эди, лекин студентнинг унинг қадди-қомати тўғрисидаги гапи мутлақо тўғри эди. Унинг навнихолдай қадди-қомати биринчи қарашда ҳали худди ёш қизчалардек кўринарди, лекин унинг шошилмай қилган оҳиста ҳаракатларида жиддий аёл эканлиги сезилиб турарди. Унинг чеҳраси ҳам кишида худди шундай таассурот қолдирарди. Бундай чеҳралар фақат славян аёлларида учраса керак. Тўғри, бичими келишган, кўҳлик чеҳраси оғир табиатли эканлигини кўрсатар эди, кўм-кўк кўзлари бирдек ва мулойим қарарди, унинг оппоқ юзи камдан-кам қизарарди, лекин бу — кучли эҳтирос алангаси билан ёнишга тайёр турган одатдаги оқ юз эмас эди, унинг чеҳраси кўпроқ оппоқ қорга ўхшарди. Эвелинанинг силлиқ сариқ сочлари унинг

мармардай юзида сал-пал ажралиб турар ва юрганда худди бо-
шини орқага тортиб тургандек туюларди.

Кўр ҳам ўсиб, улғайди. Ҳозиргина тасвир этилган улфатлар-
дан сал нарида ранги оқариб, ҳаяжонланиб ўтирган чиройли
кўрга ана шу дақиқада қараган киши унинг ғайритабиий юзи-
нинг тез-тез ўзгариб туришини дарҳол сезарди. Қоп-қора сочлари
ҳалитдан ажин тушган дукки пешонасига осилиб тушган эди.
Юзи бирдан қизариб кетар ва шу ондаёқ яна оқарарди, сал-пал
пастга осилиб тушган пастки лаби баъзан липиллаб учар, қош-
лари чимирилиб турарди, бир текисда ҳаракатсиз тикилиб турган
чиройли катта кўзлари эса унинг юзини ғамгин ва қайғули қилиб
кўрсатарди.

— Шундай қилиб,— сўз бошлади студент, бир оз жим ўтир-
гандан кейин кулимсираб,— панна Эвелина, биз бу ерда нима
тўғрисида гапирган бўлсак, буларнинг ҳеч қайсисига ҳам хотин-
қизларнинг ақли етмайди, аёл кишининг қисмати бола боқиш ва
овқат пиширишдан иборат деб ўйлайди.

Ёш йигитнинг сўзларидан унинг ўзига бино қўйганлиги сези-
либ турарди (ўша кезларда бу сўзлар янги чиқиб, энди расм
бўлиб келмоқда эди), бир неча дақиқа ҳамма жим қолди, хижо-
латдан қизнинг юзи қизарди.

— Сиз жуда тез хулоса чиқарар экансиз,— деди қиз.— Бу
ерда бўлган гапларнинг ҳаммасига тушунаман, демак хотин-
қизларнинг ақли етади. Мен фақат шахсан ўз тўғримда гапирдим
холос.

Қиз жим бўлди-да, кашта тикишга шу қадар берилиб кетдики,
кайта савол беришга йигитнинг юраги дов бермади.

— Қизиқ,— деди йигит.— Демак, бутун ҳаётингизнинг режа-
сини тузиб қўйгансиз деб ўйлаш мумкин экан-да.

— Ҳеч қандай қизиқ жойи йўқ, Гаврило Петрович,— деб
мулойимгина эътироз билдирди қиз.— Ҳатто Илья Иванович ҳам
(кадетнинг номи) мендан ёш бўлишига қарамай ўз йўлини белги-
лаб олган бўлса керак, деб ўйлайман.

— Бу тўғри,— деди кадет, бу сўзлардан мамнун бўлиб.—
Мен яқинда N. N. деганнинг таржимаи ҳолини ўқидим. У ҳам
пухта ишланган планга мувофиқ иш қилар экан. Йигирма ёшда
уйланипти, ўттиз беш ёшида ҳарбий қисмга қўмондонлик қила
бошлапти.

Студент захарханда кулди, қиз сал қизариб кетди.

— Ана кўрдингизми?— деди қиз, бир оздан кейин кескин
оҳангда.— Ҳар кимнинг йўли ҳар хил.

Ортиқ ҳеч ким эътироз билдирмади. Ёш улфатлар ўртасига
чуқур сукунат тушди, уларнинг кўрқув аралаш ҳайрон қолган-
ликлари сезилиб турар эди: сўз шахсият устида бораётганлигини,
бу оддий сўзларнинг маъноси чуқур эканлигини ҳамма пай-
қади.

Бу жимжитликда фақат қорайиб турган ва нимадандир ши-
коят қилаётган кўҳна боғнинг шитирлашигина эшитиларди.

Бу суҳбатлар ва тортишувлар, ёшларнинг юрагидан қайнаб чиққан талаблар, тўлқиндай мавж уриб турган умид, орзу-ҳавас ва туйғулар — буларнинг ҳаммаси кўрга қутилмаган равишда ёпирилиб туша бошлади. Олдинга у, бу суҳбатларни завқ билан қизиқиб тингларди, лекин орадан бир оз вақт ўтгач, бу жонли ҳаёт тўлқинининг ўзига боқмай ўтиб кетаётганлигини пайқади. Унга ҳеч ким савол ҳам бермасди, сизнинг фикрингиз қандай, деб ҳеч ким сўрамасди ҳам, охирида у ёлғиз қолди. Қўрғонда ҳаёт қанча жўш уриб қайнаб тошса, унинг ҳаёти шунча ғамга ботиб борарди.

Шунга қарамай, у ўзи учун янгилик бўлган ҳамма суҳбатларга иштиёқ билан қулоқ солиб, астойдил тинглаб ўтиргани қошларининг чимирилишидан, чеҳрасидаги ўзгаришлардан сезилиб турарди. Аммо унинг диққати оғир бўлиб, унинг замирида зўр машаққат билан ишловчи ақл ётарди.

Она ўғлига ғам тўла кўз билан қарарди. Эвелинанинг ҳам кўнгли ачишиб, ташвиш чекаётгани сезилиб турарди. Жўшқин ҳаётнинг кўрга қандай таъсир қилаётганини фақат биргина Максим сезмагандек кўринар ва меҳмонларни тез-тез келиб туришга очиқ кўнгил билан таклиф қиларкан, ёш йигитларга яна келишларигача жуда кўп этнографик материаллар тўплаб қўяман, деб ваъда қиларди.

Меҳмонлар яна келишга ваъда бериб жўнаб кетишди. Ёш йигитлар Пётрнинг қўлини самимий хурсандлик билан қаттиқ сиқиб хайрлашдилар. Пётр эса бу қўл сиқишларга ҳаяжон билан жавоб қайтарди ва меҳмонлар тушиб кетган арава гилдиракларининг ғижирлашига узок вақтгача қулоқ солиб турди. Сўнгра, у бирдан ўгирилди-да, боққа чиқиб кетди.

Меҳмонлар кетгандан кейин қўрғон ҳувиллаб жимжит бўлиб қолди, лекин бу жимжитлик кўрга қандайдир бутунлай бошқача, ғайритабиий ва ғалати туюлди. Жимжитлик бу ерда муҳим бир воқеа бўлиб ўтганини эслатиб тургандай бўларди. Фақат бук ва сирень дарахтларининг шитирлаган овозигина эшитилиб турган хиёбонларда кўр яқинда бўлиб ўтган гапларнинг акси садосини эшитаётгандек бўларди. Онаси билан Эвелинанинг меҳмонхонада бир нима тўғрисида Максим билан тортишаётганликлари ҳам кўр болага очиқ турган деразадан эшитилиб турарди. Онасининг ялиниб-ёлвориб, Эвелинанинг эса ғазаби қайнаб гапираётганини, Максимнинг эса хотинларнинг ҳужумини қизишиб, лекин қатъий равишда рад этиб турганини пайқади. Пётр деразага яқинлашиши билан ҳамма бирдан жим бўлди.

Максим онгли равишда ва сира раҳм-шафқат қилмай шу вақтгача кўрни қуршаб турган девордан туйнук очиб юборди, туйнукдан дастлабки кучли тўлқин ёпирилиб кирди-да, ёш йигитнинг руҳий мувозанати бу зарбага бардош беролмай, ғалаёнга келди.

Эндиликда бу сеҳрланган доирадаги ҳаёт унинг учун танглик қилиб қолди. Қўрғоннинг сокин ҳаёти, кўҳна боғнинг оҳишта шитирлашлари, ёш ҳаётнинг доимо бир хилда ўтиши унга малол кела бошлади. Зулмат кўр билан ўзининг ширин тилида гапириша бошлади, янги ва ноаниқ манзаралар билан уни қизиқтираверди.

Зулмат уни чақирарди, имларди, унинг ичида яшириниб ётган талабларни уйғотарди. Унинг дастлабки чақириқлари натижа-сида боланинг ранги синиқиб, қалби эса гарчи хали ноаниқ бўлса ҳам, ҳар ҳолда, қаттиқ азоб чекарди.

Кўрнинг бундай ташвишга тушиб қолганини аёллар сезиб қолишди. Бизнинг кўзимиз очик, биз бировнинг ташвишга тушиб, безовта бўлаётганини унинг юзидаги аломатлардан кўриб биламиз, шунинг учун ўзимизнинг сиримизни яширишга ҳаракат қиламиз. Бу жиҳатдан кўрлар мутлақо ожиз бўладилар, шунинг учун Пётрнинг ранги синиққан чеҳрасидаги ўзгаришлар унинг энг маҳфий сирларини ошкор қилиб турарди... Унинг юзида зўр ташвиш акс этарди. Бунинг ҳаммасини Максим ҳам сезганини хотинлар билишарди, аммо буларнинг ҳаммаси чолнинг режа-сига кирар эди. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам буни болани азоблаш деб билар, она ўғлини ўз қўли билан ҳимоя қилмоқчи бўларди. «Иссиқхона? Хўш, агар унинг боласи шу вақтгача иссиқхонада ҳузур қилиб яшаб келган бўлса, нима бўлипти? Майли, бундан кейин ҳам шундай яшайверсин. Тинч, хотиржам, беташвиш...» Афтидан, Эвелина юрагидаги бор гапларининг ҳаммасини айт-масди, лекин бирмунча вақтдан буён Максим билан чиқишмай қолган ва Максимнинг баъзи бир, гоҳида эса арзимаган таклиф-ларига ҳам қаттиқ гап қайтарадиган бўлиб қолган эди.

Чол бароқ қошлари остидан синчиклаб боқар экан, баъзан унинг кўзи навқирон қизнинг ғазаб билан ёниб турган кўзларига дуч келарди. Максим бошини чайқар, нималарнидир пичирлар ва трубкасидан паға-паға тутун чиқариб тамаки торта бошларди, бу эса — унинг мияси зўр бериб ишлаётганини билдирарди, лекин у ўз сўзида қаттиқ турар ва баъзан ҳеч кимга эътибор бермай, хотинларнинг бемаъни муҳаббати ва уларнинг сочи узун, ақли қисқалиги тўғрисида сўзлар ва шунинг учун ҳам хотин киши бир дақиқалик азоб-уқубат билан бир дақиқалик роҳатдан бошқа нарсани кўролмайди, дерди. У Пётрнинг беташ-виш ҳаёт эмас, балки мумкин қадар жўшқин ва тўла ҳаёт кечи-ришини орзу қиларди. Ҳар бир мураббий ўзи тайёрлаётган бо-лани худди ўзига ўхшатиб тарбиялашга ҳаракат қилади, дейди-лар. Максим ўз бошидан кечирганларини ва ўзи жуда эрта маҳ-рум бўлганини, яъни қаттиқ қийинчилик ва курашни ҳавас қиларди. Максим қандай шаклда амалга оширишини ўзи билмаса ҳам, кўрни қаттиқ ҳаяжонга соладиган ўзгаришларга қарамай, Пётрни кўрлар тушуна оладиган даражада ташқи дунё билан кенгроқ таништиришга интиларди. Кўрнинг онаси билан Эвелина-нинг эса фикри бутунлай бошқача эканлигини Максим биларди.

— Сенга уй бўлса бўлгани экан! — дерди баъзан синглисига, уй ичида қўлтиқтаёқларини дўқиллатиб юриб... Лекин у камданкам аччиғланарди, кўпинча синглисининг далилларига мулойим ва очиқ кўнгил билан эътироз билдирарди. Бунинг устига кўрнинг онаси ҳам ўз акаси билан ёлғиз қолган пайтларда у билан тортишиб ўтирмас эди: лекин шунга қарамай, ҳар сафар сўзни яна Анна Михайловна бошларди. Аммо суҳбат чоғида Эвелина ҳам бор бўлса, иш жиддий тус оларди, бундай ҳолларда чол жим ўтиришни афзал кўрарди. Афтидан, чол билан ёш қиз ўртасида қандайдир кураш бошланмоқда, лекин уларнинг ҳар иккаласи ҳам ўз сирларини яшириб, бир-бировларини синаётгандай кўринар эдилар.

VI

Орадан икки ҳафта ўтгач, ёш йигитлар отаси билан бирга яна келганда, Эвелина уларни совуқ қарши олди. Бироқ ёшларнинг шўхлик ва ўйин-кулгиларидан четда қолишга қурби етмади. Ёшлар эртадан-кечгача қишлоқда сайр қилиб юришар, ов қилишар, далада ўроқчи аёлларнинг қўшиқларини ёзиб олишарди, кечқурунлари ҳаммалари боққа, кўрғон олдидаги сунага тўпланишарди.

Шундай оқшомлардан бирида Эвелина ҳушини бошига тўплашга улгурмасданоқ сўз яна қалтис мавзу устига кўчди. Бу сўз қандай бошланди, ким бошлади — буни Эвелина ҳам, бошқалар ҳам билмас эди. Қуёш қандай сезилмай ботган ва боғда кечки қоронғилик қандай сезилмай бошланган, бутазордаги булбул ўз ашуласини қандай сездирмай бошлаган бўлса, бу суҳбат ҳам шундай сезилмай бошланган эди.

Студент ёшларга хос ва келажакда нима бўлишини суриштирмасдан ўзини курашга ташлайдиган эҳтирос билан гапирарди. Келажакка ва унинг ажойиб мўъжизаларига бўлган бу ишончнинг кишини мафтун қиладиган аллақандай алоҳида, қарийб энгиб бўлмайдиган кучи бор эди.

Ёш қиз қип-қизариб кетди: у ғаразсиз айтилган бу гаплар менга қаратиб айтилаётган бўлса керак деб ўйлаган эди.

Қиз кашта тикиб қулоқ солиб ўтирарди. Унинг кўзлари чақнаб, юзлари лоладек қизариб кетди, юраги гуп-гуп урарди... Сўнгра кўзлари сўнди, лаблари юмилди, юраги эса янада тез ва қаттиқ ура бошлади, оқариб кетган юзида қўрқув аломати пайдо бўлди.

Унинг кўз олдини тўсиб турган қоп-қора девор иккига ажралиб, пайдо бўлган ёруғдан тушган шуъла кенг ва жўшқин ҳаётнинг истиқболини ёритиб юборгандай бўлди — у ана шундан кўрқиб кетган эди.

Шундай, бу ҳаёт уни кўпдан бери ўзига жалб этиб келарди. Илгари қиз буни сезмас эди, аммо кўҳна боғнинг салқинида,

скамейкада танҳо ўзи ўтирган пайтларда мисли кўрилмаган хаёлларга чўмиб, кўпинча бир неча соатлаб ўтирарди. У узок келажакнинг ёрқин манзараларини кўз олдига келтиришга уринар экан, унинг хаёлида кўр учун ўрин йўқ эди...

Эндиликда ўша ҳаёт қизга ҳам яқинлашиб келган, қизни фақат жалб этибгина қолмай, балки қизга нисбатан қандайдир ҳуқуқи борлигини кўрсатмоқда эди.

Қиз Пётр томонга ялт этиб қаради-ю, нимадир юрагига қадалгандек бўлди. Пётр қимир этмай хаёл суриб ўтирар эди, унинг бутун гавдаси худди зилдай оғир туюлди ва қизнинг хаёлида қора бир доғдай кўринди. «У... ҳамма гапга тушунади», деган фикр унинг миёсида худди чақмоқдек ёниб ўтди-да, баданлари жунжикиб кетди. Юраги орқасига тортиб кетди, ўзининг ҳам бирдан ранги оқариб кетганини сизди. Шу онда қизнинг дилига: «Мен ўша ҳаётга етиб олдим. Пётр эса мана бу ерда бошини эгиб ўзи танҳо ўтирипти, ёки, йўқ... ўша кун мен тепасида йиғлаб ўтирган бола ҳу анави ерда, дарё бўйидаги тепаликда ўтирипти», деган хаёл кечди.

Уни даҳшат босди, хаёлида кимдир, ботиб кетган ярасидан ханжарни суғуриб олаётгандек туюлди.

Қиз Максимнинг узок тикилиб қарашларини эслади. Бу индамай тикилиб қарашларнинг маъноси ана шу экан-да! Максим қизнинг кайфиятини қиздан ҳам яхши биларди, қизнинг қалбида ҳали яна кураш бўлишини ва оқибат биттасини танлаяжани, қизнинг ўзига ишонмаслигини билар эди... Йўқ, йўқ, у янглишадди! Қиз ўзининг ташлаган биринчи қадамини яхши билади, ҳаётдан яна нималар олиш мумкинлигини у келажакда кўради...

Қиз, худди оғир ишдан кейин қаттиқ чарчаган одамдек, чуқур ва оғир хўрсинди-да, атрофига қаради. Сукунат қанча давом этганини, студентнинг қачон гапдан тўхтаганини, у яна нималар деганини қиз айта олмас эди... У ҳозиргина Пётр ўтирган томонга қаради.

Пётр туриб кетиб қолган эди.

VII

Қиз ҳам секин ишини йиғиштириб, ўрnidан турди.

— Кечирасиз, жаноблар, — деди меҳмонларга қараб. — Мен ҳозир келаман.

Қиз қоронғида хиёбон бўйлаб кетди.

Бугунги оқшом ёлғиз Эвелина учунгина ташвишли бўлмаган эди. Қиз хиёбоннинг муюлишида, скамейкада турган жойда ҳаяжон билан сўзлашаётган овозларни эшитиб қолди. Максим синглиси билан сўзлашиб турган эди.

— Шунда, бу масалада Пётр ҳақида қанча ўйлаган бўлсам, уни ҳам шунча ўйладим, — дерди чол, жиддий оҳангда. — Ўзинг бир ўйлаб кўр, ахир, у ҳаётни билмайдиган бир гўдак қиз-ку!

Сен гўдакнинг беҳабарлигидан фойдаланишингга сира ишонгим келмайди.

Анна Михайловна жавоб қайтарганда, унинг овози йиғлаётгандай эшитилди.

— Макс, агар... агар қиз... унда ўғлимнинг ҳоли нима бўлади?

— Нима бўлса шу бўлади!— деб қатъий жавоб берди кекса солдат.— Бир гап бўлар, ҳар ҳолда у бировнинг умрига завол бўлдим деб қайгурмайди-ку... Бизнинг ҳам виждонимиз тоза бўлади, ўйлаб кўр, Аня,— деди товуши юмшаб.

Чол синглисининг қўлини ўпди. Анна Михайловна бошини қўйи солди.

— Шўрлик ўғлим, қаёқдан ҳам у билан учрашган экан...

Қиз эшитмасданок бу сўзларнинг маъносини тушунди: бу нолиш она оғзидан жуда секин чиққан эди.

Эвелинанинг юзи лоладай қизариб кетди. У хиёбон муюлишида беҳосдан тўхтади... Энди, мен хиёбондан чиқсам, уларнинг сирини эшитиб турганимни кўриб қолишади, деб ўйлади қиз.

Лекин орадан бир дақиқа ўтгач, қиз бошини мағрур кўтарди. Қиз, уларнинг яширин гапини эшитишни истамаган эди, аммо сохта уят ҳам уни ўз йўлидан тўхтата олмайди. Бунинг устига, бу чол ўзини жуда билармон ҳисоблайди. Қиз ўз изми ўзида эканлигини яхши билади.

Қиз хиёбоннинг муюлишидан чиқди-да, сўзлашиб турганларнинг ёнидан бошини баланд кўтарганича, секин ўтиб кетди. Максим қизга йўл бериш учун шошиб-пишиб қўлтиқтаёқларини йиғиштира бошлади. Анна Михайловна эса қизга муҳаббат ва қаттиқ қўрқув аралаш ачиниби тикилди.

Она ҳозиргина қаҳр-ғазаб билан ўтиб кетган сариқ сочли мағрур қиз ўғлининг ҳаётига ё бахт, ё бахтсизлик келтиражagini сезгандай бўлди.

VIII

Боғнинг узоқ ва хилват бир бурчагида ташландиқ тегирмон бўлар эди. Тегирмон парраклари кўпдан бери айланмас, ўқлари моғорлаб кетган, эски тўғон новларининг бир неча еридан сув тинмай шилдираб сизиб оқиб турарди. Бу ер кўрнинг энг яхши кўрган жойи эди. Бу ерда у тўғоннинг кўтармасига чиқиб, сизиб оқаётган сувнинг шилдирашига бир неча соатлаб қулоқ солиб ўтирар ва сувнинг шилдирашларини фортепьянода жуда яхши тасвир этарди. Бироқ ҳозир бу нарса унинг хаёлига ҳам келмас эди... Ҳозир у қаттиқ алам ичида, руҳий азобдан юзи буришиб, йўлда уёқдан-буёққа кезиб юрарди.

Қизнинг оҳиста қадам ташлаб келаётганини эшитиб, кўр тўхтади, Эвелина қўлини унинг елкасига қўйди-да, жиддий оҳангда:

— Айт, Пётр, сенга нима бўлди? Нега жуда хафа кўринасан?— деб сўради.

Кўр шартта бурилиб, яна йўлида давом этди. Қиз унинг ёнида борарди.

Қиз унинг кескин бурилиб кетгани ва хомушлигининг сабабини тушунди-да, бир дам бошини қуйи солиб жим қолди. Қўрғон томондан ашула эшитиларди:

З за крутої горы
Вылі талы, орлы
Выліталы, гуркоталы,
Роскоши шукалы...¹

Узоқдан эшителиётган ёш, кучли овоз муҳаббат, бахт, эркинлик тўғрисида куйлар экан, боғдаги дарахтларнинг оҳишта шитирлаган овозини босиб, зим-зиё тунда янграрди...

У ерда ўтирганлар бахтли одамлар, улар ёрқин ва тўлиқ ҳаётдан баҳслашиб ўтирадилар, қиз бундан бир неча минут илгари ўшалар ёнида, шу ҳаёт орзуси билан маст бўлиб ўтирарди, лекин бу ҳаётда унга ўрин йўқ. Пётрнинг туриб кетганини қиз ҳатто сезмади ҳам, бироқ ким билсин, гамга чўмиб танҳо қолган бу минутлар унга нақадар узоқ кўринганикин...

Қиз хиёбонда Пётрнинг ёнида кетаётганда хаёлига ана шундай фикрлар келди. Пётрни гапга солиш, унинг кўнглини топиш ҳеч бунчалик қийин бўлмаган эди. Бироқ Пётр билан бирга бўлиши унинг хафалигини аста-секин тарқатаётганини қиз сезган эди.

Дарҳақиқат, Пётр оҳишта юра бошлади, чеҳраси очилди. У ёнида қизнинг қадам ташлашини эшитаркан, унинг юзидаги оғир руҳий тушкунлик аста-секин йўқолиб, юзида янги ҳиссиёт пайдо бўлди. Бунинг қандай ҳиссиёт эканлигини ўзи ҳам тушунмасди, лекин бу ҳиссиёт унга таниш бўлиб, унинг таъсирига бўйсунга бошлади.

— Нима бўлди сенга?— деб такрор сўради қиз.

— Ҳеч нарса бўлгани йўқ,— деб жавоб берди Пётр маъюс.— Мен дунёда бутунлай ортиқча одам бўлсам керак, деб ўйлайман.

Қўрғонда ашула тўхтади, орадан сал вақт ўтгач, янги ашула бошланди. У зўрға эшитиларди, энди студент бандуристларга тақлид қилиб, қадимги халқ ашулаларидан бирини хиргойи қиларди. Баъзан ашула деярли эшитилмай қоларди. Шунда одам ширин хаёлларга берилиб кетарди, сўнгра секин айтилган ашула япроқларнинг шитирлаши орасидан яна эшители бошларди.

Пётр бехосдан тўхтаб, қулоқ солди.

— Биласанми,— деди гамгинлик билан,— менимча қарияларнинг дунё йилдан-йилга ёмонлашиб кетаётир, деган гаплари тўғри бўлса керак. Илгари ҳатто кўрлар ҳам яхши яшашган.

¹ Бурама тоғлар ортидан, учиб келди бургутлар.
Учиб келди, шовқин солди, Ширин ҳаёт излади...

Уша замон бўлса, мен фортепьяно ўрнига бандура чалишни ўрганиб олардим-да, шаҳар ва қишлоқларда чалиб юрардим... Атрофимга жуда кўп одам тўпланарди, уларнинг ота-боболарининг қилган ишлари, қаҳрамонликлари ва шон-шуҳратларини уларга куйлаб берардим. Ушанда мен ҳам ҳаётда бирор нарсага яраб қолардим. Ҳозир-чи? Ҳатто анави бақироқ кадет бола, эшитдинми гапини? Уша ҳам: уйланаман, қисмга қўмондонлик қиламан, дейди, уни мазах қилиб кулишди, мен бўлсам... мен бўлсам... ҳатто шу ҳам қўлимдан келмайди.

Қиз қўрқанидан мовий кўзларини катта-катта очди: кўзи жиққа ёшга тўлган эди.

— Сенга кичик Ставрученконинг сўзлари таъсир қипти,— деди хижолатда қолган қиз, гапни ҳазилга буришга тиришиб.

— Ҳа,— ўйчан жавоб берди Пётр, кейин қўшимча қилди,— унинг овози жуда ёқимли. Ўзи чиройлими?

— Ҳа, у яхши одам,— деб жавоб берди Эвелина, бироқ бирдан ғазаби қайнаб кескин сўзлади.— Йўқ, у менга сира ҳам ёқмайди! У ўзини жуда ҳам катта тутуди, овози ҳам қўпол, қулоққа ёқмайди.

Пётр қизнинг жаҳл билан айтган бу сўзларини таажжуб билан тинглади. Қиз депсиниб, сўзида давом этди:

— Буларнинг ҳаммаси бўлмағур гаплар! Бунинг ҳаммасини мен биламан, бу Максимдан чиққан найранг. О, ўша Максимни кўргани кўзим йўқ!

— Сенга нима бўлди, Веля?— деб таажжуб билан сўради кўр.— Қанақа найранг?

— Емон кўраман, ёмон кўраман Максимни!— дерди қиз ўжарлик билан.— У режалар тузишга берилиб кетиб, юраги тошга айланиб кетипти... Менга улар тўғрисида гапирма, гапирма... Бировнинг тақдирини ҳал қилишга уларнинг қандай ҳақлари бор?

У бирдан таққа тўхтаб, ўзининг нозик қўлларини шу қадар қисдики, бармоқлари қирсиллаб кетди ва ёш болаларга ўхшаб йиғлаб юборди.

Кўр ҳайрон бўлиб меҳрибонлик билан унинг қўлидан ушлади. Вазмин ва ҳар доим ўзини тута оладиган дўстининг бундай қаттиқ хафа бўлиши Пётр учун кутилмаган ва сабаби номаълум ҳодиса эди. У қизнинг йиғлашига ва бу йиғининг ўз юрагидан отилиб чиқаётган ғалати акси садосига қулоқ солиб турди. Узоқ ўтмиш йиллар эсига тушди. У худди ана шундай хафа бўлиб тепаликда ўтирганини, қиз эса, унинг тепасида худди ҳозиргидек йиғлаб ўтиргани ёдига тушди...

Бирдан қиз қўлини тортиб олди, кўр яна ҳайрон бўлди: қиз куларди.

— Жуда тентакман-да! Мен нима учун йиғлаяпман!..

Қиз кўз ёшини артди-да, ҳаяжон ва меҳрибон товуш билан сўзлай бошлади:

— Йўқ, инсофли бўлайлик: уларнинг иккаласи ҳам яхши дам. Унинг ҳозиргина айтган сўзлари ҳам яхши. Лекин ҳамма учун ҳам шунақа эмас-да.

— Ҳамма учун,— деди кўр.

— Бўлмаган гап!— деб жавоб берди қиз жилмайиб, аммо овозидан ҳамон ўксиниш сезиларди.— Ахир Максим ҳам соғлигида урушда бўлди, энди бўлса бир кунини кўряпти-ку. Биз ҳам...

— Биз дема! Сен, бу — бутунлай бошқа гап.

— Йўқ, бошқа гап эмас.

— Нима учун?

— Шунинг учунки... ҳа, шунинг учунки, сен менга уйланасан, демак, бизнинг ҳаётимиз бир бўлади.

Пётр ҳайрон бўлиб қолди.

— Мен? Сенга-я?.. Демак, сен менга... тегасанми?

— Ҳа, ҳа, бўлмаса-чи!— деб шошилиб жавоб қайтарди қиз, қаяжон ичида.— Вой тентаг-ей! Наҳотки, буни сира ҳам хаёлинга келтирмаган бўлсанг! Ахир, бу жуда осон нарса-ку! Менга уйланмасанг, кимга уйланасан?

— Албатта,— деди Пётр галати бир худбинлик билан, лекин шу ондаёқ тилини тишлаб қолди.

— Менга қара, Веля,— деди қизнинг қўлидан ушлаб.— Боя улар: катта шаҳарларда қизлар ҳамма нарсага ўқишади дейишди. Сенга ҳам кенг йўл очилиши мумкин... Мен бўлсам...

— Хўш, сенга нима бўпти?

— Мен, мен... кўрман!— деб мантиқсиз тугатди сўзини кўр.

Яна ёшлиги, дарёнинг оҳиста шалдираб оқиши, Эвелина билан биринчи марта танишиши ва «кўр» деган сўзни эшитганда қизнинг ҳўнграб йиғлаб юборгани Пётрнинг эсига тушиб кетди... Пётр қизга яна шундай ханжар қадаётганини беихтиёр сезиб қолиб тўхтади. Бир неча дақиқа жимлик ҳўкм сурди. Фақат новдан оқиб тушаётган сувнинг шилдирашигина эшитиларди. Эвелина худди ғойиб бўлгандек, унинг шу ерда турганлиги ҳеч сезилмасди. Дарҳақиқат, унинг юзи буришиб кетди, лекин қиз ўзини тута билди ва қиз сўзга киришганда, унинг овози хазиллашгандек, парвосиз эшитиларди.

— Хўш, кўр бўлсанг нима бўпти?— деди у.— Агар қиз бола кўрлигини севиб қолса, албатта ўшанга тегиши керак... Ҳамма вақт ўзи шунақа бўлади, сен билан мен нима ҳам қилардик?

— Севиб қолса...— деди Пётр жиддий тус билан ва қошларини чимирди, у ўзига таниш сўзнинг янги оҳангини англашга тиришарди...— Севиб қолса, дейсанми?— деб сўради, қаяжони тобора ошиб.

— Ҳа-да! Сен ҳам, мен ҳам бир-биримизни севамиз!.. Қандай тентаксан! Ахир ўзинг ўйлаб кўр: менсиз шу ерда танҳо ўзинг қоласанми?

Боланинг юзи бирданига оқариб кетди-да, катта сўқир кўзлари бақрайиб қолди.

Ҳаммаёқ жимжит эди, фақат сув шилдираб, нималарнидир

куйларди. Баъзан сувнинг шилдираши худди тўхтаб қолаётгандек туюларди, лекин шу ондаёқ яна шилдирар ва тўхтамай давом этарди. Черёмуханинг қалин япроқлари шитирларди, кўрғондан эшитилаётган ашула тинган, лекин энди булбул ашула бошлаб юборган эди.

— Мен ўлиб қолар эдим,— деди кўр, эшитилар-эшитилмас.

Биринчи марта кўришганидаги каби, қизнинг лаблари учди, болаларникидай ожиз товуш билан зўрға:

— Мен ҳам... сенсиз, битта ўзим... бу дунёда...— деди.

Кўр унинг кичкина қўлчасини ушлаб сиқди. Қиз ҳам унинг қўлини сиқди, лекин қизнинг мулойимгина қўл сиқиши илгаригига ўхшамаслиги унга ажиб туюлди: қизнинг кичкина бармоқлари билан юмшоққина қисини унинг дилини қаттиқ ҳаяжонга солган эди. Хуллас, энди унинг ёшлигидаги дўсти илгариги Эвелинадан бошқа, қандайдир янги бир қизни ҳис қилди. Пётр ўз назарида, бақувват ва кучли йигит, қиз эса нозик ва заифдай туюлди. Ана шу ҳиссиётлар таъсири остида Пётр бир қўли билан қизни бағрига босди-да, иккинчи қўли билан унинг ипакдай сочларини силай бошлади.

У ўзини худди ғам-ғуссадан озод бўлгандек сизди, назарида, энди ҳеч қандай орзу-ҳавас йўғ-у, балки фақат ҳозирги ширин дақиқаларгина бордек бўларди.

Боядан бери товушини созлаётган булбул энди овозини баралла қўйиб сайраб юборди, боғни булбул навоси тутиб кетди. Қиз секаниб тушди-да, уялиб Пётрнинг қўлини секин итариб қўйди.

Пётр қаршилиқ кўрсатмади, қизни қўйиб юбориб, тўйиб нафас олди. Пётр қизнинг ўз сочларини тузатаётганини сезарди. Унинг юраги тез-тез, лекин бир маромда урарди, унинг бутун вужудига қон югуриб, ўзида янги куч пайдо бўлганини ҳис этарди. Бир нафасдан сўнг қиз унга одатдаги овози билан: «Юр, энди меҳмонларнинг олдига борайлик», деганда, кўр бу ёқимли овозга ажабланиб қулоқ солди, бу овозда бутунлай янги оҳанг пайдо бўлган эди.

IX

Меҳмон ва мезбонлар кичкина меҳмонхонага тўпланишди, фақат Пётр билан Эвелина йўқ эди. Максим ўзининг кекса ўртоғи билан гаплашиб ўтирар, ёшлар эса очиқ дераза олдида жим ўтиришар эди, бу кичкина жамоада чуқур ва тинч кайфият ҳукм сураб, лекин бу тинч кайфият замирида ҳамма учун равшан бўлмаган, аммо ҳамма сезиб турган қандайдир фожа сезилиб турар эди. Айниқса Пётр билан Эвелинанинг ўрни йўқланиб турарди. Максим гап орасида эшикка кўз ташлаб кўярди. Анна Михайловна эса маъюс эди, ўзининг хушмуомалали меҳмондўстлигини кўрсатиш учун гўёки гуноҳкор одамдек тинмай тарадудланарди, анчагина қорин солган ва ҳамма вақтдагидек хуш-

муомалали пан Попельский кечки овқатни кутиб ўз стулида мудраб ўтирар эди.

Боғдан меҳмонхонага кираверишдаги айвонда оёқ товушлари эшитилиши билан ҳамма ўша томонга қаради, қора ва кент эшикдан Эвелина кўринди, унинг кетидан кўр секин-секин зинадан чиқиб келмоқда эди.

Ҳамманинг унга диққат билан тикилиб турганини қиз сезди, бироқ ўзини билмаганга солди. У одатдагидек шахдам қадам ташлаб, уйнинг ўртасидан юриб ўтди, фақат Максимнинг ер тагидан қараб турганини кўриб, қўлингдан нима келади, дегандек мийғида кулиб қўйди. Пани Попельская ўғлига тикилар эди.

Еш йигит, худди қизнинг қаерга бошлаб кетаётганини билмагандек, унинг кетидан эргашиб борарди. Эшик олдида етганда оппоқ юзли ва хипча гавдали Пётр бирдан чироқ ёниб турган хонанинг остонасида тўхтади. Кейин остонадан ҳатлаб ўтди-да, гарчи хаёли паришон кўринган бўлса ҳам, тез-тез юриб фортепьяно олдида келди.

Тинч кўрғон ҳаётида музика оддий бир нарса бўлиб қолган бўлса ҳам, лекин бу фақат шу уйга хос, фақат шу хонадонда яшовчиларга аталган бир нарса эди. Меҳмонга келган ёшлар кўрғонни ғала-ғовур ва ашула билан тўлдирган кунларда, Пётр сира фортепьянога яқин келмасди, фортепьянони фақат Ставрученконинг тўнғич ўғли чаларди, чунки касби музикачилик эди. Кўрнинг тортинчоқлиги уни жамоадан янада узоқлаштирарди. Кўпчилик орасида бор бўлса ҳам йўқдай ўтирган ўғлини кўрганда онасининг юрак-бағри эзилиб кетарди. Ҳозир Пётр биринчи марта фортепьяно ёнига дадил бориб ўтирганини ўзи ҳам сезмай қолди... У худди уйда бегона одамлар борлигини унутгандай кўринарди. Шунини ҳам айтиш керакки, ёш йигит билан қиз меҳмонхонага киришганда, ҳамма шу қадар жим бўлиб қолдики, кўр уйда ҳеч ким йўқ, деб ўйлаши ҳам мумкин эди. Фортепьянонинг қошқоғини очиб, клавишларини секин босиб кўрди-да, бир неча енгил аккорд чалди. У худди фортепьянодан ёки ўз қалбидан нимадир сўраб тургандек бўларди.

Сўнгра қўлини клавиш устига қўйиб, чуқур хаёлга чўмди, кичкина меҳмонхона янада жимжитроқ бўлиб қолди.

Қоронғи деразалардан тун мўралаб турарди, боғнинг баъзи ерларида деразадан тушган чироқ нурида товланган ям-яшил япроқлар ҳам уйга мўралаб қараб тургандай кўринарди. Пианинонинг ҳозиргина тинган қаттиқ ва ноаниқ гуруллаган овозини эшитган ва кўрнинг оппоқ юзида ғалати илҳом нашъасини кўрган меҳмонлар нафас олмай жим ўтирардилар.

Пётр эса кўр кўзларини юқорига тикиб, гўёки бирор нарсага кулоқ солаётгандек, ҳамон жим ўтирарди. Унинг қалбида мавж урган тўлқин каби хилма-хил туйғулар кўтариларди. Денгиз тўлқини қирғоқдаги қум устида жим ётган қайиқни қандай кўтариб ташласа, номаълум, сирли ҳаёт тўлқинлари ҳам уни шу қадар куч билан тебратиб турарди... Унинг чеҳрасида таажжубланиш,

савол аломати кўринар ва илгари кўринмаган аллақандай хаяжон акс эгарди. Кўр кўзлари қоп-қора бўлиб кўринарди.

У зўр бериб синчиклаб қулоқ солаётган нарсасини гўёки ўз қалбидан топа олмаётгандек туюлди. Бироқ ҳамон ҳайратланиб ўтирган ва кутган нарсасига етолмаган бўлса ҳам, ўтирган ерида бир сесканиб тушди-да, клавишларни босди ва бирдан бостириб келган илҳом тўлқини қўйнида оҳангдор, ёқимли навога берилиб кетди.

Х

Кўрнинг нотадан фойдаланиши умуман қийин. Ноталар ҳам харфлар сингари бўрттириб босилади, шу билан бирга оҳанглар алоҳида белгилар билан белгиланади ва китоб сатрлари сингари бир қатор қилиб босилади. Аккорд қилиб қўшилган оҳангларни белгилаш учун уларнинг ўртасига хитоб аломати қўйилади. Кўрнинг буларни ёддан билиши, шу билан бирга, ҳар бир қўл учун алоҳида ёдлаб олиши табиийдир. Шундай қилиб, бу жуда мураккаб ва қийин иш, бироқ унинг бу ишининг алоҳида таркибий қисмларига бўлган ишқибозлиги бу ишда ҳам Пётрга ёрдам берди. Ҳар бир қўл учун бир неча аккордни ёдлаб олиб, фортепьяно олдига келиб ўтирарди. Бир-биридан ажратиш қийин бўлган бўртдирилган белгилар унинг ўзи учун ҳам кутилмаган равишда оҳангдор жаранглаб эшитилганда, у шу қадар завқланар ва қизиқар эдики, ҳатто ишнинг қийинлиги ҳам билинмасди.

Шунга қарамай, қоғозга ёзилган пьеса билан уни ижро этиш ўртасида ҳали жуда кўп қўшимча жараёнлар бор эди. Белги куйга айланишдан олдин қўлдан ўтиши, мияга ўрнашиши, шундан кейингина созанданинг бармоқларига қайтиб келиши керак эди. Шу билан бирга, кўрнинг музыкага бўлган зўр қобилияти ёд олишдек мураккаб ишга аралашар ва ўзганинг пьесасига ўз таъсирини қолдирмасдан иложи йўқ эди. Пётрнинг биринчи марта эшитган куйи, сўнгра онаси чалиб берган куйлар қулоғига қандай қуюлган бўлса, унинг мусиқий туйғулари ҳам худди ўша тарзда шаклланган эди. У унинг қалбида доим эшитилиб турган кадрдон табиат, унинг қалбида куйлаб турган халқ мусиқаси эди.

Мана ҳозир ҳам, ҳалжонга тўлиб-тошган қалби билан италянча пьесани чалар экан, унинг аккордлариданоқ қандайдир ўзига хос оҳанг эшитилди, бу эса тингловчиларни таажжублантирди. Бироқ бир неча минутдан кейин музыка ҳаммани ўзига мафтун этди, фақат Ставрученконинг музикани касб қилиб олган тўнғич ўғли, ўзига таниш пьесани англаш учун пианиночининг ўзига хос манерасини таҳлил қилиб, узоқ вақтгача қулоқ солиб турди.

Пианинонинг янграқ овози меҳмонхонадан чиқиб, жимиб қолган боққа тараларди... Ёшларнинг кўзларида мароқ ва қизиқиш аломатлари чақнади. Кекса Ставрученко бошини эгиб,

индамай тинглаб ўтирарди, лекин кейинчалик руҳи кўтарилиб, Максимни тирсаги билан туртар ва қулоғига:

— Чалиш деган мана бунақа бўлади. Ҳа ё гапим нотўғри-ми?— деб пичирларди.

Пианинонинг овози кўтарила борган сари кекса жанжалкаш ниманидир, афтидан, ўзининг ёшлигини бўлса керак, эслай бошлади, чунки кўзлари чақнаб, юзлари қизариб кетди, кейин қаддини ростлади, қўлини баланд кўтариб, столга бир мушт урмоқчи бўлди-ю, бироқ ўзини тутди-да, муштини оҳиста столга қўйди. Ўз ўғилларини бир-бир назардан кечириб, мўйловини силади-да, Максимга эгилиб яна:

— Булар қарияларни чиппакка чиқармоқчи... бекор айтишипти! Бир вақтларда сен билан биз ҳам бўш келмасдик, оғайни... Ҳозир ҳам... бўш келмаймиз... Е гапим чаккими?— деб пичирларди.

Музыкага унча ҳуши бўлмаган Максим ҳам бу сафар ўзи тарбиялаган кўрнинг чалишида қандайдир янгиликни сезди-да, трубкасини паға-паға тутатиб завқ билан тинглаб, бошини чайқаб, гоҳ Пётрга, гоҳ Эвелинага қараб-қараб қўярди. Унинг тарбия усулига яна бир номаълум ҳаётий куч тўлқинининг билдирмасдан бостириб кирганини пайқади... Анна Михайловна ҳам қизга қараб-қараб қўяр ва ўз-ўзидан: нима бу — ўғлимнинг чалишидан бахт садолари эшитиляптими ёки ғам-ғуссами... деб сўрагандай бўларди. Эвелина абажурнинг панасида ўтирар, қоронғида унинг фақат йирик кўзларигина қорайиб аниқ кўриниб турар эди. Биргина Эвелина бу оҳангларни ўзича тушунарди, бу оҳангларда кўкариб кетган новлардан оқиб тушаётган сув шилдираши ва қоронғи хиёбондаги гуппирнинг шитирлаши эшитиларди.

XI

Куйнинг ўзгарганига анча бўлди. Пётр итальянча пьесани қўйиб, ўзи ижод эта бошлади. У бундан бир минутча олдин индамай бошини эгиб, ўтмишдаги саргузаштларини эслаб, ичига сидиролмаётган таассуротларнинг ҳаммасини куйга солиб чала бошлади. Бу куйда табиатнинг шовқини, шамолнинг гувуллаши, ўрмоннинг шитирлаши, дарёнинг шовиллаши, олис-олисларга кетиб сўнувчи шовқинлар ўз ифодасини топган эди. Буларнинг ҳаммаси — табиатнинг сирли куйлари киши қалбида уйғотадиган аллақандай чуқур бир туйғу билан чамбарчас боғланиб кетган эди,— у туйғуга ном топиб қўйиш ҳам қийин эди... Қайғу-ҳасратми?.. Ундай дейилса, нима учун бу қадар ёқимли ва нашъали? Шодликми?.. Ундай бўлса, нима учун одамни шу қадар чуқур, шу қадар чексиз қайғуртиради, ғамга ботиради?

Баъзан товушлар кучаяр ва авжга чиқарди. Музикачининг чеҳраси аллақандай жиддий тусга киради. Бу кутилмаган куйларда шунча зўр куч борлигига унинг ўзи ҳам ажабланганга ва

яна ниманидир кутаётганга ўхшарди... Яна бир неча зарб билан буларнинг ҳаммаси гўёки қудратли ва ниҳоятда ажойиб гармонияга айланиб кетаётгандек туюларди, шундай пайтларда тингловчилар нафасларини ичларига ютиб қимир этмай ўтирардилар. Бироқ товушлар авжга чиқибоқ худди кўпикка айланиб, сачраб йўқолиб кетаётган тўлқиндек қандайдир аччиқ фиғон билан пасаярди ва таажжубланиш ноталари анчагача ҳавода янграб турарди.

Кўр бир оз жим қоларди, меҳмонхонага яна сукунат чўқарди, фақат боғдаги япроқларнинг шитирлаган товушларигина бу тинчликни бузиб турарди. Ўтирганларни мафтун этган ва уларни бу оддийгина уй деворларидан олиб чиқиб узоқ жойларга олиб кетган хаёл бузиларди, кичкина хона яна уларнинг атрофини сиқиб тургандек бўларди ва музикачи то куч тўплаб яна чала бошлагунча, қоронғи деразалардан тун мўраларди.

Товушлар нималарнидир излагандек, яна авжга чиқиб, янада кўтарилиб янгради. Гоҳ ишқ-муҳаббат ва ғам-ҳасратдан, гоҳ ўтмиш кулфатлари ва шон-шарафдан, гоҳ мардлик ва орзу-тилақлардан баҳс этувчи халқ ашулаларининг оҳанглари қандайдир ноаниқ жаранглаб эшитиларди. Бу билан кўр ўз туйғуларини тайёр ва ўзига таниш бўлган шаклларга солиб кўрарди.

Бироқ бу қўшиқ ҳам тугаркан, кичкина меҳмонхонада ҳал бўлмай қолган масаланинг ноласи титраб, оғир сўнди.

XII

Куй ноаниқ нола билан тугаган чоғда, Анна Михайловна ўғлига қараган эди, узоқ ўтмишдаги баҳорнинг қуёшли кунларидан бири эсига тушди, ўша куни ўғли, кишини ҳаяжонлантирувчи баҳор табиатининг қаттиқ таъсири остида ҳушидан кетиб қолган эди, ўғлининг юзидаги ҳозирги ифода ҳам ўшанга ўхшарди.

Аммо буни фақат онанинг ўзигина сизди. Меҳмонхонада ғалаговур бошланди. Кекса Ставрuchenко Максимга алланималар деб бақирарди, завқ ва ҳаяжонга тўлган ёшлар музикачининг қўлини сиқишар ва келажакда донгдор санъаткор бўлажagini каромат қилардилар.

— Ҳа, шундай,— деб тасдиқлади Ставрuchenконинг тўнғич ўғли.— Сиз халқ куйларини, уларнинг хусусиятларини жуда яхши ўзлаштириб олибсиз. Халқ куйлари сизга сингиб кетипти, сиз уни мукамал билиб олибсиз. Аммо, айтинг-чи, дастлаб қандай пьесани чалдингиз?

Пётр итальянча пьесанинг номини айтди.

— Мен ҳам шундай ўйлаган эдим,— деб жавоб қайтарди ёш йигит.— Бу куй менга сал-пал таниш... Сиз жуда бошқача чалар экансиз. Сиздан яхши чаладиганлар кўп, лекин бу пьесани ҳеч ким сиздай чалолган эмас... Буни худди итальянча музика-

нинг малорус музыка тилига таржимаси деса бўлади. Сиз музыка билан жиддий шуғулланишингиз керак, ана шунда...

Кўр диққат билан тингларди. У биринчи марта ҳамманинг диққатига сазовор бўлгани ва шунинг учун унинг ўз кучига бўлган ишончи ортганини сезарди. Наҳотки, бу сафар унинг ўзини сира ҳам қаноатлантирмаган ва унга бутун ҳаётида мисли кўрилмаган кўп ҳасрат бағишлаган бу куйлар бошқаларга шу қадар қаттиқ таъсир қилган бўлса? Демак, у ҳам ўз ҳаётида бирон нарсага яраб қолар экан-да? У ҳамон пианино клавишларидан қўлини олмай ўтирар экан, бирдан ғала-ғовур ичида қўлига кимнингдир иссиқ қўли текканини сизди. Пётрнинг олдига Эвелина келиб, унинг қўлларини мулојимгина сиқиб, қувонч тўла ҳаяжон билан оҳиста пичирлади:

— Эшитдингми? Сен ҳам касбли бўлишинг мумкин. Бу ерда ўтирганларнинг ҳаммасини қандай ҳаяжонга келтирганингни бир кўрсанг, билсанг эди...

Кўр сесканди-да, қаддини ростлади.

Бу қисқа ҳолатни Пётрнинг онасидан бошқа ҳеч ким сезмади. Худди ёш муҳаббат ўз бўсасини унга тақдим этгандек, юзи лоладай қизариб кетди.

Кўр ҳамон ўрнидан қўзғалмай ўтирар эди. У қалбига қуюлиб келаётган янги бахт таассуротлари билан курашарди, балки қалбидан шаклсиз, қора булут каби босиб келаётган фалокатнинг яқинлашаётганини сезганмиди...

ОЛТИНЧИ БОБ

I

Эртаси куни Пётр барвақт уйғонди. Бўлма жимжит, уйда ҳам ҳали ҳеч қандай товуш эшитилмас эди. Тунда очиқ қолган дераза орқали боғдан тонг шабадаси кириб турарди. Пётр кўр бўлса ҳам, табиатни жуда яхши сезарди. Ҳали вақт эрталигини, уйнинг деразаси очиқ турганини биларди: дарахт шохларининг шитирлаши баралла эшитилиб турарди. Бугун Пётр буларнинг ҳаммасини айниқса равшан сизди, у ҳатто қуёшнинг уйга мўралаб турганини, агар қўлини деразага узатса, дарахт шохларидан шуднинг тўкилишини ҳам биларди. Бундан ташқари, у бутун вужуди қандайдир янги, илгари сира тотиб кўрмаган туйғулар билан тўлиб-тошганини ҳам сезар эди.

Пётр боғда аллақандай кичкина қушчанинг сайрашига ва ўзининг қалбида кучайиб бораётган ғалати бир туйғуга қулоқ солиб, яна бирмунча вақт ўрнидан қўзғалмай ётди.

«Менга нима бўлди?» — деб ўйлади у ва шу ондаёқ Эвелинанинг кеча кечқурун, эски тегирмон бошида: «Наҳотки, сен бу ҳақда сира ўйламаган бўлсанг?.. Вой тентаг-эй!..» дегани эсига тушди.

Дарҳақиқат, Пётр бу тўғрида сира ўйламаган эди. У Эвелинанинг яқинлигидан роҳатланарди, лекин биз нафас олиб турган ҳавони сезмаганимиз каби, у ҳам буни кечаги кунгача ҳеч сезма-

ган эди. Сувнинг ойнадай текис юзига тош тушиб уни мавжлан-тириб юборгандек, бу ёқимли сўзлар ҳам кеча унинг қалбига осмондан тушгандек туюлди: ҳалигина сувнинг юзи ойнадек текис, сокин бўлиб, қуёшнинг нуруни, кўм-кўк осмонни ўзида акс эттириб турган эди... Бир зарб билан у остигача тўлқинланиб кетди.

Бугун Пётр дили покланиб турди, унга қадрдон дўст бўлган қиз ҳам бутунлай бошқача бўлиб кўринди. Кечаги воқеа ва гапларнинг ипидан-игнасиғача батафсил ҳаёлидан ўтказар экан, қизнинг «янгича эшитилган» овозига таяжжуб билан қулоқ соларди. «Севиб қолган бўлса... Вой тентаг-эй!..»

Ирғиб ўрнидан турди-да, апил-тапил кийиниб, боғнинг шудринг босган йўлкасидан эски тегирмон томонга қараб югурди. Сув кечагидек шилдираб оқар, турфа гуллар ҳам худди кечагидек шитирларди, фақат кеча қоронғи эди, ҳозир эса порлоқ қуёш нур сочиб турарди. Пётр қуёш нуруни илғари ҳеч қачон бугунгидек яққол «сезмаган» эди. Унинг асабларини қитиқлаётган ёқимли куннинг бу ўйноқи нурлари, хушбўй шабнам ва эрталабки соф ҳаво билан унинг қалби тўлиб-тошгандек бўларди.

II

Бутун кўрғон очилиб, яшнаб кетгандай бўлди. Анна Михайловна худди яшариб кетгандек кўринарди, Максимнинг гарчанд паға-паға тутун орасидан худди четлаб ўтиб кетаётган момақалди роқдай гулдираши тез-тез қулоққа чалиниб турса ҳам қовоғи очилиб, қазиллашадиган бўлиб қолди. У кўп одамлар ҳаётни тўй-томоша билан тугайдиган аллақандай бемаза романга ўхшатса керак, ҳолбуки дунёда яна шундай нарсалар ҳам кўпки, баъзи бировлар бу тўғрида чуқурроқ ўйлаб кўрсалар ёмон бўлмайди, дерди. Жуда семириб, кўркамлашиб кетган, сочлари бир текисда чиройли оқараётган, юзи қип-қизил пан Попельский, афтидан, бу сўзлар менга қаратиб айтилган бўлса керак, деб ўйлаб, Максимнинг сўзини маъқуллар ва жуда яхши юришиб турган хўжалигини кўргани чиқиб кетарди. Ешлар бир-бировларига қараб қўйишар ва қандайдир ўзларича аллақандай планлар тузишарди. Пётр музикани жиддий ўрганиши ва уни охирига етказиши лозим эди.

Куз кунларидан бирида, йиғим-терим тугаб, далаларда мезонлар офтобда ялтираб учиб юрган пайтда Попельскийлар бутун оиласи билан Ставрученколарникига жўнашди. Ставрученколарнинг имениеси Попельскийларникидан етмиш чақиримча нарида эди, аммо манзара жуда ўзгариб кетар эди: Карпат тоғларининг Волиндан ва Прибушьедан кўриниб турган охирги силсилалари тугаб, Украина чўллари бошланарди. Баъзи жойларида жарликлар учрайдиган бу текисликларда боғ-роғ ва кўкаламзорларга чўмган қишлоқлар ва йироқ уфқда ҳайдалган ва экин ўриб олинган далалар ортида баланд қабрлар кўзга ташланарди.

Бундай узоқ сафарлар умуман бу оиланинг одатида йўқ эди. Пётр ўзига жуда яхши таниш бўлган қишлоқ ва яқин атрофдаги далалардан нарига ўтдимиз, бўлди, дарров адашиб қолар, ўзининг кўрлигини кўпроқ сезар, сал нарсага ҳам хуноби ошиб безовта бўларди. Аммо бу гал таклифни мамнунит билан қабул қилди. Ўз туйғуларини ва уйғониб келаётган талант кучини сезган ўша кечадан кейин Пётр ўзини қуршаб турган қора ва ноаниқ ташқи дунёга дадилроқ қарай бошлади. Бу дунё унинг хаёлида тобора кенгайиб, уни ўзига жалб эта бошлаган эди.

Ҳадемай орадан бир неча кун ҳам ўтиб кетди. Пётр энди ёшлар орасида ўзини анча эркин сеза бошлади. У Ставрученконинг тўнғич ўғли зўр маҳорат билан чалишини ва консерватория ҳамда пойтахтда бўладиган концертлар тўғрисидаги ҳикояларини диққат ва ҳавас билан тингларди. Ставрученко Пётрнинг ҳали камолотга етмаган, лекин кучли музика ҳиссиёти тўғрисида ҳар сафар гапирганда, унинг юзлари қип-қизариб кетарди. Энди у бурчак-бурчакда уялаб ўтирмас, балки бир оз тортиниб бўлса ҳам, ҳар ҳолда ҳамма билан баб-баравар гапга аралашадиган бўлган эди. Эвелинанинг гапга аралашмай, вазмин ўтиришлари ҳам йўқолди. У ўзини эркин сезар, дам ўтмай хушчақчақ кулиши эса ҳаммани завқлантирарди.

Имениедан ўн чақиримча нарида N. деган эски ибодатхона бор эди, бу ибодатхона ўлкада ҳаммага машҳур эди. Бир замонлар бу ибодатхона шу ўлканинг тарихида катта роль ўйнаган эди, татар галалари ибодатхонани худди чигиртка каби бир неча марта қамал қилиб, ёйдан ўққа тутган. Баъзан полякларнинг хилма-хил отрядлари қалъанинг деворларига тирмашиб ҳужум қилган, ёки, аксинча, казаклар уни ишғол этган қиролнинг солдатларидан озод этиш учун ёпирилиб ҳужумга ўтганлар... Ҳозир эски миноралар қулаб тушган, деворнинг ўрнига баъзи жойлари ибодатхона полизини деҳқонларнинг молларидан сақлаш учун, тахтадевор билан тўсилган, чуқурлар ичига эса тарик экилган эди.

Бир куни, кеч кузнинг очиқ ҳаволи илиқ кунларидан бирида, мезбонлар ва меҳмонлар шу ибодатхонага жўнашди. Максим хотинлар билан бирга баланд рессорли ва худди қайиқдай лапанглаб юрадиган катта аравада жўнади. Ёш йигитлар, шу жумладан Пётр ҳам отда кетишди.

Кўр бошқа отларнинг дукур-дукур юришига ва олдинда кетаётган арава ғилдираklarининг ғижирлашига қулоқ солиб, бемалол борарди. Унинг от устида бемалол ва дадил кетаётганини кўрган киши, бу чавандознинг йўл кўрмаслигига ва ихтиёрни отга ташлаб қўйганига ишонмас эди. Анна Михайловна дастлаб бегона отдан ва нотаниш йўлдан қўрқиб хавфсираган ҳолда ўғлига қараб-қараб қўяр, Максим ва Пётрга кўз қирини ташлаб, устозларча кибр билан хотинларнинг қўрқоқлигини масхара қилиб борарди.

— Биласизларми... — деди студент, аравага яқинлашиб. — Шу ерда ғалати бир қабр борлиги ҳозир менинг эсимга тушди, бу қабрнинг тарихини ибодатхона архивини ахтариб топдик. Агар

истасангиз, ўша ёққа буриламиз. Узоқ эмас, қишлоқдан чиқа-
веришда.

— Нега биз билан юрганингизда, нуқул шунақанги қайғули хотираларни ўйлаб юрасиз-а? — деб кулди Эвелина.

— Бу саволга кейинроқ жавоб бераман!.. Колодияга, Остап-
нинг ўтлоғи томонга бур, ҳу анави четан ёнига бориб тўхта, — деб қичқирди кучерга ва отнинг бошини буриб, орқада қолган ўртоқ-
ларининг ёнига от қўйиб кетди.

Орадан сал вақт ўтгач, ёш йигитлар гилдиракларини лапанг-
латиб, тупроқни тўзғитиб тор кўчадан кетаётган соябон араванинг
олдидан отларини чоптириб ўтиб кетишди-да, отдан тушиб, отлар-
ни четанга боғлашди. Уларнинг иккитаси хотин-қизларга кўмак-
лашиш учун аравага қараб югурди, Пётр эса эгарнинг қошига
суяниб, ўзининг қаерда турганини билишга тиришиб, ерга қараб
турарди.

Кузнинг бугунги очиқ ҳаволи куни унга тун каби қоронғи
туюлса ҳам, атрофдаги ёрқин товушлар жон киритиб турар эди.
Пётр яқинлашиб келаётган арава гилдиракларининг ғижирлаши
ва уни кутиб олган ёшларнинг хушчақчақ ҳазилларига қулоқ со-
либ турар эди. Унинг олдида турган отлар пўлат безакли
жиловларини жаранглатиб, четаннинг нариги томонидаги бур-
ган ўтга бўйин чўзишади... Сал наридан, афтидан, полиздан бўл-
са керак, оҳиста ашула эшитилади, ашула энгил шабадада
оҳиста ва ғамгин эшитиларди. Боғдаги дарахт барглари шитир-
лайди, қаердадир лайлак томоғини қоқади ва худди тўсатдан
бир нарса эсига тушиб кетгандек хўрознинг қанот қоқиши ва
қичқириши, қудуқнинг сув чиқарадиган шотисининг оҳиста ғи-
жирлаши эшитилади — буларнинг ҳаммаси қишлоқда иш куни-
нинг қизиб турганини билдирарди.

Дарҳақиқат, улар энг чеккадаги боғнинг олдида тўхташган
эди... Узоқдан эшитилувчи овозлар ичида ибодатхона қўнғироғи-
нинг баланд жаранглаган товуши ҳаммасидан аниқроқ эшитилар
эди. Шу қўнғироқнинг овозиданми, ёки шамолнинг учириб кели-
шиданми, ёхуд, қандайдир, унинг ўзига ҳам номаълум аломат-
лариданми, ҳар ҳолда Пётр, қаердадир, нариги томонда ибодат-
хонанинг орқасида, жарлик борлигини сизди, эҳтимол, бу дарё-
нинг қирғоғидир, дарёнинг нариги томони унга поёнсиз кенглик
бўлиб туюлар, у ернинг тинч ҳаёти, ноаниқ товушлари зўрға эши-
тиларди. Кечки туманда узоқ ерлар бизга ноаниқ ва жимирлаб
кўринганидек, бу товушлар ҳам унга узилиб-узилиб, жуда секин
эшитиларди ва шу билан у олисларни тасаввур этарди.

Шамол шляпасининг остидан чиқиб турган бир тутам сочини
ҳилпиратар ва қулоғига худди қадимги Эола арфасининг¹ садоси-
дек куйлаб турарди. Хаёлига ёшлигидаги аллақандай хотиралар

¹ А р ф а — чилтор, тикка қўйиб, торлари чертиб чалинадиган музыка асбо-
би; ривоятларга караганда, шамол худоси Эоланинг қуёш чиққан вақтда шамолда
нозик овоз чиқарадиган арфаси бўлган эмиш.

келарди, кичкина болалик чоғини эсларди, айрим хотиралар шамол, товуш ва яна аллақандай туйғуларда гавдаланар эди... Унинг назарида, узоқдан эшитилаётган қўнғироқ товуши ва аранг эшитилаётган ашула билан қўшилиб кетган шамол, бу ернинг узоқ ўтмишидан ғамгин ҳикояни сўзлаётгандек, унинг ўз ўтмиши тўғрисида ё бўлмаса ноаниқ, қоронғи келажаги тўғрисида сўзлаётгандек бўларди.

Бир нафасдан кейин арава етиб келди, ҳамма аравадан тушди ва четан девордан ошиб ўтлоққа кетишди. Ўт ва бурган босиб ётган бурчакда, ерга ботиб йўқолиб кетишига сал қолган катта мрамар тош ётар эди. Қизил-пушти гулли қариқизнинг кўм-кўк япроқлари, япалоқ отқулоқлар ва ингичка пояли ўтлар шамолда секин-секин чайқалиб турарди, қабр четидаги ўтларнинг нималарнидир шивирлаши Пётрга эшитилар эди.

— Бу ёдгорликнинг борлигини биз фақат яқиндагина билдик,— деди Ставрученконинг кенжа ўғли, аммо бу ерда ким ётганини биласизларми? Бир замонларда донг чиқарган паҳлавон, казаклар отрядининг бошлиғи Игнат Қарий ётипти...

— Эски қароқчи шу ерда ўз қабрини топган экан-да?— деди Максим, хаёлга чўмган ҳолда.— Бу ерга, Колодняга қандай келиб қолипти?

— 17... йилда казаклар билан таштарлар, поляк қўшинлари ишғол қилиб турган шу ибодатхонани қамал қилганлар... Татарларнинг субутсиз иттифоқчи эканликларини биласиз... Афтидан, қамалдагилар мирзага пора бериб ўз томонига оғдириб олишган, кечаси татарлар поляклар билан биргаликда казакларга ҳужум қилган бўлсалар керак. Шу ерда Колодня яқинида, тунда қаттиқ жанг бўлган. Татарлар тор-мор қилинган, лекин казаклар тунги жангда ўз атаманларидан жудо бўлганлар.

— Бу воқеада,— деб давом этди ёш йигит ўйланиб,— яна бир киши қатнашган, лекин иккинчи қабрни ахтариб тополмадик. Биз ибодатхонадан топган қадимги лавҳага қараганда, Қарий билан бу ерга, атаманни жангларда кузатиб юрадиган ёш бандурист... кўр ҳам... кўмилган.

— Кўр-а? Жангларда қатнашганми?— кўрқув ичида сўради Анна Михайловна ва дарҳол ўз ўғлини даҳшатли тунги жангга қатнашганини кўз олдига келтирди.

— Ҳа, кўр. Бу тарихни полякча-малоросча-черков тилида иншо этилган ёзувига қараганда, афтидан, у запорожьелик машҳур қўшиқчи бўлса керак... Шошманглар, ўша ёзувни билсам керак: «Юрко деган шонли казак қўшиқчиси ҳамиша у билан юрарди. Қарийнинг ёнидан сира силжимасди, Қарий ҳам уни чин кўнгилдан севарди. Юрко куйга шу қадар уста эдики, ҳатто қашқирлар ҳам унинг куйини эшитиб маҳлиё бўлар эди, аммо Қарийни ўлдирган динсиз татарлар Юрконинг ногиронлигига ҳам қарамасдан, тунги жангда чопиб ташладилар. Қўшиқчи ҳам, паҳлавон ҳам бир ерга кўмилди, икковига ҳам абадий шон-шарафлар бўлсин, омин»...

— Плитанинг сатҳи кенг экан,— деди биров.— Балки уларнинг ҳар иккиси ҳам бир ерга қўйилгандир...

— Тўғри, шунда-ю, лекин ёзувни йўсин босиб кетипти... Қаранглар-а, плитанинг бошига булава билан бунчук¹ расми солинган. Қолган ҳамма ерни моғор босиб кетипти.

— Тўхтанглар,— деди, бутун гапни ҳаяжон билан эшитиб турган Пётр.

Пётр лавҳа олдиға келиб, энгашди-да, нозик бармоқлари билан лавҳа устидаги ўтти ушлаб кўрди. Сўнгра майса тагидан бўртиб чиқиб турган тошни пайпаслаб кўрди.

У осмонға қараб қошларини чимирган ҳолда бир минутча ўтирди. Сўнгра ўқий бошлади.

— «...Карий лақабли Игнатий... тангрининг тақдири билан... татар отган камон ўқи билан ўлдирилган...»

— Буни ўзимиз ҳам ўқий олдик,— деди студент.

Кўрнинг қалтираган ва букилган бармоқлари тобора пастга тушарди.

— «Ўлдирилган...»

— «Душман томонидан...» — деб давом эттирди студент шошилиб.— Юрконинг ўлдирилиши тасвирланган лавҳада ҳам шу сўзлар бор эди... демак тўғри: у ҳам худди шу ерга, битта қабрга қўйилган...

— Шундай, «душман томонидан»,— деб ўқиди Пётр.— Буёғи ўчиб кетган. Шошманг, яна бор, «татарнинг қиличи билан чопилган...» яна бир сўз борға ўхшайди... йўк, бахтға қарши, ўчиб кетипти.

Дарҳақиқат, юз эллик йилдан буён ётган лавҳадаги бандурист тўғрисидаги сўзларнинг ярмиси ўчиб кетган эди.

Ҳамма бир неча дақиқа жим қолди, фақат баргларнинг шитирлаган овозигина эшитиларди. Кимнингдир чуқур хўрсиниб уф тортиши жимликни бузди. У шу боғнинг эгаси ва қадимги атаманинг сўнгги қароргоҳининг меросхўри Остап эди, у меҳмонлар ёнига келиб, юз йиллардан буён қор ва ёмғир остида ётиб, кўзи очиқ одамлардан яшириниб ётган сўзларни қўли билан пайпаслаб ўқиётган ва кўзлари бақрайиб осмонға қараб турган ёш йигитға таажжуб билан термиларди.

— Худонинг қудрати! Кўзи кўрадиган одам кўролмаган нарсалар худонинг қудрати билан кўрларға кўринар экан-да,— деди у Пётрға эҳтиром билан қараб.

— Бу Юрко — бандурист нима учун менинг ёдимға тушганини энди тушундингизми, панночка?— деб сўради, студент эски арава кўчани чангитиб ибодатхона томонға қараб юра бошлаганда.— Бир ерда кўниб турмайдиган Карийнинг отлиқ отрядини кўр қандай қилиб кузатиб юрар экан, биз ака-ука бунга жуда ҳай-

¹ Булава ва бунчук — запорожьелик казак ва полякларда гетман ҳукуматининг белгиси (булава — учига шар ўрнатилган туг; бунчук — тугға ўрнатилган от думи).

рон қолдик. Фараз қилайликки, ўша вақтда у Кошевой¹ эмас, балки оддий шайка бошлиғи бўлган бўлсин. Лекин шу нарса маълумки, у оддий гайдамакларга² қўмондонлик қилмай, балки ҳамма вақт отлиқ юрадиган казак овчилар отрядига қўмондонлик қилган. Одатда, бандуристлар бўйнига халта осиб, қишлоқма-қишлоқ ашула айтиб юрадиган кекса гадойлар бўларди... Фақат бугун, сизнинг Пётрингизни кўриб, елкасига милтиқ ўрнига бундура осган отлиқ кўр Юрко кўз олдимда гавдаланди...

— Эҳтимол, у ҳам жангларда қатнашгандир... Ҳар ҳолда, походларда ҳам, хавф-хатарларда ҳам бирга юрган бўлса керак... — деб сўзини давом этди. — Хавф-хатарли походларда қатнашганлиги аниқ. Украинамизнинг жуда ажойиб тарихи бор-да!

— Қандай даҳшат! — деб уф тортди Анна Михайловна.

— Қандай яхши эди! — деб эътироз билдирди ёш йигит.

— Энди бунақанги ишлар бўлмайди, — деди жиддий, аравага етиб олган Пётр. У қошини чимириб ёнидаги отларнинг қадам ташлашига диққат билан қулоқ солди-да, отини арава билан ёнма-ён юргизди... Унинг чеҳраси одатдагидан кўра ҳам оқариб кетган бўлиб, қаттиқ ҳаяжонлангани сезилиб турарди. — Энди уларнинг ҳаммаси йўқолиб кетган, — деб такрорлади Пётр.

— Йўқолиши лозим бўлган нарсалар — йўқолиб кетди, — деди Максим, эътиборсизлик билан. — Улар ўз ҳолига яраша яшаган, сизлар ҳам ўз қилмишларингиздан топасизлар...

— Айтишга осон, — деди студент, — сиз даврингизни суриб олдингиз...

— Ҳаёт ҳам мендан оладиганини олди, — деб кулимсиради кекса гарибальдичи, қўлтиқтаёқларини кўрсатиб. Бир оз жим тургандан кейин, сўзида давом этди:

— Мен ҳам бир вақтлар жанг қилишни, унинг жўшқин поэзияси ва эркини ҳавас қилардим... Ҳатто Туркияга бориб, Содиқнинг³ кўл остида ҳам бўлганман.

— Кейин нима бўлди? — деб шошилиб сўрашди ёш йигитлар.

— Сизларнинг «эркин казакларингизнинг» турк истибодига хизмат қилганини кўриб, ҳафсадам пир бўлди... Эски майнабозлик ва қаллоблик!.. Тарих бу эски увадаларни ахлатхонага чиқариб ташлаганини ва энг муҳими — чиройли формаларда бўлмай, балки маскарада эканлигини билдим... Ана ўшандан кейин Италияга кетдим... Гарчи мен уларнинг тилини билмасам ҳам, уларнинг орзулари йўлида жон беришга тайёр эдим...

Максим жиддий ва самимият билан гапирарди. Ставрученко билан ўғилларининг ўртасида бўлиб турадиган қизгин торти-

¹ Кошевой — Запорожьедаги ҳарбий отряднинг атамани.

² Гайдамак — XVII—XVIII асрларда Украинада полякларга қарши курашда қатнашган кўзғолончи казак.

³ Содиқ подшо номи билан машҳур бўлган украин романтиги. Чайковскийнинг лақаби: у Туркиядаги казакларни мустақил сиёсий куч сифатида уюштиришни орзу қилган эди.

шувларда, одатда, Максим иштирок этмас ва ёшларнинг уни ўз дўстимиз деб унга шикоят қилишига эътиборсиз кулиб қўярди. Энди бўлса, ўт босиб кетган эски тош устида ҳаммани ҳаяжонга солган бу драма Максимга ҳам таъсир қилганлиги, бундан ташқари, бу ўтмишдаги тарихий воқеа Пётрга ҳозирги ҳамма нарсадан яқинроқ бўлиб туюлганлиги унинг юзида пайдо бўлган аломатлардан сезилиб турар эди...

Бундан бир неча дақиқа илгари Остапнинг ўтлоғида кечирилган жонли ҳиссиёт таъсири остидами, — чунки мрамор тош ўтмишдан асар қолмаганлигини жуда равшан кўрсатиб турарди, — ёки кекса ветераннинг ҳурматга сазовор бўлган таъсири остидами, ҳар ҳолда ёш йигитлар бу сафар унга эътироз билдиришмади...

— Ўша, бизнинг қисматимизга нима қолади? — деб сўради студент, бир оз жим тургач.

— Яна ўша абадий кураш.

— Қаерда? Қай шаклда?

— Ахтаринг, — деб қисқа жавоб берди Максим.

Максим одатдагидай истехзо қилмай, бу сафар жиддий гапиришга мойил эди. Бироқ бу ҳақда жиддий гапиришга вақт қолмаган эди... Арава ибодатхона эшигига келиб тўхтади, студент энгашиб Пётр минган отнинг жиловидан тутди. Пётрнинг ниҳоятда ҳаяжонланаётгани чеҳрасидан яққол кўриниб турар эди.

III

Ибодатхонага келганлар, одатда, эски черковни томоша қилишар ва қўнғироқхонага чиқишарди, қўнғироқхонадан узоқ-узоқ жойлар кўринади. Ҳаво очиқ пайтларда губерня шахрининг уфқда оқариб турган уйлари ва илон изи бўлиб оқаётган Днепр гира-шира кўзга чалинарди.

Меҳмонлар қўнғироқхонанинг қулф турган эшиги олдига келганда, вақт тушдан оққан эди, Максим эса монахларнинг ҳужраларидан бирининг пешайвонида қолди. Узун тўн ва чўққи қалпоқ кийган ориққина ёш монах гумбаз остида бир қўли билан берк эшикнинг қулфини ушлаб турар эди... Сал нарироқда, худди бирон нарсадан қўрқиб кетган бир гала қушдек, бир тўда болалар турар эдилар. Монах билан бу шўх болалар ўртасида яқиндагина аллақандай жанжал бўлиб ўтгани кўриниб турарди. Монахнинг шижоат билан қараб туриши ва қулфга маҳкам ёпишиб олганига қараганда, болалар меҳмонлар кетидан қўнғироқхонага чиқишмоқчи бўлган-у, лекин ёш монах эса уларни киргизмаётгани кўриниб турарди. Унинг жаҳди чиқиб, ранги ўчган юзида фақат қизил доғлар кўринарди холос.

Ёш монахнинг кўзлари жуда ғалати ва ҳаракатсиз кўринарди... Бу одамнинг юзидаги ифодани ва унинг бақрайиб турган кўзларини дастлаб Анна Михайловна кўрди ва кайфи учиб, Эвелинанинг қўлидан маҳкам ушлаб олди.

— Кўр экан, — деб пичирлади қиз, қўрқиб кетиб.

— Секинроқ, — деди она, — тагин... сезяпсанми?

— Ҳа...

Ёш монахнинг башараси Пётрга жуда ўхшаш эканини сезмаслик мумкин эмас эди. Унинг юзи оппоқ, унинг ҳам кўзи очиқ, бақрайган — ҳаракатсиз, шу билан бирга, ҳар бир янги товушни эшитганда, унинг ҳам қошлари безовталаниб чимирилар ва худди ҳурккан ҳашаротнинг узун пайпаслагичига ўхшаб кетар эди... Унинг юз бичими, қўполроқ гавдаси бесўнақай эди, аммо шунинг учун ҳам Пётрга жуда ўхшаб кетарди. Ботиқ кўкрагини чангаллаб, бўғилиб йўталганда Анна Михайловна унга тикилиб қаради, унинг кўзига худди арвоҳ кўрингандек бўлди...

Ёш монах йўталиб бўлиб эшикни очди-да, остонада туриб, хириллаган товуш билан:

— Болалар йўқми? Қочинглар, лаънатилар, — деб сўради ва бутун гавдаси билан болалар томонга ташланди, сўнгра ёш йигитларни олдинга ўтказиб юборгач, хасисларга хос ёлворувчан товуш билан:

— Қўнғироқчига ҳам садақа берасизларми? Эҳтиёт бўлинглар, йўлак қоронғи... — деди.

Ҳамма меҳмонлар зинадан чиқа бошлашди. Тик ва ноқулай зиналарни кўриб чиқайми-чиқмайми, деб тарадудланаётган Анна Михайловна ҳам, худди бўйсунгандек, бошқалар кетидан чиқа бошлади.

Кўр кўнғироқчи эшикни ёпди... Йўлакни қоронғилик босди, зинанинг муюлишларида уриниб-туртиниб чиқиб кетаётган ёшларни пастдан туриб қўрқиб кузагаётган Анна Махайловна фақат бир оздан кейингина қалин тош девордаги кичкина тирқишдан қиялаб тушиб турган хира нурни кўрди. Бу нурда бир нечта чанг босган қинғир-қийшиқ харсангтош кўринди.

Ташқарида қолган болаларнинг:

— Амаки, жон амаки, биз ҳам кирайлик, — деган овози эшитилди. — Амаки, жон амаки, биз ҳам кирайлик!

Қўнғироқчи жаҳл билан эшикка ташланиб, темир қопланган эшикни кучининг борича мушти билан дукиллата бошлади.

— Йўқолинглар, йўқолинглар, бадбахтлар... Ҳу, бўйнинг узилгурлар! — деб, жаҳл билан бўғилиб бақирди кўр.

— Аблах кўр, — бирданига бир неча овоз эшитилди ва эшикнинг нариги томонидан бир неча ялангоёқ болаларнинг тапир-тупур оёқ товуши эшитилди.

Қўнғироқчи бир оз қулоқ солиб тургач, чуқур нафас олди.

— Сен лаънатилар ўлмадиларинг, мен қутулмадим... Қирилиб кетларинг-э... Эй, худоё-худовандо! — деди кўр, унинг овозидан энди азоб чекавериб чарчаганлиги ва қийналиб кетганлиги сезиларди.

— Ким бу? Нима қилиб турибсан? — деб зарда билан сўради у, биринчи зинадаёқ тўхтаб қолган Анна Михайловнага туртиниб кетиб.

— Чиқаверинг, чиқаверинг. Қўрқманг, — деди кейин мулоғимлик билан. — Шошманг, мени ушлаб олинг... қўнғироқчига

садақангиз йўқми? — деди, яна аввалгидай ёқимсиз товуш билан.

Анна Михайловна ҳамёнидан қоғоз пул олиб, қоронғида кўрга узатди. Кўр пулни Анна Михайловнанинг қўлидан шоша-пиша юлқиб олди. Шу вақтда улар туйнукдан тушиб турган ёруққа яқинлашиб қолишган эди, кўрнинг пулни бетига қўйиб, бармоқлари билан оҳиста силаб кўрганини Анна Михайловна сал-пал кўриб қолди. Кўрнинг қоронғида қонсиз кўринган ғалати юзи ўғлининг юзига шу қадар ўхшаш эдики, фақат кўрнинг айна вақтда очкўзларча хурсанд бўлганлиги башарасини хунук қилиб турар эди.

— Раҳмат, минг раҳмат. Ростакам пул экан... Мен сиз ҳазиллашяпсиз... кўрни мазах қиляпсиз, деб ўйлаган эдим... Баъзи одамлар шунақа мазах қилишади... — деди кўр.

Бечора аёлнинг кўзидан дув-дув ёш оқарди. Анна Михайловна шошиб-пишиб кўз ёшларини артди-да, юқорига чиқа бошлади... Юқорида эса, ундан олдинга ўтиб кетган ҳамроҳларининг тапур-тапур қадам ташлашлари худди ташқарида сув оқиб тушаётгандай эшитиларди.

Муюлишлардан бирида ёш йигитлар тўхтади. Улар анча баянлаб кўтарилган эдилар, кичкина ва тор деразадан соф ҳаво билан бирга анчагина равшанроқ ёруғлик тушиб турар эди. Деразадан пастроқдаги текис деворга кўплаб ҳар хил ёзувлар ёзилган эди. Бу ёзувларнинг кўпи шу ерга келиб-кетганларнинг исми эди.

Ёш йигитлар ўз таниш-билишларининг ҳам исmlарини кўрганда, хурсанд бўлишиб сўзлашарди.

— Мана бу ҳикматли сўзларни қаранглар, — деди студент ва хижжалаб ўқий бошлади. «Бошлаганлар кўп-у, тугатганлар оз»... Мазмунидан мана шу кўнғироқхонага чиқиш тўғрисида бўлса керак, — деди студент, ҳазиломуз.

— Истаганингча тушунавер, — деб қўрс жавоб берди кўнғироқчи ундан ярим ўгирилиб ва қошларини тез-тез чимириб. — Мана бу ерда пастроқда, шеър ҳам бор. Шуни ўқисанг эди.

— Қани шеър? Ҳеч қанақа шеър йўқ.

— Сен фақат йўқ дейишигина биласан, мен сенга бор деяман. Кўзларинг очик бўлишига қарамай сенлар ҳам кўп нарсани кўрмайсанлар..

Кўр икки зина пастроққа тушди-да, куннинг энг хира нурлари ҳам йўқолиб борувчи қоронғида қўли билан пайпаслаб:

— Мана бу ерда, ибратли шеър, фонарсиз ўқий олмайсизлар, — деди.

Пётр унинг ёнига чиқди-да, қўли билан пайпаслаб, бундан юз йиллар муқаддам ўлиб кетган одам томонидан тошдеворга ўйиб ёзилган ҳикматли сўзларни топиб ўқиди:

Ўлим соатини унутма,
Рўзи қиёматни унутма,
Бир кун ажраласан ҳаётдан,

— Шу ҳам ҳикмат бўпти-ю,— деб ҳазил қилмоқчи бўлди студент Ставрученко, лекин ҳазил ўринли чиқмади.

— Ёқмадимми,— деди заҳархандалик билан қўнғироқчи.— Албатта сен ҳали ёшсан, яна ким билади... худди тунги ўғридек ажал ҳам келиб қолади... Яхши шеър,— деди кўр ва яна овози ўзгарди.— «Улим соатини унутма, рўзи қиёматни унутма...» Ҳа, у дунёга борганда кўрармиз,— деб тугатди гапини яна зарда билан.

Яна бир неча зина кўтарилгач, ҳаммалари қўнғироқхонанинг биринчи айвончасига чиқишди. Бу ер жуда баланд эди, аммо деворнинг ичидан юқорига чиқадиған йўл ундан ҳам ноқулайроқ эди. Энг юқоридаги айвончадан кенг ва кишини ҳайратда қолдирадиған манзара очилди. Қуёш бота бошлаганди, пастда узун соялар чўзилиб ётарди, шарқда қоп-қора булут кўринди, кечки туман узоқ жойларни пардалаб олған, фақат қуёшнинг қия тушған нурларида у ер, бу ерда гоҳ қишлоқ уйларининг деворлари оқариб кўринар, гоҳ дераза ойнаси ярақлаб кўринар, гоҳ узоқдаги бутхоналарнинг крестлари ялтираб кўринарди.

Ҳамма жим қолди. Бугдан мусаффо соф ҳаво шамол қўнғироқхонага кириб, арқонларини тебратар ва қўнғироқларнинг ичига кириб уни жингиллатиб кетарди. Маъданнинг овози оҳиста жингиллаб эшитиларди, у садода яна нимадир, худди узоқда эшитилаётган музиканинг овози ёки мис қўнғироқнинг оғир нафаси қулоққа чалингандек бўларди. Пастда ястаниб ётган манзара жимжит ва тинч нафас оларди.

Бироқ кичкина жамоат ўртасида ҳукм сураётган бу жимжитликнинг бошқа сабаби ҳам бор эди. Ғалати бир сезги, эҳтимолки, баландликнинг таъсири ва ўз заифликларини сезишлари натижасида бўлса керак, ҳар иккала кўр тепага чиққач, зина-поянинг икки четига келиб тўхташди-да, қўлларини панжарага тираб юзларини кечки шамолга тутиб туришди.

Уларнинг бир-бирига жуда ўхшашлиги ҳаммага ҳам яққол кўринарди. Қўнғироқчи сал каттароқ эди, монахларнинг кенг ва узун тўни унинг ориқ гавдасида шалвираб турар, башараси хунук эди. Синчиклаб қараган одам уларнинг ўртасидаги фарқни пайқаб олиши мумкин эди, қўнғироқчининг сочлари сариқ, бурни алифдай, лаби Пётрникидан кўра юпқароқ эди. Лабининг устида мўйлови энди сабза ура бошлаган, иягининг атрофи жингалак соқол билан ўралганди. Лекин уларнинг ҳаракати, лабларининг учиб, қолларининг чимирилиб туришидан улар худди ака-укага ўхшаб кетарди: кўп букриларнинг юзи ҳам жуда бир-бирига ўхшагани учун улар ҳам худди ака-укадек кўринади.

Пётрнинг чехраси бирмунча мулойимроқ эди. Чехраси одатдагидан кўра ғамгин эди, қўнғироқчининг башарасидан эса унинг серзарда ва сержаҳллиги сезилиб турарди. Ҳозир у ҳам тинчиб қолган эди. Шамолнинг бир текисда эсиши гўёки унинг юзидаги

ҳамма ажинларни текислаб кетгандек, унинг юзига кўрларга кўринмайдган тинч дунёни ёйиб кетгандек сезиларди... Қошлари ҳам борган сари секин қимирларди. Бироқ бошқаларга эшитилмаган, лекин фақат уларнинг иккисигагина эшитилган ва пастдаги водийдан келган қандайдир овоз уларнинг иккисини ҳам сескантириб юборди.

— Қўнғироқ чалишяпти, — деди Пётр.

— Егорий бутхонасида чалишяпти, бу ердан ўн беш чақирим келади, — деб тушунтирди қўнғироқчи. — Уларнинг кечки ибодати бизникидан ярим соат илгари бошланади. Сен ҳам эшитяпсанми? Мен эшитяпман, — бошқалар эшитмайди...

— Бу ерда жуда яхши, — деб завқ билан давом этди у. — Айниқса ҳайит кунлари. Менинг қўнғироқ чалганимни эшитганмисиз?

Саволда аллақандай содда мақтанчоқлик сезилиб турар эди.

— Келиб эшитиб кетинг. Памфилий ота... Памфилий отани танийсизми? Атайлаб менга шу икки қўнғироқчани олдириб берди. — У девордан узоқлашди-да, ҳали бошқа қўнғироқларга ўхшаб қораймаган иккита чоғроқ ярақлаган қўнғироқни қўли билан завқланиб силади.

— Овози жуда яхши... Бирам сайрайди, бирам сайрайди-ки... Айниқса пасха кечаси.

У арқонни ушлади-да, қўлларини тез-тез қимирлатиб қўнғироқларни секин жаранглатиб чалди, қўнғироқ тили қўнғироққа шу қадар секин ва шу билан бирга шу қадар аниқ тегдики, уларнинг жаранги қўнғироқхонадан ташқарига чиқмаса ҳам, ҳаммага эшитилди.

— Мана буниси эса — донг-дунг, донг-дунг қилади...

Унинг юзиде болаларча шодлик акс этди, лекин шунда ҳам қандайдир ўқсиниш аломати сезилиб турар эди.

— Янги қўнғироқ олдириб берди-ю, лекин янги пўстин тиктириб бермаяпти, жуда ҳам хасис-да, — деди у, чуқур хўрсиниб. — Қўнғироқхонада шамоллаб қолдим... Ҳаммадан кузда ёмон... совук...

У гапдан тўхтади-да, қулоқ солиб тургач:

— Чўлоқ пастда туриб сизларни чақиряпти, кетинглар, бўлди энди, — деди.

— Қани кетдик, — деди, шу вақтгача қўнғироқчидан кўзини узмай тикилиб турган Эвелина.

Еш йигитлар пастга тушиб кетишди, қўнғироқчи тепада қолди. Пётр онасига эргшиб кета бошлаган эди бирдан тўхтади.

— Сиз кетаверинг, — деди у, буйруқ бергандай. — Мен, ҳозир тушаман.

Оёқ товушлари тинди, фақат Анна Михайловнани олдинга ўтказиб юборган Эвелина деворга ёпишиб, нафасини чиқармай шу ерда қолди.

Кўрлар юқорида, биз ўзимиз танҳомиз, деб ўйлашди. Улар нимагадир қулоқ солиб, ўнғайсизланб ва қимирламай, бир оз жим туришди.

— Бу ким? — деб сўради кейин кўнғироқчи.

— Мен...

— Сен ҳам кўрмисан?

— Кўрман. Сен қачондан бери кўрсан? — деб сўради Пётр.

— Туғаси кўрман, — деб жавоб берди кўнғироқчи. — Бизда Роман деган яна бир кўр бор, у етти ёшида кўр бўлиб қолган... Сен кундан тунни ажрата оласанми?

— Ажрата оламан.

— Мен ҳам ажрата оламан. Тонг ёришганини сезаман. Роман билмайди, лекин унга ҳар қолда енгил.

— Нима учун енгил? — деб шошилиб сўради Пётр.

— Нима учун? Билмайсанми, нима учунлигини? У ёруғликни кўрган, ўз онасини билади. Билдингми, кечаси ухлаганида тушига онаси киради... Онаси ҳозир кексайиб қолган бўлса ҳам, унинг тушида доим ёш бўлиб кўринади... Сен ҳам туш кўрасанми?

— Йўк, — деб ўксиниб жавоб берди Пётр.

— Ҳа, бундай дегин. Одам кўр бўлиб қолган бўлса, шунақа бўлади. Кўр туғилган одамга...

Пётр юзини худди қора булут босгандек, хафа ва дили сиёҳ бўлиб турарди. Кўнғироқчининг қошлари ҳам бирдан чимирилиб, юқори кўтарилди, унинг кўзларида Эвелинага таниш бўлган қайғу-аламлар ифодаси кўринди.

— Шунақа, гуноҳимиз кўл... Э, парвардигори олам, ўзинг қодирсан, ҳеч бўлмаганда тушимда ёруғ дунёни бир кўрсатсанг ҳам майли эди...

Унинг юзи изтироб билан титради ва у илгаригидек зарда билан деди:

— Йўк, кўрсатмайди... Нимадир тушингга киради-ю, уйғонганидан кейин ҳеч нарса эсда қолмайди.

У бирдан тўхтади ва қулоқ сола бошлади. Ранги ўчиб юзи бужмайиб кетди.

— Лаънатиларни қўйиб юборишипти-да, — деди жаҳл билан.

Дарҳақиқат, пастдаги тор йўлакдан гўёки сув босгандек, болаларнинг тапир-тупури ва шовқин-сурони эшитилди. Бир лаҳза ҳаммаёқ жимжит бўлиб қолди, афтидан болалар ўртадаги супачага чиқишди шекилли, кейин шовқин ташқаридан эшитилди. Сўнгра қоронғи йўлак яна шов-шувга тўлди, Эвелина олдидан бир тўда шўх болалар бир-бирини қувалашиб ўтиб кетишди. Энг баланддаги зинага чиқиб бир лаҳза тўхтаб қолишди, лекин, бир оздан кейин кўр кўнғироқчининг ёнидан чап бериб ўта бошладилар, кўнғироқчи ғазаб билан болалардан биронтасини тушуриб қолиш учун атрофга мушт соларди.

Бирдан қоронғи йўлакдан янги одам кўринди. Бу Роман бўлса керак. Унинг чўтир юзи япалоқ ва жуда мулойим кўринар эди. Юмуқ қовоқлари кўз косасини бекитиб, лаблари жилмайиб турарди. У деворга қапишиб турган қизнинг ёнидан ўтиб, супачага чиқди. Ўртоғининг мушти унинг гарданига тушди.

— Биродар! — деди у ёқимли товуш билан. — Егорий, яна муштлашяпсанми?

Улар тўқнашиб, бир-бировларини пайпаслаб кўришди.

— Бу шайтонларни нега киритдинг? — деб зарда билан сўради Егорий малорос лаҳжасида.

— Майли, қўявер, — деб жавоб берди Роман бамайлихотир. — Булар ҳам худонинг бандаси-да. Сен буларни жуда кўрқитиб кўйибсан... Шу ердамисанлар, ҳой шайтонлар?...

Болалар панжаранинг бурчак-бурчагига беркиниб олишган эди, уларнинг кўзлари муғамбирона чақнар, лекин кўзларида кўрқув аломати ҳам бор эди.

Иккала кўрнинг шахдам қадам товушлари эшитилганда, Эвелина қоронгида сездирмай биринчи йўлакнинг ярмигача тушган эди, юқоридан эса Романга ёпирилган болаларнинг шодиёна қичкириги эшитилди.

Меҳмонлар ибодатхона эшигидан секин чиқишганда, кўнғироқ садоси эшитилди. Роман кечки ибодатга кўнғироқ чала бошлаган эди.

Кун ботди, арава кечки ғира-ширада қорайган дала бўйлаб, секин юриб кетди.

То уйга етгунча ҳеч ким миқ этмади. Кечқурун анча вақтгача Пётр кўринмади. У боғнинг қоронги бир бурчагида ҳатто Эвелинанинг чақиришига ҳам жавоб қайтармай, жим ўтирарди, ҳамма ётгандан кейин секин уйга кириб кетди...

IV

Попельскийлар Ставрученколарникида яна бир неча кун туришди. Бундан бир неча кун бурунгидек баъзан Пётрнинг кайфи чоғ бўлиб турар, ўзича шодланиб кўярди, Пётр ўзи учун янги бўлган музыка асбобларини чалиб кўрарди, — Ставрученконинг катта ўғли музыка асбоблари коллекциясига жуда бой бўлиб, бу асбоблар Пётрни жуда қизиқтирар эди, — ҳар бир асбобнинг киши ҳиссиётининг ўзига хос хусусиятларини ифодалай оладиган товуши бор эди. Лекин шунга қарамай Пётрнинг кўнгли ғаш, баъзан одатдагидек чеҳраси очилиб кўринса ҳам, лекин бундай ҳоллар жуда кам бўларди.

Худди ҳамма маслаҳатлашиб қўйгандек ибодатхонадаги воқеани ҳеч ким эсга олмасди, гўёки ибодатхонага қилинган саёҳатни ҳамма унутгандай эди. Бироқ бу саёҳат кўрнинг қалбида чуқур из қолдирганлиги равшан эди. Ҳар сафар ёлғиз қолганда ёки ҳамма жим бўлиб қолган пайтларда, у жуда қаттиқ хаёл суриб кетар ва ичидаги қайғу-аламлари унинг юзидаги ўзгаришларда акс этиб туради. Бу ифодани ҳамма билар эди, аммо энди бу ифода кўзга янада кескинроқ ташланар... ва Пётр кўр кўнғироқчига жуда ўхшаб кетарди.

Фортепяно чалиб, ўзи билан ўзи овора бўлиб ўтирган пайтларда, унинг қилган машқларида кичкина кўнғироқчаларнинг акс

садолари ва баланд қўнғироқхонадаги миснинг узун-узун жаранглаши тез-тез эшитилиб гуради... Ҳеч ким гапиришга ботинолмаётган нарсалар: қоронғи йўлақлар, башараси сил касалларникидек қип-қизил қўнғироқчининг ориқ гавдаси, унинг жаҳолат билан бақиринлари ва тақдирдан нолишлари... сўнгра ҳар икки кўрнинг тепадаги айвончада бир қиёфада туриши, юзларининг бир-бирига ўхшашлиги, зийрак қошларининг бир хилда чимирилиши ҳамманинг кўзи олдида яққол гавдаланар эди... Шу вақтгача Пётрнинг яқин кишилари, бу нарсалар Пётрнинг ўзигагина хос хислатлар деб ўйлаб кетган нарсалари ўзининг барча қурбонлари устидан ўз ҳукмини юритаётган қора бир кучнинг умумий хусусияти эканлиги ҳаммага аён бўлди.

— Менга қара, Аня, биз саёҳатга чиққан вақтимизда бирон нарса бўлмадимикан, сезмадингми? — деб сўради Максим синглисидан, уйга қайтиб кетгач. — Мен боланинг худди ана шу кундан бошлаб ўзгариб кетганини пайқаб қолдим.

— Буларнинг ҳаммаси ўша кўр билан учрашганининг касри, — деб жавоб берди Анна Михайловна хўрсиниб.

Анна Михайловна яқинда, ҳар икки кўрнинг мушкулани мумкин қадар осонлаштиришни илтимос қилиб, Памфилий отага иккита қўй терисидан тикилган пўстин билан пул юборган эди. Анна Михайловна умунан шафқатли, меҳрибон, раҳмдил аёл бўлса ҳам, олдинига Романни унутган эди, фақат Эвелина: «Уларнинг ҳар иккисига раҳм-шафқат қилиш керак», дегандан кейин; «Ҳа, айтгандек, албатта, албатта», деб жавоб берди Анна Михайловна, лекин шундай бўлса ҳам, унинг бутун хаёли фақат бир киши билан банд эканлиги кўриниб турар эди. У шафқатли аёл бўлиши билан бирга, хурфотга ҳам ишонарди; унинг назарида бу садақа билан боласининг устига қора булутдек бостириб келаётган қора кучлар қаҳрини юмшатмоқчи бўлар эди.

— Қанақа кўр билан? — деб сўради Максим таажжубланиб.

— Ҳа... ана у қўнғироқхонадаги кўр билан.

Максим зарда билан қўлтиқтаёғини ерга дўқиллатиб бир урди.

— Лаънати ногиронлик бошимга битган бало бўлди-да! Сен биласан-ку, мен қўнғироқхонага чиқолмайман, хотинлардан эса биронта бамаъни гап чиқмайди, Эвелина ҳеч бўлмаса сен тузукроқ тушунтириб берсанг-чи, қўнғироқхонада нима бўлган эди?

— У ерда, — деб оҳиста жавоб берди, кейинги кунларда ранги синикиб кетган қиз, — кўр қўнғироқчи бор экан... Ўша кўр...

Эвелина жим бўлиб қолди. Анна Михайловна дув-дув эгт оқаётган юзини қўллари билан яширди.

— Ўша кўр Пётрга жуда ҳам ўхшаркан.

— Шу гап бор экан-у, нега айтмайсизлар? Ҳўш, яна нима бўлди? Бу азавозлик қилишга сабаб бўлолмайди-ку, Аня, — деб юмшоққина койиди у.

— Ох, бу жуда ҳам даҳшат! — деб секин жавоб берди Анна Михайловна.

— Нимаси даҳшат? Унинг сенинг ўғлингга ўхшашлигимми? — Эвелина чолга маъноли назар ташлаган эди, чол жим бўлди. Бир неча минутдан кейин Анна Михайловна чиқиб кетди, Эвелина ҳар вақтдагидек каштасини тикиб ўтираверди.

— Сен бўлган воқеанинг ҳаммасини айтмадинг шекилли? — деб сўради Максим, бир оз жим ўтиргач.

— Ҳа. Ҳамма пастга тушиб кетгандан кейин Пётр қолди. Пётр Аня холамга (у ёшлигидан Попельскаяни Аня хола дейишга одатланган эди) тушиб кетаверинг, деди, ўзи кўр билан қолди... Мен ҳам... қолдим.

— Гапларини эшитиб олиш учунми? — деди кекса педагог, беихтиёр.

— Мен... кетолмадим, — деди Эвелина секин. — Улар бир-бири билан худди...

— Бахтсиз ўртоқлар сингари ҳасрат қилишдими?

— Ҳа, иккаласи ҳам кўрлиги тўғрисида... Кейин Егор, тушингда онангни кўрасанми, деб сўради. Пётр: «Кўрмайман», деди. Егор ҳам, кўрмас экан. Иккинчи кўр, Роман дегани она-си қариб қолган бўлса ҳам, тушида онасини ёшлигини кўраркан...

— Ҳа, ҳа! Кейин нима бўлди?

Эвелина бир оз ўйланиб қолди, сўнгра кураш ва изтироб ифодаси кўринган мовий кўзлари билан қараб:

— Роман яхши ва мулоим одам экан. Чехраси ғамгин бўлса ҳам, лекин жаҳил эмас экан... У туғилганда кўзи кўрар экан... иккинчиси эса жуда ҳам азоб чекаркан, — дея бирдан гапни бошқа ёққа буриб юборди.

— Тўғриси айтивер, иккинчиси жоҳил эканми? — деб сабр-сизлик билан қизнинг сўзини бўлди Максим.

— Ҳа. Болаларни урмоқчи бўлиб, дуоибад қилди. Романни эса болалар яхши кўришаркан...

— Жаҳли тез, Пётрга ўхшаркан... тушундим, — деди Максим, ўйланиб.

Эвелина жим қолди, сўнгра бу сўзларни айтиш жуда малол келгандек, секин гапира бошлади.

— Икковининг чехраси бир-бирига ўхшамайди... чехралари бошқача. Лекин чехрасидаги ифодалар... менимча, Пётрнинг чехрасидаги илгариги ифодалар сал-пал Романнинг юзидаги ифодаларга ўхшаб кетади, энди у, борган сари Егорга ўхшаб кетмоқда... Мен кўрқаман, мен... ўйлайманки...

— Нимадан қўрқасан? Берироқ кел, ақлли қизим, — деди Максим, одатдан ташқари эркалаб.

Бу эркалатишдан юмшаган Эвелина кўзлари ёшли ҳолда Максимнинг ёнига борди, Максим улкан қўли билан қизнинг ипакдай майин сочларини силади-да:

— Нималарни ўйлаяпсан? Айт, кўриб турибман, ўйлай олар экансан, — деди.

— Менимча... У энди... кўр туғилганларнинг ҳаммаси жаҳли

тез бўлади деб ўйлайди. У ўзини ҳам шундай жаҳли тез деб ўйлайди... албатта.

— Хали гап шундай дегин, — деди Максим бирдан қўлини гортиб. — Қани, оппоғим, менинг трубкамини олиб бер-чи?.. Ҳу ана, деразанинг тагида турипти.

Бир оздан кейин Максим трубкасини буруқситиб чека бошлади.

— Ҳм... шундай... яхши бўлмапти, — деб пўнғиллади у ўзича. — Мен хато қилибман... Аня: «Ҳеч кўрмаган нарса тўғрисида қайғуриш мумкин», деганида тўғри айтган экан. Энди инстинктга онг келиб қўшилади, энди буларнинг иккиси ҳам бир бўлиб қўшилади, ўша вақеа бўлмаганда эди... Ҳа, майли, ойни этак билан ёпиб бўлмайди, деганлар, барибир бир куни ошқор бўлади.

У кўм-кўк тутун орасида кўринмай кетди... Чолнинг миясида қандайдир янги фикр ва режалар пайдо бўлмоқда эди.

V

Қиш кирди. Қалин қор ёғиб, йўл, дала ва қишлоқларни босди.

Бутун қўрғон оқ тўн кийди, дарахтларнинг шоҳларини момиқдай қор парчалари қоплади, худди боғ қайтадан оппоқ гуллагандай... Катта каминда чарсиллаб ўт ёнмоқда, ташқаридан кирган ҳар бир одам ўзи билан соф ҳаво ва юмшоқ қор ҳидини олиб кирарди...

Қишнинг биринчи кунининг латофатини кўр ўзича ҳис қилди. Эрта билан уйғонгач, у доим ўзини бардам сезар ва қиш келганини ошхонага кирган одамларнинг тепинишидан, эшикнинг гижирлашидан, уйга кириб тарқалган ҳавонинг билинар-билинемас гўлқинидан, ташқарида қорнинг ғирчиллашидан, ташқаридан келадиган ҳамма товушларнинг ўзига хос «совуқлигидан» сезар эди. У Иохим билан янги қорни босиб далага чиққанда, чананинг гижирлашини ва дарёнинг нариги томонидаги ўрмоннинг йўл ва дала билан ҳасратлашаётганини завқ билан тингларди.

Лекин бу сафар қишнинг биринчи кунда у одатдагидан кўра анча ғамгин кўринарди. Эрта билан қўнжи узун этигини кийиб, геп-текис қорда чуқур из қолдириб, тегирмонга қараб кетди.

Боғ жимжит эди. Музлагандан сўнг юмшоқ қор билан қопланган ер овоз чиқармасди, лекин ҳаво жуда ҳам сезгирлашган эди: қарғаларнинг қағиллаши, болтанинг тўқиллаши, шоҳларнинг қарсиллаб синиши узоқ ерларга баралла эшитилиб турарди... Баъзан худди ойна сингандек, ғалати овоз жаранглаб эшитиларди, бу овоз тобора ингичкалашар эди-да, узоқларга бориб сўнарди. Бу эрталабгача юлқа муз билан қопланиб қолган ҳовузга болаларнинг тош отишидан чиққан овоз эди.

Қўрғондаги ҳовуз ҳам музлаган эди, лекин тегирмон тепасидаги қирғоқларини қор босган ариқдан жимирлаб сув оқар, новлардан ҳам оқиб турган сув жилдирар эди.

Пётр қўрғонга келди-да, қулоқ солиб тўхтади. Сувнинг овози

бошқача, оғир ва оҳангсиз эшитилди. Сувдан худди атрофда ётган жонсиз совуқ табиатнинг акси сезилгандай эди.

Пётрнинг ҳам кўнгли ғаш ва қоронғи эди. Уша бахтли кечада юрагининг энг чуқур еридан кўтарилиб чиққан, уни қаноатлантирмаган, ноаниқ ва хавотирли бир ҳис энди ўсиб, худди унинг кўнглидаги бахт ва шодлик ўрнини эгаллаб олгандай эди.

Эвелина кўрғонда йўқ эди. Яскульскийлар куздан бери «олий ҳаммат» кекса графиня Потоцкая даргоҳига бориб келмоқчи бўлиб юрар эдилар, Потоцкая кексаларнинг ўзлари билан қизларини ҳам олиб келишини тайинлаган эди. Аввалига Эвелина боришга кўнмади, отаси қистайвергандан кейин рози бўлди, Максим ҳам отасининг фикрига қўшилди.

Ҳозир Пётр тегирымон олдада туриб, ўзининг илгариги ҳиссиётларини эслади, уларни қандай бўлса худди ўшандай, тўлароқ тасаввур этишга тиришиб: мен унинг йўқлигини сезяпманми, йўқми, деб ўз-ўзидан сўрарди. Пётр унинг йўқлигини сезарди, аммо унинг бўлиши ҳам Пётрни бахтиёр қилмаслигини, балки ташвишга солишини ҳам биларди, ҳозир эса Эвелинанинг йўқлигидан бу ташвиш анча босилган эди.

Эвелинанинг сўзлари яқиндагина унинг қулоғида жаранглар, биринчи муҳаббат изҳор қилгани хаёлидан кечарди, қизнинг ипакдай сочларини силаб тургандек, унинг юрак тепишини ўз қалбида сезгандек бўларди. Буларнинг ҳаммаси бир бўлиб, унинг бутун вужудини шодлик билан тўлдирган қандайдир бир манзарани яратарди. Энди бўлса унинг қоронғи миясини тўлдириб турган мавҳум бир хаёл бу образни мурдага айлантириб, шамолга учиргандек бўларди. Энди у ўз хотираларини биринчи кундаги каби, бир бутун ҳиссиёт қилиб уйғунлаштира олмасди. Бошдан бошлабоқ бу ҳиссиётнинг тагида бошқа бир нарсанинг уруғи ётарди ва энди шу «бошқа нарса» худди уфқдаги қора булутдек унинг устига бостириб келмоқда эди.

Қизнинг жаранглаган овози сўнди ва бахтли кечанинг равшан таассуротларининг ўрни бўшаб қолди. Бу бўшлиқни тўлдириш учун унинг қалбидан қандайдир оғир бир нарса зўр куч билан кўтарилиб келарди.

Кўр қизни кўришни истар эди!

Аваллари у фақат руҳан эзиларди, лекин бу руҳий эзилиш қалбидан жой олар, худди симиллаб оғриган тиш оғриғидек, билдирмай хавотирга соларди, одатда биз бундай тиш оғриғига эътибор бермаймиз.

Кўр қўнғироқчи билан учрашиш бу оғриқни кучайтирди, у қаттиқ азоб чекаётганини англади.

Пётр Эвелинани севиб қолган ва уни кўришни истарди!

Жимжит ва қор босган кўрғонда кунлар шу тарзда бирин-кетин ўтаверди.

Баъзан, ёрқин бахт равшан сезилган пайтларда Пётр анча руҳланиб кетарди, чеҳраси очиларди. Лекин бу узокқа бормас, сал вақт ўтиши билан ҳатто шундай бахтли дақиқалар ҳам қандай-

дир ташвишли дамга айланиб кетарди: гўё кўр бу бахт учиб кетади, бундан кейин сира ҳам қайтиб келмайди деб қўрққандай бўларди. Бу унинг одамлар билан бўлган муомаласини ўзгартиб турарди, ўқтин-ўқтин жўш урадиган эркаланиш ва ҳаддан ташқари асабийлашлардан кейин бир неча кунгача қаттиқ хафа ва ғамгин бўлиб юрарди. Қоронғи меҳмонхонада кечкурунлар рояль ҳаддан ташқари зорланар ва қаттиқ нола-фигон чекар, унинг ҳар бир садоси Анна Михайловнанинг юрагига найзадек санчиларди. Ниҳоят, унинг энг қўрқиб, ўйлаб юрганлари тўғри чиқди: Пётр ёшлигидагидай уйқусида безовта бўла бошлади.

Бир куни эрта билан Анна Михайловна ўглининг ётоғига кириб қолди. Ўғли ҳали уйқуда эди, аммо унинг уйқуси аллақандай беҳаловат кўринди: сал очик кўзлари қовоқлари остидан қорайиб кўринарди, ранги ўчган чеҳрасидан безовталанаётгани сезилиб турарди.

Она бу ғалати ташвишнинг сирини билмоқ учун тўхтаб, ўғлига диққат билан тикилди. Лекин у ўглининг чеҳрасидаги ташвишнинг тобора ортиб бораётганини ва ўглининг ниманидир билиш учун зўр бериб уринаётганини кўрарди холос.

Бирдан унинг назарида, кўрпа устида аллақандай энгил ҳаракат сезилгандай бўлди. Қиш қуёшининг бола тепасидаги деворга тушиб турган ва кўзни қамаштирадиган ёрқин шуъласи худди сакрагандек, оҳиста пастга қараб тушаверди. Шуъла аста-секин силжиб, чала юмуқ турган кўзларга тушди, қуёш шуъласи кўзга яқинлашган сари ухлаб ётган бола кўпроқ безовталанарди.

Анна Михайловнани даҳшат босди, у юрагини ҳовучлаб қуёш шуъласидан кўзини узмай кимир этмасдан турарди. Шуъла аста-секин ўглининг юзига яқинлашаверди. Ўғлининг юзи тобора оқарар, бўжмаяр ва қаттиқ тортишганича қотиб қоларди. Сарғиш шуъла ўглининг сочига тушди, сўнгра боланинг пешонасини иситди. Она ўғлини ҳимоя қилмоқчи бўлгандай, бутун гавдасини олдинга ташлади, лекин оёқлари турган ерга михлагандай қотиб қолган эди. Шу пайтда ухлаб ётган боланинг қовоқлари очилди, ҳаракатсиз кўз қорачиғларида шуъла учқунлари чақнади, бола нурга тикилиб бошини оҳиста ёстиқдан кўтарди. Лабларида кулиш ёки йиғлаш аломати кўринди ва чеҳраси яна ҳаракатсиз қолди.

Ниҳоят, она қотиб қолган оёқларини аранг ердан узди-да, боласининг тепасига келиб, қўлини унинг пешонасига қўйди. Бола сесканиб уйғонди.

— Ойи, сенмисан? — деб сўради ўғил.

— Ҳа, мен.

Ўғил қаддини кўтарди. Унинг миясини худди туман босгандек эди. Лекин бир оздан кейин:

— Мен яна туш кўрдим... Мен энди тез-тез туш кўраман, лекин эсимда ҳеч нарса қолмайди... — деди.

Усмирнинг кайфиятидаги чексиз ғамгинлик ўрнини асабийлик эгаллади, шу билан бирга унинг сезилари ҳам ниҳоятда ўткирлашиб борарди. Эшитиш қобилияти ҳаддан ташқари ўткирлашди. Еруғликни у бутун вужуди билан сезарди, бу ҳатто тунда ҳам сезилиб турарди: у ойдин кечани қоронғи тундан ажрата билар ва кўпинча ҳамма ухлаган воқтда, афсонавий ойдин кечада ёлғиз ўзи ҳовлида ширин хаёлларга берилиб юарди. Шу билан бирга унинг нурсиз юзи доим кўм-кўк осмонда сузиб юрган чўгсимон шарга қараган бўларди ва совуқ нур унинг кўзларида учқун каби чақнаб турарди.

Шар ерга яқинлашган сари катталлашиб, қизил парда билан қопланиб, уфқда оҳиста ғойиб бўлгандан кейин кўрнинг чеҳраси тинчланиб, қалби юмшарди-да, сўнгра ўз уйига кириб кетарди.

Бу узоқ кечаларда унинг нималарни ўйлаб юрганини айтиш қийин. Мустақил яшашнинг шодлигини ва азоб-уқубатини тотиб кўрган ҳар бир кимса, маълум ёшга етганда, озми-кўпми даражада руҳий танглик даврини кечиради. Фаол ҳаёт чегарасига етгач, одам ўзининг табиатдаги мавқеини, ўз қадрини, ўзининг атрофдаги нарсаларга бўлган муносабатини аниқлашга тиришади. Бу ўзига хос «жонсиз бир нуқта» ҳаётда юз берадиган катта-кичик воқеалар кимни бу нуқтадан омон-эсон олиб ўтса, демак, ўша бахтли одам. Пётрнинг бу руҳий танглиги тобора кучая борарди, «дунёда яшашнинг нима кераги бор?» деган саволга у: «Кўр дунёда яшаб нима қилади?»— деган саволни қўшарди. Ниҳоят, унинг бу ғамгин фикрларига аллақандай ёт куч, қондирилмаган талабнинг яна қандайдир қарийб жисмоний тазйиқи келиб қўшилар ва бу нарса унинг характериға таъсир қиларди.

Рождество¹ олдидан Яскульскийлар қайтиб келишди. Шўх, хушчақчақ, сочларини қор босган ва оппоқ юзи совуқда қизарган Эвелина посессор хуторидан қўрғонга югуриб келди-да, Анна Михайловна Пётр ва Максим билан қучоқлашиб кўриша кетди. Дастлаб Пётрнинг чеҳраси очилиб, юзида шодлик аломати кўринди, бироқ сал ўтмай яна чуқур қайғуга ботди.

— Сен: «Мени яхши кўради», деб ўйлайсанми?— деб жиддий сўради ўша куниёқ Эвелина билан танҳо қолганда.

— Бунга имоним комил,— деди қиз.

— Мен бўлсам, билмайман,— деди Пётр, қовоғини солиб.— Ҳақиқатан ҳам билмайман. Илгари мен ҳам сени дунёда ҳамма нарсадан яхши кўраман, деб ўйлар эдим, аммо энди билмайман. Мени ташла, вақт ғаниматида сени фаол ҳаёт йўлиға ундаётганларнинг сўзига амал қил.

— Нега мени бунча қийнайсан?— деди қиз секин.

— Қийнаяпманми?— деб сўради Пётр, унинг юзида яна худбинлик аломатлари пайдо бўлди.

¹ Рождество — Исо туғилган кун муносабати билан бўладиган байрам.

— Ҳа, тўғри, мен сени қийнаёпман. Умрбод сени қийнайман ва қийнамай иложим йўқ. Ҳам буни илгари билмас эдим, энди биламан. Айб менда эмас. Мен туғилмасдан туриб, мени кўздан маҳрум қилган куч бу шафқатсизликни ҳам менга бахш этди... Биз, кўр туғилганлар, ҳаммамиз шунақамиз. Қўй мени... ҳамманглар мени қўйинглар, чунки мен муҳаббат ўрнига фақат гам-гусса келтираман. Мен кўришни истайман, тушунасанми? Кўришни истайман ва бу тилақдан ҳеч қутула олмайман. Агар мен онамни, отамни, сени ва Максимни бир кўрсам эди, дунёда армоним қолмас эди... Мен бу хотирани ёдимда олиб қолардим ва умрбод унутмасдан, абадий эсда сақлардим...

У ўзининг бу фикрида жуда қаттиқ туриб олди. Ўзи ёлғиз қолганда қўлига ҳар хил нарсаларни олиб кўрар, уларни зўр диққат билан пайпаслар, кейин уларни бир томонга қўйиб, ушлаб кўрган нарсаларининг шаклини тасаввур этишга тиришарди. Худди шунингдек, у асабларини зўр бериб ишлатганда, сезгилари орқали ҳис этган ноаниқ ёрқин рангли сатҳларнинг орасидаги фарқни ҳам пайпаслаб билиб оларди. Аммо бу нарсаларни ўртасида фарқ борлигини тушунса ҳам, лекин уларнинг қанақалигини билмас эди. Энди у ёруғ кунни қоронғи тундан ажратар экан, бунинг сабаби шу эдики, кишининг онги бовар қилмайдиган йўллар билан мияга кирган ёруғ нур, мияга кучлироқ таъсир қилиб, унинг изтиробли ҳиссиётларини баттар қийнарди.

VII

Бир куни Максим меҳмонхонага кириб, у ерда Эвелина билан Пётрни кўрди. Қиз уялгандек кўринди. Йигитнинг қош-қовоғи солиқ эди. Азоб-уқубатнинг янги сабабларини топиш ва у билан ўзини ҳам, бошқаларни ҳам қийнаш унинг учун озиқ бўлиб қолгандай кўринарди.

— Пётр, «Красный звон»¹ деган ибора нимани билдиради?» деб сўраяпти. Мен буни тушунтириб бера олмаяпман, — деди Эвелина Максимга.

— Ҳўш, ўзи нима гап? — сўради Максим Пётрга юзланиб. Пётр кифт қоқди.

— Ҳеч гап йўқ. Модомики, товушларнинг туси бўлиб, мен уларни кўролмас эканман, демак, мен товушларни ҳам тўлиқ билмас эканман-да.

— Бекорчи гап, болалик бу! — Жеркиб берди Максим. — Бунинг нотўғрилигини ўзинг ҳам яхши биласан. Товушларни сен биздан кўра яхшироқ биласан.

— Ҳўш, бўлмаса, бу ибора нимани билдиради?.. Ахир, бу иборанинг биронта маъноси бордир?

Максим ўйланиб қолди.

¹ Черковда энг катта қўнғироқдан бошқа ҳамма қўнғироқларнинг бирдан чалиниши.

— Бу оддий таққослаш,— деди Максим.— Аслида, товуш ҳам, ёруғлик ҳам ҳаракатдан иборат, демак, улар кўп жиҳатдан бир-бирларига ўхшашлари керак.

— Бу ерда қандай хусусиятлар бўлиши мумкин? — деб гапдан қолмасди кўр.— «Красный звон»... унинг ўзи қанақа бўлади.

Максим ўйланиб қолди.

Унинг хаёлига тебранишининг тезлиги ҳар хил бўлишини рақам билан тушунтирсаммикан, деган фикр келди-ю, лекин бу нарса ўсмирни қаноатлантирмаслигини англади. Бунинг устига ёруғликни товушга ўхшатиб биринчи марта таърифлаган одам физикадан хабарсиз бўлса керак, лекин, ҳар ҳолда, буларнинг ўртасида қандайдир ўхшашлик борлигини пайқаган. Бу ўхшашлик нимадан иборат?

Чолнинг миясида баъзи бир тасаввурлар пайдо бўлди.

— Шошма,— деди у.— Билмадим, мен сенга буни яхшилаб тушунтира олармиканман... «Красный звон» нима эканлигини мендан яхшироқ билишинг мумкин: сен уни катта шаҳарларда, байрам кунларида кўп эшитгансан, фақат бу ибора бизнинг томонларда ишлатилмайди...

— Шошма, шошма,— деди Пётр ва шошиб-пишиб пианинонинг қопқоғини очди. Пётр ўзининг моҳир бармоқлари билан пианинонинг клавишларини босиб байрам кунларида бутхонанинг ҳамма қўнғироқларини бирданига чалганда чиқадиган овозга ўхшатиб чала бошлади. Бир неча йўғон товушлардан иборат бўлган аккорд чуқур фон бўлиб кўринар, ингичка ва ёрқин товушлар эса унинг юзасида ирғишлаб, сакраб юрарди. Умуман айтганда, бу кишини ҳаяжонга солиб, қувонтириб юборадиган баланд садолар эдики, бу садолар фақат байрам кунларидагина ҳавода янграши мумкин.

— Шундай,— деди Максим,— бу жуда ўхшаб кетадики, бизнинг кўзимиз очиқ бўлса ҳам, лекин буни сенчалик ўзлаштира олмаган бўлардик. Мана: масалан... мен катта қизил нарсага қараганимда, у ҳам менинг кўзимга худди шундай бир ғалати жилва билан мавжланиб тургандек таъсир қилади. Унинг қизил туси худди ўзгариб турганга ўхшайди: тагида чуқур фон қолдириб, баъзи жойлари очроқ бўлиб, мавжланиб тургандек кўринади, бу тез ўзгариб турадиган мавжлар кўзга — ҳар ҳолда менинг кўзимга, жуда қаттиқ таъсир қилади.

— Бу тўғри, тўғри! — деди шошилиб Эвелина.— Мен ҳам буни сезаман, қизил мовут дастурхонга узоқ тикила олмайман.

— Худди шунингдек, баъзи одамлар байрамда қўнғироқларнинг қаттиқ жаранглаб эшитилишига чидаб туролмайди. Менинг таққослашим тўғри бўлса керак. Менинг хаёлимга бошқа рангларни ҳам таққослаб тушунтирсаммикан деган фикр келди: масалан, тўққизилга ўхшаган «малиновый звон» ҳам бўлади. Буларнинг ҳар иккиси ҳам қизилга яқин, лекин чуқурроқ, текис ва мулойимроқ. Қўнғироқ жуда кўп йиллар чалингандан кейин, ишқивозлар айтганидек, унинг овози очилади. Унинг овозидаги ғализлик йўқолади, қулоққа ёқадиган бўлиб қолади, бундай қўнғи-

роқнинг овозини «малиновый звон», дейдилар. Бир неча қўнғироқларни бир-бирига моҳирлик билан жўр қилиб ҳам ана шундай овозни чиқариш мумкин.

Пётр моҳир қўллари билан пианинони чалиб юборган эди, почта аразасининг қўнғироқчаларига ўхшаган жаранглаган садо эшитилди.

— Йўқ,— деди Максим,— мен буни жуда ҳам қизил дердим...

— Ҳа, ҳа, эсимда!

Пианино бир текисда янгради. Баланд, тез ва аниқ эшитилган товушлар борган сари оғирроқ ва юмшоқроқ эшитила борди. Оқшом пайтда йўл чангитиб узоқ томонларга сокин, бир хилда майин овоз чиқариб кетаётган, то сўнги овози жимжит далаларда сингиб кетгунча тобора оҳиста эшитилиб турадиган рус тройкасининг дўғасига тақилган қўнғироқчалар ана шундай жиринглаб эшитилади.

— Ҳа, баракалла!— деди Максим.— Сен фарқини тушунибсан. Бир вақтлар — ёшлик вақтингда, онанг рангларнинг тусини товуш воситаси билан тушунтирмоқчи бўлган эди.

— Ҳа, эсимда... Нега ўшанда буни давом эттиришга йўл қўймадинг? Балки, ўша вақтда тушунган бўлардим.

— Йўқ,— хаёл ичида жавоб берди чол,— бундан натижа чиқмас эди. Аммо, аслини суриштирганда, товуш ва рангдан ҳосил бўладиган таассуротлар кишининг қалбига бир хилда ўрнашса керак, деб ўйлайман. Биз: ҳамма нарса унинг кўзига чиройли бўлиб кўринади деймиз. Бу — ўша одамнинг кайфи чоғ эканлигини билдиради. Товушларнинг маълум тарзда бирга уйғунлашиши ҳам кишида ана шундай хурсандлик кайфиятини туғдириши мумкин. Умуман товуш билан ранглар кишининг руҳий кайфиятига бир хилда таъсир қилади.

Чол трубкасини тутатиб, Пётрга диққат билан тикилди. Кўр, афтидан, Максимнинг ҳар бир сўзини иштиёқ билан тинглаётган бўлса керак, қимир этмай ҳаракатсиз ўтирар эди. «Давом этавераймикан?» деб ўйлади чол, лекин орадан бир дақиқа ўтгач, миясида пайдо бўлган ғалати фикрларга берилиб, хаёлчанлик билан сўзлай бошлади:

— Ҳа-я, менинг миямга ғалати фикрлар келадиган бўлиб қопти... Қонимизнинг қизиллиги тасодифийми ёки тасодифий эмасми? Гап шундаки... Миянгда биронта фикр туғилганда, туш кўриб уйғонгач, хафа бўлиб қалтираганингда ёки йиғлаганингда, одам бирдан эҳтиросда тўлиб қизишиб кетганда, танангдаги қон тезроқ ҳаракат қилади, мияннга қип-қизил бўлиб қуйилади. Шунинг учун ҳам қонимиз қизил...

— Қизил... иссиқ... — деди Пётр, хаёл суриб.

— Худди шундай — қизил ва иссиқ бўлади. Шундай қилиб, қизил ранг ҳам, «қизил» товуш каби бизнинг руҳимизни ёритиб, ўзимизни ҳаяжонлантириб ва завқлантириб туради, шунинг учун ҳам уни «қизғин», «қайноқ», «иссиқ» деб атайдилар. Шу нарса ажойибки, рассомлар ҳам қизғиш тусларни «иссиқ» деб атайдилар.

Максим трубкасини тортди-да, буруқсатиб тутун чиқазаркан, сўзида давом этди:

— Агар қўлингни бошинг устида айлантирсанг, ярим доира чизасан. Энди сен қўлингни чексиз узун деб фараз қилгин. Агар шу қўлингни бошинг устида айлантира билсанг, чексиз узоқликларда ярим доира чизган бўлардинг... Тепамиздаги ярим шарга ўхшаган осмон гумбазини ҳам бизга ана шундай узоқ кўринади, осмон теп-текис, чексиз ва кўм-кўк... Биз осмонни булутсиз ҳолда кўрганимизда кўнглимиз равшанлашади, ўзимизни хотиржам сезамиз. Осмонни уёқдан буёққа чопиб юрган қора булутлар босганда эса, бизнинг ичимизни ҳам қандайдир ноаниқ ҳаяжон қоплайди, кўнглимиз ғаш бўлади. Сен ҳам чақмоқ чақнайдинг булутнинг яқинлашиб келаётганини сезасан-ку...

— Ҳа, сезаман, кўнглим нима учундир ғашланиб туради.

— Тўғри айтасан. Биз булут орасидан қачон яна мовий осмон кўринаркин, деб тураемиз. Чақмоқ чақиб ўтиб кетади, осмон эса кўм-кўклича туради, биз буни биламиз, шунинг учун ҳам момақалди роқ бўлганда ортиқча ташвишланмаймиз. Осмон ана шундай мовий... Денгиз ҳам тинч турганда мовий кўринади... Онанинг кўзлари ҳам мовий, Эвелинанинг кўзлари ҳам мовий...

— Осмонга ўхшаш,— деди кўр, бирдан юмшоқлик билан.

— Ҳа. Мовий кўз оқ кўнглилик белгиси ҳисобланади. Энди мен сенга яшил рангини айтиб берай. Ернинг ўзи қоп-қора, дарахтларнинг танаси ҳам баҳорда қора ёки кулранг бўлади, лекин қуёшнинг ёруғ ва иссиқ нури қоп-қора ерни исита бошлаши билан ердан ям-яшил кўкатлар, дарахтлардан япроқлар ўсиб чиқа бошлайди. Кўкатлар учун ёруғлик ва иссиқлик керак, лекин ёруғлик ва иссиқлик жуда ҳам кўп бўлмаслиги керак. Шунинг учун кўкат кўзга жуда ёқимли кўринади. Кўкат — гўёки иссиқлик билан намли салқинликнинг бир-бири билан қўшилганига ўхшайди: кўкат кишининг баҳрини очади, соғломлаштиради, лекин кишини ҳаяжонга солмайди, одамлар бахт деб атаган нарсани бағишламайди... Тушундингми?

— Й-йўқ... яхши тушунмадим... Майли, гапиравер!..

— Хўп, бўпти!.. Буёғини эшит. Ёз қизигида ўсимлик худди ҳаёт кучини ўзига сиғдираолмагандай тинкаси қуриган кўринади, япроқлар сўлиб, шалвираб қолади ва агар ёмғир ёғиб, қуёш иссиғининг тафти қайтмаса кўкат бутунлай сарғайиб кетиши мумкин. Аммо кузда чарчаб ҳолдан тойган япроқлар орасида мевалар етилади ва қизаради. Одатда, меванинг офтобрўя томони қизил бўлади: гўёки ҳаёт кучи, ўсимликлар дунёсининг бутун кучи шу мевада мужассам бўлгандек. Кўрасанки, бу ерда ҳам қизил ранг эҳтирос белгиси ва унинг симболи бўлиб хизмат қилади. Бу ранг маст-аластлик, гуноҳ, қаҳр-ғазаб ва қасос, ўч олиш рангидир. Халқлар оммаси қўзғолон кўтарган вақтда умумий ҳиссиётни қизил байроқ билан ифодалайди, бу байроқни ўз устларида аланга каби ҳилпирашиб борадилар... Лекин... сен яна тушунмаёсан, назаримда?

— Бари бир, давом этавер!

— Кеч куз келади. Мевалар шира олиб оғирлашади, узилиб ерга тушади... У ўлади, аммо ичидаги уруғи ўлмайди, яшайди, бу уруғда келажакдаги ўсимлик яшайди, унинг келажакдаги янги ям-яшил япроқлари ва мевалари яшайди. Уруғ ерга тушади, ҳарорати қолмаган қуёш пастлаб, ўтиб кетади, совуқ шамол эсади, булутлар суза бошлайди. Эҳтиросгина эмас, балки ҳаётнинг ўзи ҳам оҳиста, кишига сезилмай сўнади... Кўкатлар йўқолиб, ер борган сари кўпроқ қорайиб кўринади, осмонда совуқ эсиб юради... ниҳоят, шундай бир кун келадики, тинч ва жим ётган бу яланг ерга миллион-миллион қор парчалари тушади ва ернинг ҳамма жойи текисланиб бир хилда оппоқ қор билан қопланади... Оқ ранг-совуқ қор туси-одам етолмайдиган баланд осмонда сузиб юрган совуқ булутлар тусидир, улуғвор ва жонсиз ётган тоғ чўққиларининг тусидир... Бу — эҳтироссизлик ва совуқ, муқаддас юсаклик белгиси, келажакдаги мевасиз, самарасиз ҳаёт белгисидир. Энди рангга келганда...

— Биламан,— деб гапни бўлди кўр,— бунда товуш ҳам йўқ, ҳаракат ҳам йўқ... тун...

— Тўғри, шунинг учун ҳам бу — ғам-ғусса ва ўлим белгисидир...

Пётр бир сесканди ва секин деди:

— Ўлим белгиси деб ўзинг айтиб турибсан ахир, менга бутун жаҳон зулмат-ку... ҳаммаёқ ҳамиша қоп-қора!

— Янглишасан! — деб кескин жавоб қайтарди Максим. — Сен учун товуш, иссиқлик, ҳаракат бор... сени ҳамма севади... Сен ақлсизлик қилиб назар-писанд қилмаган нарсалар учун кўп одамлар кўз нуридан кечишга рози... Лекин сен ўз нуқсонингни ҳадеб пеш қилаверма...

— Тўғри! — деб қичқирди Пётр эҳтирос билан. — Мен унга ўлганимнинг кунидан кўниб юрибман: у мендан сира ҳам ажралмаса, мен ундан қаёққа қочиб қутулай?

— Агар сен тушунсанг, дунёда сенинг кулфатингдан кўра юз чандон ортиқроқ ғам-ғуссалар ҳам бор, шундай бахтсизликлар борки, уларнинг олдида сенинг таъмим этилган ва ҳамма ардоқлаб келаётган ҳаётингни ҳолва деса бўлади, ўшанда...

— Тўғри эмас, нотўғри! — деб жаҳл билан сўзни бўлди кўр. — Мен ўз ҳаётимни энг паст гадой ҳаёти билан алиштиришга ҳам розиман, чунки гадой мендан кўра бахтлироқдир. Умуман айтганда, кўрларга ҳам бунчалик ғамхўрлик қилишнинг кераги йўқ! Бу катта хато... кўрларни йўлга олиб чиқиб, қўйиб юбориш керак, тиланчилик қилсинлар. Эрталабдан бошлаб овқат топишни ўйлардим, одамлар берган тийинларни санардим, пулнинг озлигини кўриб, ваҳимага тушардим, пул кўпроқ тушса қувонардим, кейин тунашга бошпана ахтарардим. Агар тополмасам, совуқдан ва очликдан азоб чекар эдим... ва шу кулфатлардан бўшамас эдим ва... ҳозиргига қараганда, йўқчиликдан камроқ азоб чекардим.

— Сен шундай деб ўйлайсанми? — деб сўради Максим совуқ.

қина ва Эвелина томонга қаради. Чолнинг қарашида таассуф ва шафқат пайдо бўлди. Қиз ранги ўчиб, қони қочган ҳолда жиддий ўтирар эди.

— Имоним комил,— деди Пётр ўжарлик билан.— Ҳу анави кўнғироқхонадаги Егорга ҳавасим келиб юради. Кўпинча, эрта билан уйғонганимда, айниқса ҳовлида шамол ва қор бўрони бошланган пайтларда Егор эсимга тушиб кетади: у ўз минорасига чиқиб кетаётган бўлади...

— Дийдираб,— деди Максим.

— Тўғри, у дийдирайди, қалтирайди, йўталади. Унга пўстин тиктириб бермаган Памфилийни сўкади. Сўнгра совқотган қўллари билан арқонни тортиб эрталабки ибодатга кўнғироқ чалади. Кўрлигини унутиб юборади... Чунки у ерда, кўр бўлмаган одам ҳам совқотиши мумкин... Мен бўлсам кўрлигимни унутмайман, мен...

— Демак, нолишингга ўрин йўқ!..

— Ҳа! Нолишимга ўрин йўқ! Менинг бутун ҳаётим зулмат ичида. Ҳеч ким айбдор эмас, лекин мен ҳар қандай гаёйдан ҳам бахтсизроқман.

— Сўзингни нотўғри демайман,— деди чол совуққина,— балки ҳақлидирсан. Ҳар ҳолда, агар сенинг турмушинг ёмон бўлганда эди, аҳтимол, сенинг ўзинг яхшироқ бўлармидинг.

У қиз томонга яна бир марта ачиниб қаради-да, қўлтиқтаёқларини дўқиллатиб уйдан чиқиб кетди.

Бу сўзлардан кейин Пётрнинг руҳий кайфияти яна ҳам кескинлашди ва у ўзининг изтиробли ҳаёлига янада кўпроқ берилди.

Баъзан шундай бўларди: Максим айтиб берган тасаввурлар бирдан унинг эсига тушиб, унинг кенглик тўғрисидаги тасавури билан қўшилиб кетарди. Қора ва ғамгин ер узоқ жойларга ёйилиб кетар ва уни ўлчаб кўрмоқчи бўлганда поёнига етолмасди. Ернинг устида эса, нимадир бошқа бир нарса турар эди... Унинг ҳаёлида момақалдироқ гумбурлаб эшитилар, шунда бепоён осмон фазоси тўғрисидаги тасаввур гавдаланар эди. Сўнгра момақалдироқ тинарди, лекин баланд осмонда нимадир қолгандек туюларди, шунда у қалбида улуғворлик ва равшанлик сезарди. Баъзан бу ҳиссиёт равшанлашарди, унга «кўзлари осмондек мовий» Эвелина билан онасининг овози қўшиларди, сўнгра, зўр куч билан ҳаёлда тикланган ва жуда равшан бўлиб кўринган образ бирдан йўқолар эди-да, бошқа образга айланиб кетарди.

Бу қоронғи тасаввурларнинг ҳаммаси уни қийнар ва қаноатлантормас эди. Уларни тасаввур қилиш жуда оғир ва шу қадар ноаниқ эдики, натижада қаноатланмай руҳан эзилар эди, бу эзилиш ўз сезгиларини тўлиқ тиклашга беҳуда интилаётган касалнинг руҳини баттар қийнар эди.

VIII

Баҳор ҳам келди.

Попельскийлар қўрғонидан олтмиш чақиримча нарида, Став-

рученколарникига борадиган йўлнинг қарши томонида, кичкина шаҳарчадаги католиклар черковида мўъжизали икона бор эди. Донишманд одамлар унинг мўъжиза кучини ҳам аниқ билардилар: кимки шу иконага бағишланган байрам куни зиёратга пиёда келса, йигирма кунлик қилган ҳамма гуноҳларидан мусаффо бўлармиш, яъни йигирма кун ичида қилган ҳамма қонунга хилоф ишлари у дунёда гарданидан соқит қилинариш. Шунинг учун ҳар йили эрта баҳорда, маълум кунда кичкина шаҳарчага жон кирар ва уни таниб бўлмасди.

Черков илк кўкат ва гуллар билан безанар, шаҳар осмонида бутхона қўнғироқларининг жаранги янграар, панларнинг «аравалари» гумбурлар ва зиёратга келганлар кўчаларга, майдонларга ва ҳатто шаҳарчадан ташқари далаларга ҳам манзил қураар эдилар. Бу ердагиларнинг ҳаммаси ҳам католик эмас эди. Бу иконанинг довуғи жуда узоқ ерларга тарқалган эди, шунинг учун шаҳарлик кўп провославлар, ногиронлар ва майиблар ҳам зиёратга келар эдилар.

Байрам куни «каплица»¹нинг икки томонидаги кўча турлитуман кийинган халойиққа тўлди. Бу халойиққа шу ердаги адирлардан бирига чиқиб қараган одам баҳайбат йиртқич ҳайвон кичкина ибодатхона олдидаги кўчада чўзилиб ётипти, баъзан хилма-хил ва олачипор танасини сал-пал қимирлатиб қўйяпти деб ўйларди. Халқ тизилган кўчанинг ҳар икки томонида бир талай гадойлар садақа тилиб, қўлларини чўзиб, саф тортиб турардилар.

Максим қўлтиқтаёгини дўқиллатиб, унинг ёнида Иохимнинг қўлини ушлаб келаётган Пётр кўча бўйлаб дала томонга оҳиста борар эдилар.

Сон-саноксиз оломоннинг ғовур-ғувури, яҳудий даллолларнинг бақиришлари, араваларнинг дукир-дукири, буюк бир тўлқин каби уёқдан-буёққа ғала-ғовур қилиб юрганларнинг ҳаммаси орқада қолиб кетди, энди уларнинг ғала-ғовурлари узоқдан эшитилаётган улкан тўлқин каби шовиллаб, оҳиста эшитиларди. Бу ерда гарчи одам сийрак бўлса ҳам, пиёдаларнинг тапир-тупур юришлари, арава гилдиракларининг ғижирлаши, одамларнинг гаплашишлари эшитилиб турарди. Дала томондан келган чумаклар² карвони оғир юк ортилган араваларни ғижирлатиб, яқин кўчалардан бирига бурилиб кетарди.

Пётр одамларнинг бу ғала-ғовурларига паришонхотир қулоқ солиб итоаткорлик билан Максимнинг кетидан борарди, изғирин совуқ эди, шунинг учун дам-бадам пальтосининг барини ёпарди, у жуда қаттиқ хаёл суриб борарди.

Ана шундай чуқур ўйга чўмиб бораётган бир пайтда, уни бир нарса шу қадар ҳайратга солдики, у бир сесканиб тушди-да, бирдан тўхтаб қолди.

¹ Ка п л и ц а — кичкина ибодатхона.

² Ч у м а к — илгари вақтда Қрим ва Донга озик-овқат ташиб юрган украин деҳқони.

Шаҳар уйлари шу ерга келганда тугарди, каттакон тош йўл, яланг ер ва деворлар орасидан ўтиб шаҳарга кириб борарди. Далага чиқаверишда ҳудожўй одамлар томонидан бир вақтлар икона билан фонус қўйилган тош устун ўрнатилган эди, бу фонус шамолда гижирлаб турарди холос, чунки сира ёқилмас эди. Худди шу устун тагида бир тўда кўр гадойлар ўтирар эди: уларни кўзи очиқ рақиблари сердаромад жойлардан сиқиштириб шу ерга чиқариб қўйган эдилар. Кўрлар қўлларида заранг косаларини тутиб, аҳён-аҳёнда улардан биттаси мунгли овоз билан тиланиб қўярди:

— Ҳазрати Исонинг ҳаққи-ҳурмати, биз ожиз кўрларга ҳам хайр қилиб кетинглар.

Кун совуқ, кўрлар эса даладан эсаётган изғирин шамолда эрталабдан бери ўтиришар эди. Улар исиниб олиш учун бу гужгон ўйнаган одамлар орасида юролмас эдилар, навбатма-навбат зорланиб айтган ашулаларида жисмоний эзилганликлари ва батамом заиф эканликлари эшитилиб турарди. Ашуланинг биринчи сўзлари анча равшан эшитилса ҳам, кейинчалик қайғу-ҳасрат тўла ва совуқда тиграган нола-фигон эшитилар эди. Шундай бўлса ҳам, кўчанинг шов-шувида зўрға эшитиладиган энг кейинги, энг секин айтилган сўзлар ҳам кишининг қулоғига бориб етар ва улар чекаётган азоб-уқубат ҳар қандай одамнинг ҳам юрагини эзарди.

Пётр тўхтади, азоб-уқубатли нола-фигон садолари унинг олди-га худди бир даҳшатли овоз шарпаси каби келиб тургандек, юзи буришиб кетди.

— Ҳа, нега қўрқасан? — деб сўради Максим. — Булар ўша сен ҳавас қилган бахтли одамлар-ку, — кўр гадойлар, тиланчилик қилиб ўтиришипти... Албатта, улар бир оз совқотишяпти. Лекин сенингча, булар совуқда роҳат қилишаётган бўлса керак.

— Кетамиз! — деди Пётр Максимнинг қўлидан ушлаб.

— Шундайми, кетаман деб қолдинг? Бировларнинг нола-фиғонини эшитишга тоқатим йўқ дегин! Тўхта, мен сен билан худди шу ерда очиқчасига гаплашмоқчиман. Сен, замон ўзгариб кетди, энди кўрлар бандурист Юрко каби тунги жангларда югурмайдилар деб нолийсан, мен Егорга ўхшаб ҳеч кимни қарғай олмайман деб оҳ тортасан-у, аммо ичингда кўрларнинг бу бахтли қисматидан сени маҳрум қилганликлари учун ўз яқинларингни қарғайсан. Қасамёд қилиб айтаман, балки сен ҳақлидирсан! Ҳа, шундай, кекса солдат виждони билан қасамёд қилиб айтаманки, ҳар бир одам ўз тақдирининг эгаси бўлишга ҳаққи бор, сен бўлсанг аллақачондан бери мустақил одамсан. Энди гапимга қулоқ сол: агар сен бизнинг хатомизни тузатмоқчи бўлсанг, агар ҳаёт туғилган кунингдан бошлаб сенга берган имтиёзларидан воз кечмоқчи бўлсанг, агар сен ана шу бахтсизларнинг қисматини синаб кўрмоқчи бўлсанг, мен Максим Яценко, сени ҳурмат қилишга, сенга ёрдам беришга ва кўмаклашишга тайёрман... Эшитяпсанми сўзларимни, ҳой Пётр Яценко? Мен бошимни ўтга ва ажалга тутиб берганимда сендан сал катта эдим, менинг онам қандай йиғлаган бўлса,

онанг ҳам шундай йиғлайди! Майли, кўявер! Мен ўз ҳақимни таниб иш қилганим каби, сен ҳам ўз ҳақингни билишинг керак!.. Ҳар кимсага умрида бир марта тақдир келиб, қани, танла, дейди. Шундай қилиб, ихтиёр сенда... Хведор Кандиба, шу ердამисан? — деб қичқирди Максим кўрлар томонга қараб.

Хор бўлиб ашула айтаётганлар орасидан:

— Шу ердаман... Чақираётган сизмисиз, Максим Михайлович? — деган овоз эшитилди.

— Мен! Бир ҳафтадан кейин мен айтган жойга бор!

— Бораман, отахоним, бораман, — деди кўр ва бошқаларга қўшилиб яна ашула айта бошлади.

— Мана энди сен, — деди Максим кўзларини олайтириб, — тақдирдан ва одамлардан нолишга ҳаққи бор одамни кўрасан... ўз тақдирига тан беришни ундан ўрганасан... Сен бўлсанг...

— Юринг, панич, кетамиз, — деди Иохим, чолга ўқрайиб қараб.

— Йўқ, тўхта! — деди ғазаб билан Максим. — Кўрларнинг олдидан ўтаётган одамларнинг биронтаси ҳам бир мири ташламай ўтмайди. Наҳотки, сен садақа бермай туриб қочсанг? Қорни тўқнинг қорни очга нима парвойи бор дегандек, сен қорни тўқ фақат ношукурлик қилишни биласан холос!..

Пётр, худди елкасига қамчи тушгандек, бошини кўтарди. Чўнтагидан кармонини олиб, кўрлар турган томонга қараб кетди. Ҳассаси билан олдинда ўтирган кўрни топди-да, чақа ташланадиган заранг косани қўли билан пайпаслаб топиб, ёнидаги бор пулини косага ташлади. Утиб кетаётган бир неча одам тўхтаб яхши кийинган, чиройликкина бойваччага таажжуб билан қараб турарди, бойвачча кўрга садақани пайпаслаб берар, гадой ҳам пайпаслаб олар эди.

Шу орада Максим орқасига қайрилиб, оқсоқланиб кетаверди. Унинг юзи қип-қизарган, кўзлари қақнар эди... Афтидан, унинг жазаваси тутиб қолди шекилли, ёшлигидан биладиганларга унинг бу феъли маълум эди. Ҳозир у ҳар бир сўзни ўйлаб айтадиган педагог эмас, балки ғазаби ичига сиғмай, жазаваси тутган одам эди. Фақат Пётрга кўз қирини ташлаб шаштидан тушгандай бўлди. Пётрнинг ранги пахтадек оқарган, лекин қошлари чимирилган, юзи зўр ҳаяжонли кўринарди.

Уларнинг кетидан совуқ шамол эсиб, кўча чангини тўзитарди. Орқада, кўрлар орасида, Пётр берган пул устида талаш бошланиб, шовқин кўтарилди...

IX

Шамоллашнинг оқибати бўлдими, ёки анчадан буён давом этиб келаётган руҳий тангликнинг тарқалишими, ёхуд иккисининг қўшилиб кетиши эдими, ҳар ҳолда, эртаси куни Пётр ўз бўлмасида иситмалаб ётар эди. У юзи буришган ҳолда ўрнида тўлганар, нималаргадир қулоқ солар ва қаёққадир қочмоқчи бўларди.

Шаҳардан келган кекса доктор унинг томирини ушлаб кўриб, баҳорги совуқ шамолни тилга олди. Максимнинг қовоғи очилмас, синглисига қарамасди.

Дард жуда оғир эди. Касал жуда оғирлашиб кетган вақтда бемор бир неча кунгача қимирламай ётди. Ниҳоят, навқирон вужуд касални енгди.

Бир куни, баҳорнинг чарақлаб турган тонгларидан бирида, қуёш шуълалари деразадан кириб, касалнинг бош томонига тушди. Буни кўрган Анна Михайловна Эвелинага қараб:

— Пардани тушириб қўй... Мен қуёш нуридан жуда қўрқаман, — деди.

Қиз буйруқни бажо келтириш учун ўрнидан турган эдиямки, беморнинг биринчи марта эшитилган ва кутилмаган овози уни тўхтатди:

— Майли, зарари йўқ. Илтимос, пардага тегманглар, Иккала аёл хурсанд бўлишиб, унинг устига энгашишди.

— Эшитяпсанми?.. Мен шу ердаман!.. — деди онаси.

— Ҳа! — деб жавоб берди Пётр, кейин ниманидир эслашга урингандек, жим қолди.

— Ҳа, айтмоқчи!.. — деди кейин секин ва ўрнидан туришга ҳаракат қилди. — Анави... Фёдор келдими? — деб сўради.

Эвелина билан Анна Михайловна бир-бирларига қарашди, Анна Михайловна қўли билан ўглининг оғзини ёпти.

— Жим, жим! Жим ёт: сенга зарарли, — деди.

Пётр онасининг қўлини лабига босди, ўпа бошлади. Унинг кўзлари ёшга тўлди. У анча вақтгача йиғлаб ётди ва шу билан юрагини бўшатди.

Бир неча кунгача у ювош, ўйчан эди, лекин ҳар сафар Максим у ётган бўлма ёнидан ўтганда, унинг юзида ташвиш аломатлари пайдо бўларди. Хогинлар буни сезиб, Максимни нарироқдан юришини илтимос қилишди. Бироқ бир куни Пётрнинг ўзи Максимни чақириб, иккаласини танҳо қўйишларини илтимос қилди. Максим кириб, унинг қўлини ушлади-да, эркалатиб силади.

— Хўш, ўғлим, — деди Максим. — Айтгандек, мен сендан афв сўрашим керак эди...

— Мен биламан, — деди секин Пётр. — Сен менга сабоқ бердинг, бунинг учун мен сендан миннатдорман.

— Лаънат, бундай сабоққа! — деди Максим тутоқиб. — Жуда ҳам кўп педагоглик қилсанг — одам жинни бўлиб кетар экан. Йўқ, бу сафар мен ҳеч қандай сабоқ бериш тўғрисида ўйлаганим йўқ эди, фақат сендан ҳам, ўзимдан ҳам хафа бўлган эдим...

— Демак, сен истаган эдингки...

— Истадинг деяверма!.. Одам қутуриб кетганда, унинг нима қилмоқчи бўлганини ким билсин... Мен сенинг ҳам бировларнинг кулфатини, ғам-ғуссасини билишингни ва ўз қадрингга етишингни истаган эдим...

Иккиси жим қолди.

— Уша ашула, — деди Пётр, орадан бир дақиқа ўтгач, — ҳатто лаҳлаган вақтимда ҳам ёдимдан кўтарилмади... Сен чақирган Фёдор ким эди ўзи?

— Фёдор Кандиба, менинг эски танишим.

— У ҳам... кўр туғилганми?

— Ундан ҳам ёмон: унинг кўзи урушда куйиб тушган.

— Шундай қилиб у, шу ашулани айтиб дунёда юриптими?

— Ҳа, бундан ташқари у бир гала етим қолган жиянларини ҳам боқади. Бунинг устига, жиянлари билан ҳазиллашиб, ҳаммасини хурсанд ҳам қилиб юради.

— Шундайми? — деб сўради Пётр, хаёл ичида. — Ҳар нарса десанг ҳам, бунда қандайдир бир сир бор. Мен ҳам истардимки...

— Нимани истардинг, ўғлим?..

Бир неча минутдан кейин оёқ товуши эшитилди. Анна Михайловна қириб келди-да, уларнинг ҳаяжонли юзларига хавотирланиб қаради. Анна Михайловна кириши билан уларнинг сўзи бўлинди. Навқирон вужуд касални узил-кесил енгди. Пётр тезда соғайиб, икки ҳафталардан кейин оёққа турди.

У жуда ҳам ўзгариб кетди, ҳатто чехра тузилиши ҳам ўзгариб кетган эди, илгариги руҳий азоб аломатлари энди кўринмас эди. Руҳий изтироб энди хаёлчанлик ва сокин ғамгинликка айланган эди.

Максим, бу — фақат касалликдан асаблар бўшашиб қолганлиги натижасида вақтинча ўзгариш бўлса керак, деб қўрқарди. Бир куни кечқурун Пётр касалдан кейин биринчи марта фортепьяно олдига келиб, одатдагидек, ўзи куй тўқиб, чала бошлади. Чалаётган куйи худди ўзининг кайфиятидек ғамгин ва бир оҳангда чиқар эди. Бироқ ғам-ғуссага тўла оҳиста товушлар ичида бирдан, кўрлар ашуласининг оҳанги эшитилди. Куй бирдан узилди... Пётр дарҳол ўрнидан турди, юзи буришиб кетган, кўзидан ёш чиққан эди. Афтидан, у ҳаётда юз берадиган ва унга ана шу оғир нола-фиғон шаклида эшитилган кучли қарама-қаршиликларни енга олмаган бўлса керак.

Шу куни кечқурун Максим Пётр билан яна ёлғиз ўтириб, узоқ сўзлашди. Шундан кейин бир неча ҳафта ўтди, кўрнинг кайфиятида ҳеч қандай ўзгариш юз бермади. Гўёки унинг руҳини туширган ва ғайратини бўғган ана шу мусибатини ҳаддан ташқари ҳис этиш ўрнига нимадир бошқа бир нарса пайдо бўлгандай эди. У ўз олдига яна мақсадлар қўйди, режалар туза бошлади, қурий бошлаган дарахт баҳорнинг ҳаётбахш сувидан баҳра олиб, янги куртаклар чиқарганидай, унинг ҳам мажруҳ қалбида янги умидлар уйғонди, ҳаёт жўш ура бошлади. Айтгандек, машҳур пианиночидан дарс олиш учун шу йил ёзда Пётрни Киевга юбориш тўғрисида қарор қилинган эди. Шу билан бирга Киевга фақат Максим икковигина боражагига ҳаммани кўндирган эдилар.

Июлнинг илик тунларидан бирида қўш от қўшилган арава ўрмоннинг четида, далада тунашга қўйилди. Эрта билан, энди тонг ёриша бошлаган вақтда, йўлдан иккита кўр етаклашиб ўтди. Уларнинг бири жўнгина бир асбобнинг сопини бураб борарди: ичи бўш яшикнинг тешигига ўрнатилган ёғоч ўқ айланиб, таранг тортилган торларни чертиб, ундан гингиллаган ғамгин ва ғалати бир садо чиқарарди. Бир оз манқароқ бўлса ҳам, аммо ёқимли овозда чол эрталабки ибодат қўшигини айта бошлади.

Араванинг олдида гилам тўшалган бўлиб, унда даштда тунаб қолган бойлар ўтирарди, уларнинг ҳалиги кўрларни чақирганларини балиқ ортиб кетаётган аравакашлар кўриб қолди. Бир оздан кейин аравакашлар бир қудуқ олдида отларини суғориб туришганда ҳалиги кўрлар уларнинг олдидан ўтиб қолишди, лекин улар энди уч киши эди. Ҳаммадан олдинда, узун ҳассасини дўқиллатиб, бир чол борарди, узун, оппоқ соч ва мўйловлари шамолда ҳилпираб борарди. Унинг пешонаси худди куйгандан кейин қолган доғдек, йиринг боғлаган эски яра билан қопланган эди, кўзнинг ўрнида фақат кўз косачалари қорайиб кўринарди холос. Елкасига тақилган тасманинг бир учи иккинчи кўрнинг белбоғига боғланган. Иккинчи кўр узун бўйли чўтир юзидан заҳар томиб турган, барваста йигит эди. Уларнинг иккиси ҳам худди осмондан йўл кидиргандек, кўр кўзларини осмонга тикиб, одатдагича қадам ташлаб боришарди. Учинчиси эса жуда ёш, деҳқончасига янги кийинган, ранги қочган, юзи худди бир нарсадан қўрққандек кўринарди, у қўрқа-писа қадам ташлаб юрар ва баъзан орқадан келаётган одамга қулоқ солгандек, тўхтаб-тўхтаб қолар ва ўртоқларининг юришига халақит берарди.

Соат ўнларда улар анча узоқлашиб қолган эдилар. Ўрмон уфқда қолиб кетди. Ҳаммаёқ дашт, зог учмайди, олдинда тупроқ босиб ётган йўлни кесиб ўтган тош йўлда офтоб қизитган симларнинг гувиллаган товуши эшитилади. Кўрлар тош йўлга чиқиб, ўнга бурилганда, орқа томондан от туёғининг дукир-дукир ва арава гилдирагининг шағал устида гижирлаши эшитилди. Кўрлар йўлнинг четига чиқиб қатор бўлиб туришди. Яна ёғоч ўқ, таранг тортилган торларни чертиб, гингиллаган овоз чиқарди, кекса кўр овозини чўзиб:

— ...Виз ожиз кўрларга ҳам хайр қилиб кетинглар... — Ёғоч ўқдан гижиллаб чиққан товушга ўсмир бармоқлари билан чертиб чалган бандуранинг мунгли садолари жўр бўлдиш

Танга пул кекса Кандибанинг оёғи остига бориб жаранглаб тушди. Арава овози тўхтади: чамаси, аравадагилар кўрлар пулни топа олишдими йўқми, билиш учун тўхташди шекилли. Кандиба тангани дарҳол топиб, севиниб кетди.

— Худо хайр берсин, — деди у, арава томонга қараб, аравада сочлари оқарган чорпахилдан келган кекса бой ўтирар, икки ёнида қўлтиктаёғи чиқиб турарди.

Аравадаги чол ёш кўрга тикилди... Кўр, ранги оппоқ оқариб, лекин ўзини босиб олган эди. Ашула бошланиши билан унинг бармоқлари торларни черта бошлади, бу билан у, ашуланинг сўниқ товушини торнинг оҳанги билан бостириб юбормоқчи бўларди... Арава жўнади, лекин чол анчагача орқасига қараб-қараб кетди.

Кўп ўтмай, гилдиракларнинг овози узоқлашиб, эшитилмай қолди. Кўрлар яна олдинма-кетин тизилиб, тош йўлдан кетишди...

— Юрий, сенинг қўлинг енгил экан, ҳам яхши чалар экансан,— деди чол.

Бир неча мунутдан кейин кўрларнинг ўртанчаси:

— Почаевга зиёратга кетаётибсанми? — деб сўради.

— Ҳа,— деб секин жавоб берди ўсмир.

— Кўзим очилади деб ўйлайсанми? — деб сўради бояги кўр, яна захархандалик билан.

— Ажаб эмас,— деди чол, меҳрибон товуш билан.

— Кўп йиллардан буён юраман-у, аммо кўзи очилган кўрни учратганим йўқ.— Ҳамон қовоғини солиб эътироз билдирди чўгир, кейин яна жим кетишаверди. Қуёш тобора юқори кўтарилар, фақат ўқдек тўғри кетган тош йўл оқариб ундаги кўрлар қорайиб, боя ўтиб кетган арава олдинда нуқтадай бўлиб қорайиб кўринарди холос. Кейин йўл иккига айрилди. Арава Киевга қараб кетди, кўрлар эса қишлоқ йўли билан Почаевга бурилишди.

Орадан кўп ўтмай Киевдан, Максимдан қўрғонга хат келди. Максим хатда: иккимиз ҳам соғ-саломатмиз, ишимиз яхши, деб ёзган эди.

Бу орада учала кўр ҳамон зиёратгоҳга етишгани йўқ эди. Энди улар барабар қадам ташлаб боришарди. Олдинда, йўлни яхши биладиган ҳамда катта қишлоқлардаги байрам ва бозорларга вақтида етиб борадиган Қандиба ҳассасини дўқиллатиб борарди. Кичкина оркестрнинг ёқимли овозига кўп халқ тўпланар, Қандибанинг шапкасига чақа ва тангалар жаранглаб ёғиларди.

Усмирнинг юзидаги ҳаяжон ва қўрқувлар аллақачон йўқолиб кетган, унинг ўрнига бошқа ифодалар пайдо бўлган эди. У қадам гашлаган сари, сокин қўрғоннинг беозор ва кишини аллаловчи говуши ўрнига кўзга кўринмас, кенг ва бепоён дунёнинг янги ҳаётбахш товушлари эшитиларди... Кўрмас кўзлари катта очилган, кўкраги кенгайган, қулоғи янада ўткирлашган эди, у ўзининг йўлдошлари — меҳрибон Қандибани, сержаҳл Кузьмани энди яхши танирди, чумакларнинг шалоқ аравалари кетидан юрар, чўлда гулханлар ёнида тунар, ярмарка ва бозорларнинг шовқин-суронларини эшитарди, кўрларнинг ҳам, кўзи очиқларнинг ҳам азоб-уқубатларини билди, буларни эшитганда юрак-бағри ачишарди... Ажабо, энди бу нарсалар унинг қалбига бемалол сиғиб кетаверарди. У кўрларнинг ҳамма ашуласини билиб олди ва унинг мумкин бўлмаган нарсага бўлган шахсий интилишлари ана шу буюк денгиз тўлқини остида кундан-кунга тарқалиб, йўқ бўлиб борарди... Унинг ўткир зеҳни ҳар бир янги ашула ва оҳанг-

ни дарҳол илиб оларди, йўлда кетаётганда ўз созини чала бошлаганда эса, ҳатто заҳар Кузьманинг ҳам чеҳраси очилиб кетарди. Почаевга яқинлашган сари, кўрлар тўдаси тобора ортиб борарди.

Кеч кузда қор босган йўлдан гадой кийими кийган паничнинг иккита кўр билан қайтиб келганини кўрган қўрғондагилар ҳайратда қолишди. Ҳаммаёққа: «Пётр назр-ниёз олиб Почаевга боришти», деган дув-дув гап тарқалди.

Бироқ унинг кўзи илгаридек очиқ ва илгаридек кўрмас эди. Лекин қалби, руҳи, шубҳасиз, шифо топган эди. Гўёки лаънати қора даҳшат қўрғонни тарк этиб кетгандек бўлди... Киевдан хат ёзиб турган Максим ҳам ниҳоят қайтиб келганда, Анна Михайловна уни: «Бу қилиғингни асло эсимдан чиқармайман», деган сўзлар билан қарши олди. Аммо чеҳрасидаги мамнуният унинг бу қаттиқ сўзларига мос келмас эди.

Пётр кечқурунлари узоқ вақт ўтириб, ўз саргузаштларини сўзлаб берар, кечалари фортепьянодан шундай мунгли куйлар эшитилардики, бундай куйларни илгари ҳеч ким эшитмаган эди. Киевга бориш бир йилга кечиктирилди. Бутун оила Пётрнинг умид ва режалари билан яшарди.

ЕТТИНЧИ БОБ

I

Уша йили куздаёқ Эвелина «қўрғондаги» кўрга тегишга сўзсиз қарор қилганини чол-кампир Яскульскийларга билдирди. Кампир онаси йиғлаб юборди, отаси эса, иконаларга сажда қилгандан кейин, менинг фикримча, бу худонинг иродаси, деди.

Тўй қилишди. Пётр учун янги, сокин бахт бошланди. Лекин бу бахт остида қандайдир ташвиш борлиги сезилиб турарди, энг хурсанд бўлган чоғларида ҳам у шундай жилмаярдик, унинг бу табассумидан қандайдир шубҳа, гўё бу бахтни қонуний ва мустақкам бахт эмас, деб ҳисоблагани сезилиб тургандай бўларди. Бир куни унга, сен ота бўлишинг мумкин, деб айтганларида, у қўрқиб кетди.

Шунга қарамай, унинг ўз устида жиддий ишлаш, хотини ва туғилажак боласи тўғрисидаги ўйлар, ташвишлар билан тўлган ҳаёти илгаридек ҳам хаёлларга берилишига имкон бермасди. Баъзан шундай хаёлларга берилган пайтларда, кўрларнинг мунгли нолалари эсига тушиб кетарди. Шундай кезларда у, қишлоққа Кандибанинг олдига кетарди. Фёдор Кандиба билан унинг чўтир жияни қишлоқ чеккасига солиб берилган янги уйда туришарди. Фёдор ўзининг қўбuzини чалиб берарди ёки улар узоқ суҳбатлашиб ўтиришарди. Пётрда янги фикрлар туғиларди, унинг тузган режалари янада мустақкамланарди.

Энди у ёруғлик таассуротларига унча берилмас, илгариги руҳий машаққатлари ҳам босилган эди. Ҳаяжонга солиб турувчи узвий куч ҳам сўнди. У турли-туман ҳиссиётларининг ҳаммасини бир бутун ҳолда тасаввур қилмоқ учун ўз ички ҳиссиётларини

атайлаб қўзгатмас эди. Бу беҳуда ва самарасиз уринишлар ўрни-ни жонли хотиралар ва умидлар босди. Ким билсин, бу кўнгил тас-кинлиги эҳтимол, вужуднинг ишига мадад бергандир ва бу но-аниқ ва тарқоқ ҳиссиётларни унинг миясида бир-бирини янада тезроқ ва осонроқ топиб олишига таъсир қилгандир. Киши ўз их-тиёри билан ҳеч вақт ярата олмаган воқеа ва манзараларни мия тушда жуда осонлик билан яратади.

II

Бир вақтлар Пётр туғилган ўша хонада жимжитлик ҳукм сураб, бу сукунатни фақат чақалоқнинг ўқтин-ўқтин ингалашигина бузарди. Унинг туғилганига бир неча кун бўлди, Эвелина тез соғая бошлади. Бироқ Пётр, худди қандайдир бир бахтсизлик яқинлашиб келаётгандек, кўнгли хижил бўлиб юрди.

Доктор келди. Доктор болани қўлига олиб, деразага яқинроқ жойга ётқизди. Пардани бирдан очиб юборган эди, уй ёп-ёруғ бўлиб кетди, доктор асбобини қўлига олиб, боланинг тепасидан энгашиб қаради. Пётр ҳам худди шу ерда бошини эгиб, илгаригидек маъюс, руҳи тушган ҳолда индамай ўтирар эди. У худди на-тижани олдиндан билгандек, докторнинг ҳаракатларига ҳеч эъти-бор бермай ўтирарди.

— Бола кўр бўлса керак, — дерди ҳадеб у. — Туғилмаса яхши бўларди.

Ёш доктор индамасдан ўз ишини давом эттирарди. Ниҳоят, у офтальмоскопини столга қўйди-да, қатъий бир оҳангда:

— Боланинг кўз қорачуғи ишлаяпти. Боланинг кўришига шубҳа йўқ! — деди.

Пётр ўтирган ерида бир сесканиб тушди-да, сакраб ўрнидан турди. Унинг бу ҳаракати докторнинг сўзларини эшитганини кўр-сатса ҳам, лекин унинг юзидаги ифодаларга қараганда у, доктор айтган сўзларнинг маъносига тушунмагандай эди. Қалтираган қўллари билан дераза тоқчасига суяниб, оппоқ оқарган юзини юқори кўтарган ҳолда, турган ерида қотиб қолди.

Бу аллақандай асабий ҳаяжон хуружи эди. У ўзини сезмаган-дек ҳис этар ва шу билан бирга, бутун вужуди бирон воқеа бўли-шини ошиқиб кутганини сезар эди.

У ўзини қуршаб олган зулматни сезарди. Бу зулмат қанчалик чексиз, бепоён бўлишига қарамай, уни ўзидан ажратиб ташлаган, ўзини ундан холис сезарди. Зулмат унинг устига бостириб келар, у эса гўёки зулмат билан куч синашгандек, уни ўз тасавури билан чулғаб оларди. У мавж уриб кетаётган бепоён зулмат океани-дан ўз боласини ҳимоя қилиш учун кўтариларди.

Доктор индамасдан ўз иши билан машғул бўларкан, у ана шундай кайфиятда эди. У илгари ҳам қўрқарди, лекин илгари унинг қалбида умид куртаклари ҳали сўнмаган эди. Энди ҳозир, кишини толиқтирадиган даҳшатли қўрқув авжга чиққан, унинг асабларига чангал солган эди, умид эса юракнинг энг те-

ран жойига кириб яширинган эди. Мана энди «бола кўради» деган икки оғиз сўз унинг бутун кайфиятини бирдан ўзгартириб юборди. Қўрқув дарҳол йўқолди, ишончга айланган умид эса кўрнинг руҳини ёритди. Бу зулмат ичида ётган қалбга чакмоқ каби ёрқин нур билан ёриб кирган ва қўққисдан ҳаммаёқни остинустун қилган ўзгариш бир зарба эди. Докторнинг икки оғиз сўзи худди унинг миясини чакмоқдек ёритиб юборди... Унинг ичидан худди учқун кўтарилиб, бутун вужудини, кўнглининг энг қоронғи бурчагини ҳам ёритгандай бўлди. Бутун вужуди ларзага келди, худди чертилган таранг тор каби титраб кетди. Ана шу чакмоқдан кейин, унинг туғилмасдан олдин сўнган кўзлари бирдан ялт этиб кетди. Бу нур эдими ёки товуш эдими, бунга ўзининг ҳам ақли етмасди. Бу нарса жон кирган, хар хил шакл олган ва нур билан ҳаракатланувчи товушлар эди. Бу товушлар осмон гумбази каби ярқирай, ёрқин қуёш каби осмонда сузар, кўм-кўк даладаги ўтлар оҳиста шитирлашиб тўлқинлангани каби мавжланар, сокин турган дарахтлар каби оҳиста тебранар эди.

Бу фақат биринчи дақиқа эди, бу дақиқанинг аралаш ҳиссиётгигина унинг хотирасида қолди. Қолган нарсаларнинг ҳаммасини кейин унутиб юборди. У, фақат ана шу бир неча дақиқа ичида кўзим кўрди дерди.

Нимани кўрди, қанақа қилиб кўрди ва умуман бирон нарсани кўрдими — мутлақо номаълум эди. Кўп одамлар унга: бу мумкин эмас, дейишарди, лекин у, мен осмон ва ерни, ойимни, хотинимни ва Максимни кўрдим, деб ўз айтганида турарди.

У завқ билан кулган юзини баланд кўтариб, бир неча секунд турди. У шу қадар ғалати кўриндики; бирдан ҳамма унга тикилди, уй ичи жим бўлди. Ҳамманинг назарида бўлманинг ўртасида тикка турган одам уларга жуда яхши таниш ва яқин одам бўлмай, балки бошқа, нотаниш одамдек туюлди. Илгариги одам қандайдир бир сир ичида беҳосдан ғойиб бўлгандек эди.

Ҳақиқатан ҳам, у ана шу сирлар билан бир неча дақиқа танҳо ўзи бўлди... Кейинчалик у бу сирлардан муродига етган кўринар ва ўшанда кўрганига астойдил ишонарди.

Ҳақиқатан ҳам шундай бўлиши мумкинмиди?

Кўр очиқ кунга қараб, изтироб билан бутун асабларини ишга солган минутларда номаълум йўллар орқали қоронғи миясига кирган ноаниқ ва норавшан сезилган ёруғлик, ҳозир бирдан хурсанд бўлиб кетган бир пайтда, ёришаётган хира тасвир каби мияга қуйилиб кириши мумкинмиди?..

Кўр кўзга мовий осмон, нурли қуёш, адир этагидан оқаётган дарёнинг тиниқ сувлари, ёшлик вақтида ўтириб кўп нарсаларни кечирган, кўп йиғлаб ётган тепалик кўринган эмиш. Сўнгра, тегирмон, уни кўп қийнаган юлдузлар, чарақлаган тунлар, ғамгин ой ҳам... Чанг йўл, равон тошйўл, ғилдирақларидаги темир ялтираб кетаётган аравалар, ола-була оломон ва бу оломон ичида юриб ашула айтгани кўзига кўринган эмиш...

Ёки унинг миясида аллақандай афсонавий тоғлар, бепоён

даштлар, афсонавий дарёларнинг теп-пекис сатҳи устида тебраниб турган ажойиб дарахтлар ва бу манзарани ёруғ нур билан тўлдириб турган қуёш унинг сон-саноксиз авлод-аждоди кўриб келган қуёш зоҳир бўлдими?

Эки буларнинг ҳаммаси, Максим айтгандек, нур ва товушлар хурсандчилик ёки ғам, шодлик ёки ҳасрат бўлиб бир хилда ўрнашадиган қоронғи миянинг ичидаги ва муқим бир қолипга кирмаган ҳиссиёт ва туйғулармиди?

Кейинчалик у қалбида бир лаҳзагина садо берган ёқимли бир аккордини эсларди, бу аккордда унинг ўз ҳаётида учратган ҳамма таассуротлари, табиатда сезганлари ва меҳру муҳаббати бир бутун бўлиб ифодаланган эди.

Ким билади?

Унинг эсида фақат бу сирлар унга қандай қилиб ёпирилгани ва қандай қилиб уни ташлаб кетгани қолган эди холос. Таранг тор чертиб юборилганда, қандай тебраниб садо берса, қандай титраб, қандай тинса, ана шу сўнгги лаҳзадаги товуш — қиёфалар ҳам ана шундай бир-бирига қўшилиб ва чатишиб кетди: товуш аввал баланд ва қаттиқ, сўнгра тобора секин, сал-пал эшитилди... Гўёки бир нарса таги йўқ жаҳаннамга думалаб тушиб кетаётгандек бўларди...

Ана, у думалаб бориб энг тагига етди-да, жим бўлди.

Зулмат ва жимжитлик... аллақандай хира нарсалар яна ўша зулмат ичидан бош кўтаришга уринарди, лекин энди уларнинг аниқ бир шакли ҳам, овози ҳам, туси ҳам йўқ эди... Фақат узок бир ерда, пастликда, бир-бирига оҳангдош товушлар жаранглаб эшитилди-да, сўнгра зулматни ёриб ўтиб, улар ҳам фазода йўқ бўлиб кетди.

Ана шу вақтда ташқи товушлар унинг қулоғига одатдаги шаклда эшитилди. У гўёки уйқудан уйғонгандек бўлди, лекин чеҳраси очиқ ва шодланган ҳолда онаси билан Максимнинг қўлини сиқиб, ҳамон тикка турарди.

— Сенга нима бўлди, сенга? — деб сўради онаси ташвишланган товуш билан.

— Ҳеч нима... мен... мен сизларнинг ҳаммангизни кўргандай бўлдим! Ахир... мен уйғоқманми?

— Энди-чи? — Ҳаяжон билан сўради онаси. — Эсингда қолди-ми, эсингда сақлайсанми?

Кўр хўрсинди.

— Йўқ, — деб жавоб берди у зўрға. — Лекин бунинг аҳамияти йўқ, чунки... бунинг ҳаммасини... унга... боламга ва... ҳаммага... бердим.

У турган ерида гандираклаб, ҳушидан кетди. Оппоқ оқариб кетган чеҳрасида муродига етгандек севинч ифодалари порлаб турарди.

Орадан уч йил ўтди.

Киевда, «Контрактлар»¹ вақтида ажойиб музикачини эшитиш учун жуда кўп халойиқ тўпланди. Музикачи кўр эди, аммо унинг истездоди ва унинг шахсий ҳаёти тўғрисидаги овозалар тевааракатрофни тутиб кетганди. Бировлар, гўёки кўрлар шайкаси уни бой оиладан ёшлигида ўғирлаб кетган ва машҳур бир профессор унинг ажойиб, иқтидорли музикачи эканлигига эътибор бермагунча, ана шу бандитлар билан бирга ҳаёт кечирган эмиш, десалар, бошқалар, унинг ўзи романтик ҳиссиётларга берилиб уйдан чиқиб кетиб, кўрлар билан бирга ҳаёт кечирган, дер эдилар. Ҳар ҳолда, контракт зали одамга лиқ тўлган ва жуда кўп пул тушган эди (унинг хайр-эҳсонга аталганини халойиқ билмас эди).

Кўзлари катта ва чиройли, юзи оппоқ ёш йигит саҳнага чиққанда, зал сув қуйгандай жимжит бўлиб қолди. Агар унинг кўзлари бақрайган, ҳаракатсиз бўлмаса, агар уни малла сочли ёш жувон, одамларнинг сўзига кўра, унинг хотини етаклаб чиқмаганда эди, ҳеч ким уни кўр деб ўйламас эди.

— Унинг бу қадар кучли таъсир қолдириши бежиз эмас, — деди залда ўтирган танқидчи шоввозлардан бири ёнидаги одамга қараб. — Унинг жуда ажойиб драматик қиёфаси бор экан.

Дарҳақиқат, унинг зўр диққат билан ўйлаиб турган рангсиз чехраси, ҳаракатсиз кўзлари ва унинг келишган қомати ҳаммининг эътиборини мисли кўрилмаган нодир бир нарсасидек ўзига жалб этган эди.

Жанубий рус халқи умуман ўзининг қадрдон ашула ва куйларини яхши кўради ва қадрига етади, аммо бу ерда, «Контракт»да ўтирган халойиқ хилма-хил бўлишига қарамай, музика ифодаларининг самимийлигига тан берди. Қадрдон табиатни чин дилдан ҳис этиши, халқ куйи манбалари билан ажойиб равишда бевосита боғланганлиги — кўр музикачининг бармоқлари остидан қуйилиб чиқаётган самимий куйлардан сезилиб турар эди. Турлитуман оҳангларга бой, ихчам ва ёқимли куйлар жаранглар экан, гоҳ тантанали гимн каби авжига кўтарилар, гоҳ кишининг руҳига маъюсона таъсир қилиб секинлар эди. Баъзан худди осмонда, чексиз бўшлиқда момақалди роқ гумбирлагандай туюлар, баъзан эса, дашт шабадаси тепаликдаги майса ўтларни секин тебратиб, ўтмишнинг ширин хотираларини эслатарди.

У тўхтаганда завқли ҳаяжонга тўлган халойиқнинг гулдирос олқишлари улкан зални босиб кетди. Кўр музикачи бошини эгиб, халқнинг гулдирос қарсақларини кўтариб, пианинонинг клавишларини босди. Одам лиқ тўла зал бирдан жимиди.

Шу пайтда залга Максим кириб келди. У бутун назари, эътиборини бериб иштиёқ билан кўр музикачига тикилган халойиқни кўздан кечирди.

¹ «Контрактлар» деб Киев ярмаркаси айтилишини эслатиб ўтамиз. (Автор изоҳи.)

Чол музикани тинглаб кутиб ўтирди. Бу куйларнинг жонли фожиасини Максим бу ердагиларнинг ҳаммасидан кўра яхшироқ биларди. Максимнинг назарида, музикачининг юрагидан шу қадар эркин отилиб чиқаётган бу қудратли куйлар худди илгаригидек, уни яна ташвишга солаётган ва эзаётган сўроқ каби узилиб қоладигандек, бу эса ўзи тарбиялаб вояга етказган кўрнинг қалбида янги жароҳатлар ҳосил қиладигандек туюларди. Бироқ садолар кўтарилиб, мустаҳкамланиб ва тўлишиб борар ва бир кишидек нафас чиқармай тинглаб ўтирган халойиқнинг қалбини ўзига янада кучлироқ мафтун этиб борар эди.

Максим қанчалик иштиёқ билан қулоқ солса, кўрнинг чалишида таниш куйлар шу қадар равшанроқ жаранглаб эшитиларди.

— Ҳа, мана бу — ҳу ўша гавжум кўча. Қувноқ, жўшқин, гала-говурли халойиқ тўлқини оқиб бормоқда. Бу тўлқин гоҳ кў тарилади, зўраяди, гоҳ эса бир хилда ва эҳтироссиз эшитилиб, яна ўша узоқдаги тинимсиз шов-шувларга ўхшаб, пасайиб кетади.

Бирдан Максимнинг юраги шув этиб кетди. Музикачининг бармоқлари остидан яна илгаригидек нола-фигон чиқа бошлади.

Бу фигон отилиб чиқиб, жаранглаб эшитилди-ю, шу ондаёқ сўнди. Яна қувноқ жонли ва серҳаракат, бахтиёр ва ёрқин куй янграй кетди.

Булар энди фақат биргина кишининг ноласи, биргина кўрнинг тортган ғам-ғуссаси эмас эди. Максимнинг кўзлари жиққа ёшга тўлди. Унинг ёнида ўтирганларнинг кўзларидан ҳам ёш оқа бошлади.

«Унинг кўзи очилипти, тўғри унинг кўзи очилипти», деб ўйлади Максим.

Эркин дашт шабадаси каби енгил, эркин ва ҳушвақт, ўзи каби беғам ва қувноқ куйлар ичидан, халқ куйининг гоҳ ғамгин, гоҳ улугвор наволари ичидан бирдан кишининг руҳига қаттиқ таъсир қиладиган қандайдир бир куй тобора тез-тез, тобора қаттиқ ва кучлироқ эшитилиб турар эди.

— Ҳа, ҳа, балли, ўғлим, — деб ўзича маъқуллаб қўярди Максим. — Уларни шод-хуррамлик ўртасида бос...

Бир минутдан кейин зўр иштиёқ билан тинглаб ўтирган катта залда кўрларнинг кишига қаттиқ таъсир қилиб, ҳаяжонга солувчи ашулаларининг куйигина янгради...

— Худо хайр берсин... Биз ожиз кўрларга ҳам хайр қилиб кетинглам...

Аммо энди бу хайр-эҳсон тилаб, кўчанинг шовқин-суронида эшитилмай кетадиган ва кишини ачинтирадиган нола эмас эди. Бу куйда ҳамма нарса ўз ифодасини топган эди: илгари бу ашуланинг таъсири остида Пётрнинг юзи бужмаярди ва у фортепьяно чалиб турган еридан ирғиб туриб кетарди, юрагини эзган бу ашулани эшитганда, бир ерда туролмас эди. Энди у ўзининг юрагидаги бу аламларни енгган ва ҳаётий ҳақиқатнинг чуқурлиги ва мудҳишлиги билан шу ерда турган халойиқ устидан ғалаба қозонган эди... Бу — равшан ёруғликда кўринган зулматни, бахт

тўла ҳаёт билан бир қаторда бахтсизликнинг ҳам борлигини эслатувчи бир гимн эди.

Халойиқнинг устига худди тоғ ағдарилгандек бўлди, худди кўр музикачи эпчил қўллари билан тегиб ўтгандай, ҳамманинг қалби титради. Пётр чалишдан тўхтаган бўлса ҳам, халойиқ нафас олмай, жим ўтирар эди.

Максим бошини эгиб хаёлга чўмди:

«Шундай, унинг кўзи очилди... Энди у, азоблар чекиб, жафо қаърига ғарқ бўлиб юрадиган кўр эмас, балки ҳаётни қалби билан сезадиган, одамларнинг шодлигини ҳам, ғам-ғуссаларини ҳам тушунадиган одамдир, унинг кўзи очилди, энди бахтлиларга бахтсизларни эслатиш қўлидан келади...»

Кекса солдат бошини тобора қуйи солди. Ана энди у ҳам ўз зиммасидаги бурчини адо этди, унинг ҳам умри бекор ўтмади; залдагиларнинг ҳаммасини ўзига мафтун этган қудратли куйлар бунинг шоҳиди эди...

Кўр музикачи, ана шундай қилиб, биринчи марта саҳнага чиқди.

1887—1898

ИЗОҲ

Ушбу этюд 1886 йилда «Русские ведомости» газетасида босилиб чиқди. Автордан сўрамасдан ва у мутлақо кутмаганда, редакция «Кўр музикачининг бош қисмини босиб чиқарди, ҳолбуки бу вақтда лавҳанинг давоми ҳали ёзилмаган эди. Бу эса Короленконинг ўз повестини жуда тез ёзиб тамомлашга мажбур қилдики, баъзи бир боблари вақт етишмаганидан, ёзилиши биланоқ тўғридан-тўғри нашрга юборилди. «Кўр музикачи» «Русские ведомости» газетасининг ўн сониди (32, 34, 44, 46, 73, 76, 82, 92, 100 ва 101- сонларида) босилиб чиқди ва ўз асарининг бунчалик тез босилиб чиқишидан ёзувчи кўп ҳижолат тортди.

В. Г. Короленко бу асарнинг вужудга келиши тўғрисида «Ёзувчилар лугати» учун 80-йилларда ёзган, лекин цензура томонидан рухсат этилмаган қисқача автобиографиясида бундай деб ёзади: «Бу этюдда мен кўрнинг психологик фожиасини кузатишни мақсад қилиб қўйган эдим. Психологик жараён соф ҳолда кўриниши, кўзнинг ногиронлиги туфайли бўлган азоблар иккинчи даражали сабаблар билан мураккаблашмаслиги учун, мен ўз қахрамонимни жуда қулай, эҳтимол, ҳатто бирмунча яхши шароитларга қўйдим. Менимча, «психологик» этюд вазифаси шуни талаб этса керак. Ешлигимда бир кўр қизни билардим, шунингдек, менинг бир ўқувчи шогирдим аста-секин кўздан қолган эди. Ана шу кўр қиз тўғрисидаги хотираларим, кўздан қолган ўқувчим устида бўлган кузатишларим ва ниҳоят, ўқимишли ва билимдон, шу билан бирга касби музикачилик бўлган бир катта ёшли кўр одам устида ўтказган кузатишларим этюд учун материал берди».

Короленко асарининг биринчи махсус нашрига ва ундан кейинги ҳар бир нашрига ўзгартиш киритиб борди. Хусусан, «Кўр музикачи»нинг 1898 йилда чиққан олтинчи нашрига катта қўшимчалар киритди. Шу олтинчи нашрига Короленко «Автордан» деган қисқа сўзбоши ҳам илова қилди. Шундан бошлаб бу сўзбоши «Кўр музикачи»нинг ҳар бир нашрида такрор-такрор босилмоқда. Бу сўзбошида Короленко айнан кузатувлари натижасида ёзган янги эпизод тўғрисида сўзлайди ва бу эпизод асарнинг асосий ғояси учун ҳал этувчи аҳамиятга эгадир. Бу — кўнги-роқхонада ишловчи икки кўр кўнги-роқчи ҳақидаги эпизоддир. Саров ибодатхонасида ўз кўзи билан кўрган бу манзарани Короленко хотира дафтарларига ҳамда йўл альбомига ёзиб олган эди. (В. Г. Короленко. «Хотира дафтарлари», Госиздат, Москва, 1935.)